

Hagyomány Identitás Történelem

III. évfolyam 1. szám

2026. január–június

Számunk a 2025. október 21-én a Károli Gáspár
Református Egyetem Hittudományi Karának
Egyháztörténeti Kutatóintézete által Hagyomány, Identitás,
Történelem VIII. (HIT2025) címmel megrendezésre
került tudományos konferencián elhangzott előadásainak
tanulmányra bővített változatát tartalmazza.

Főszerkesztő
Földváryné dr. habil. Kiss Réka

Főszerkesztő-helyettes
Dr. habil. Lányi Gábor János

Szerkesztők

Prof. Dr. Jan Andrea Bernhard (Universität Zürich Theologisches
Seminar Theologische und Religionswissenschaftliche Fakultät)
Dr. habil. Csorba Dávid (Sárospataki Református Teológiai Akadémia /
Debreceni Református Kollégium Múzeuma)
Dr. Erdős Kristóf (Károli Gáspár Református Egyetem, Károli
Interdiszciplináris Akadémia / Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest)
Dr. Hegyi Ádám (Szegedi Tudományegyetem BTK
Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék)
Prof. Dr. Kolumbán Vilmos (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár)
Dr. habil. Lukács Olga (Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református
Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Ősz Sándor Előd (Protestáns Teológiai Intézet / Erdélyi Református
Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár)
Dr. Püsök Sarolta (Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református
Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Rigó Róbert (Károli Gáspár Református Egyetem BTK
Történettudományi Intézet, Budapest/Kecskemét)
Prof. Dr. Somogyi Alfréd (Selye János Egyetem
Református Teológiai Kar, Révkomárom)
Dr. Szász Lajos (Budapest)
Dr. Szatmári Judit (Dunamelléki Református Egyházkerület
Ráday Levéltára, Budapest)

Kiadó

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
A kiadó székhelye: 1092 Budapest, Ráday utca 28.

Felelős kiadó

Dr. habil. Literáty Zoltán, a KRE Hittudományi Kar dékánja

A folyóirat nyomtatott formában elérhető
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
(1092 Budapest, Ráday utca 28. C109)

Online elérhető
<https://htk.kre.hu/index.php/hit.html>

Elérhetőség

Dr. habil. Lányi Gábor János főszerkesztő-helyettes,
lanyi.gabor@kre.hu

ISSN 3004-2992 (nyomtatott)
ISSN 3057-8744 (Online)

TARTALOM

16–18. század

MAJOROSSY IMRE	
„Siendo Brabante y Flandes deste b̃ado, Que tienen de Caluino la heregia“ Die Rezeption des Bilderstreites und der Gr̃uelthaten des Herzogs von Alba in zwei damaligen Berichten	7
OLÁH RÓBERT	
A heidelbergi magyar peregrinusok könyves műveltsége	23
MARCO DE LEEUW VAN WEENEN	
Sztárai Mihály a világi felsőbbbségről	43
BOZZAY RÉKA	
Holland egyetemi bíróságok ítéletei magyar diákok ügyeiben	57
BORSOS MÁTYÁS	
Mozaikok a Táci Református Egyházközség történetéből a kezdetektől az 1730-as évekig	71
ÉLIÁS JÁNOS	
„Soha ilyen kántort nem láttunk” Zajzon Mózes törökszentmiklósi botránya (1792)	83
GYÓCSI ÁDÁM	
A 18. századi ellenreformáció Eszterházy József Posthuma memoriája alapján	97

19. század

BERECZ ÁGNES	
Konfliktuskezelés Técső református egyházközségében 1780–1825 között	117
CZEGLÉDI SÁNDOR	
Hagyomány és/vagy korszerűség: az erkölcsi nevelés kérdései a reformkorban	131
KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD	
Az első nagy református újjászületés-vita Magyarországon A vita kibontakozása 1867–1877	145

PETHEŐ ATTILA

A romániai magyarságról felvidéki szemmel,
a Református Világszemle 1931–1940-ben megjelent lapszámai alapján . . . 161

PUSZTAI GÁBOR

„Krisztus Király egyszerű katonája”
Kalydy Miklós (1912–1994) református lelkipásztor életútja 175

16–18. század

*Majorossy Imre*¹

„SIENDO BRABANTE Y FLANDES DESTE BÂDO,
QUE TIENEN DE CALUINO LA HEREGIA“
DIE REZEPTION DES BILDERSTREITES UND DER GRÄUELSTATEN DES
HERZOGS VON ALBA IN ZWEI DAMALIGEN BERICHTEN

ABSTRACT

„Siendo Brabante y Flandes deste bâdo, Que tienen de Caluino la heregia“ The Reception of the “Bilderstreit” and the Atrocities Committed by the Duke of Alba in Two Contemporary Accounts

This essay deals with the beginning of the Dutch struggle for freedom. Following the Iconoclastic Fury, Fernando Álvarez de Toledo, the Duke of Alba, was sent to resolve the conflict, restore Spanish rule, and punish the rebels. Subsequently, under the influence of the Enlightenment, these events have mostly been viewed from the rebels' perspective. Drawing on two contemporary sources, this essay attempts to present the conservative or Spanish perspective. What motivated the rebels? How were the provocations and reactions perceived by royalist writers?

Keywords: Low Countries, Spanish supremacy, Protestantism, Iconoclastic Fury, Duke of Alba

I. EINLEITUNG

Im Falle von komplizierten und vielschichtigen historischen Ereignissen, wie z. B. der Entfaltung der Freiheitsbewegungen in den niederländischen Provinzen des (spanischen) Habsburgerreiches ab dem 16. Jh. scheint es besonders notwendig, eine möglichst objektive Stellung einzunehmen. Denn im Sinne der Aufklärung entstanden zahlreiche umfassende Werke sowie detaillierte Analysen, die weitge-

1 Dr. Imre Gábor Majorossy Literaturwissenschaftler. Abteilung für Geschichtswissenschaften Institut für Hungarologie, Budapest. Forschungsgebiete unter anderem: Kirchen- und Adelsliteratur im Habsburgerreich. majorossy.imre@mki.gov.hu

hend durch die Ideen der späteren Modernität geprägt sind,² was oft die Vernachlässigung der Ansichten bzw. Bedenken der anderen Seite nach sich zieht. Um diese „andere Seite“ besser zu verstehen, bieten sich mehrere zeitgleiche Quellen an, die aus einer konservativen, d. h. Habsburg'schen Sicht die Geschehnisse darstellen und kommentieren. Denn die Habsburger und ihre Vertreter, in diesem Fall Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, *vulgo* Herzog III. von Alba,³ bekannten sich vor allem zu zwei Leitmotiven: die Wiederherstellung der königlichen Macht und die Bekämpfung der *heregia*, d. h. des Protestantismus.⁴ Auch wenn

- 2 Zu einem eigenartigen Aspekt des aktuellen Forschungsstands gehört die Beobachtung von Juan Pablo Domínguez: „Sixteenth- and seventeenth-century pro-Spanish accounts of the Dutch Revolt substantially anticipated the liberal narrative of that conflict. They insisted that the rebels »wanted to introduce popular government and freedom of conscience« [Das Binnenzitat stammt von Carnero: IGM] (Cabrera de Córdoba 1619, 949; Carnero 1625, 123; De Herrera 1601b, 152). They depicted Spain as the »big sword of heresy« (De Vargas 1568, 9. v.) and placed Philip II's blunt refusal to concede the slightest religious freedom at the origin of the War (De Mendoza 1592, 15 v, 329–332; Strada 1632, 126; Van der Steen 2015, 102).“ Juan Pablo DOMÍNGUEZ: Apologists for Spanish intolerance and the dawn of the »black legend«, 1556–1665, *Journal of Iberian and Latin American Studies*, 30/1 (2024), 19–40, 30. Ein kurzer Kontrollblick auf die ersten vier hingedeuteten Textstellen, weil die nicht immer ganz genau den übersetzten englischen Sätzen entsprechen...: „[...] le [sc. dem König] procuraron prender i hazer jurar la libertad de conciencia, i las demas condiciones, para diminuir la autoridad de Don Filipe.“ LUÍS CABRERA DE CÓRDOBA: *Filipe Segundo Rey de España*, Madrid, Sanchez, 1619, 949. „[...] en lugar de defender la fee Catolica y obedecer su Principe natural dado de Dios, querian yntroducir el gouierno popular y libertad de conciencia seruiendose solamente de su Rey de protector.“ ANTONIO CARNERO: *Historia de las Guerras Civiles*, Bruselas, Meerbeque, 1625, 123. „Propusose en el Senado el agregaciõ de populares, mas porque faltaron algunos votos, no vuo lugar, y con esto se ayararon mas los populares contra los nobles viejos, porque los nuevos ayudauã lo que podian al pueblo, y especialmente en esta agregacion.“ ANTONIO HERRERA Y TORDESILLAS: *Segundo Parte de la Historia General del Mundo*, Valladolid, Juan Godinez de Millis, 1606, 151–152. „A causa de tener aqui soldados / De España, gran cuchillo de eregia“ Balthasar de VARGAS: *Breve Relacion en octava Rima de la Iornada, que a hecho el Illustrisimo y excelentisimo Señor Duque d'Alua desde España hasta los estados de Flandes*, Anveres [Antwerpen], Tavernerio, 1568, B3.
- 3 Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel (1507–1582) stammte aus einer der ältesten und reichsten Familien von Spanien. Ab seinen frühen Jahren stand er im Dienst des Kaisers Karl V. und nahm an mehreren Schlachten teil. Dies warf die Grundzüge seiner Karriere voraus: Auch wenn er ebenfalls diplomatische Positionen im Auftrag des spanischen Hofes wahrnahm, galt er vor allem als Feldherr von Karl V., später auch als »cleaner« (wie Mr. Winston Wolfe im Film *Pulp Fiction*...) von Philipp II. In seiner ersten Rolle kämpfte er erfolgreich im Krieg gegen den Schmalkaldischen Bund (1546–1547), in der zweiten schaffte er Ordnung in den niederländischen Provinzen mit Eisen und Blut, was dazu führte, dass er im historischen Gedächtnis der späteren Aufklärung zur Galionsfigur der spanischen bzw. bigott-katholischen Unterdrückung wurde. Nach den Anfangserfolgen brach der Achtzigjährige Krieg für die Befreiung aller niederländischen Provinzen aus, der sich später teils in einen Guerillakrieg umwandelte. Der dritte Herzog von Alba wurde abgerufen und jahrelang vom spanischen Hof verbannt. Sein letzter Einsatz nahm Portugal ins Visier: Dem mehr als siebzig Jahre alten Feldherrn gelang es schließlich, Portugal für mehrere Jahrzehnte dem spanischen Königreich anzuschließen.
- 4 „This direct linkage of Church, Crown, and political authority is precisely what the Duke of Alba was sent to the Netherlands to achieve. In the eyes of Philip II and Alba, the Beggars were indistinguishable from the iconoclasts, even though there were Catholic noblemen in the Comp-

es, ebenfalls aus moderner Sicht, kinderleicht wäre, die zwei Gedanken als zwei Seiten desselben politischen Ziels zu betrachten, scheint die doppelte Strebung im damaligen Kontext trotzdem nachvollziehbar.⁵ Denn, wie zahlreichen authentischen Äußerungen zu entnehmen ist,⁶ waren die politischen Hauptgestalten auf beiden Seiten von ihrem Recht fest und vollkommen überzeugt: Je nach Seite glaubten sie an die katholische Kirche, glaubten sie an die Notwendigkeit der Glaubenserneuerung, waren sie aus Erfahrung für den zentral verwalteten Absolutismus engagiert, wollten sie sich unbedingt selbst regieren usw. Im Konflikt um die Freiheit der niederländischen Provinzen stießen tiefe Überzeugungen aufeinander, die, vor allem unter damaligen Umständen, gelinde formuliert, lange keine friedliche Lösung zuließen. Aber als wie schrecklich auch immer einer der historischen Hauptdarsteller rückblickend gilt,⁷ scheint trotzdem notwendig, auch seine Motive aufzuspüren und nachzuvollziehen. Fernando Álvarez galt als ein

romise, many of whom were again at the hedge preaching and the iconoclastic riots. Whatever religious belief may have animated the Beggars and the noblemen in their orbit—Orange's plea for liberty of conscience, for example—it was but a diversion covering a political rebellion against the king.“ Peter ARNADE: *Beggars, Iconoclasts and Civic Patriots* (The political culture of the Dutch Revolt), Ithaca, Cornell University Press, 2008, 172. Auf den inneren Meinungsunterschied zwischen den Aufständischen (wie Graf Berlaymont formulierte: »gueux«, d. h. *beggars*, d. h. Bettler) weist selbst Vargas hin: „Tanbiẽ se ha de entẽder que en estos males / No tienen culpa de todos los Señores / Fueron muchos en esto muy leales / Y muestran ser del Rey muy seruidores“ VARGAS, op. cit., C1r.

- 5 Wie das Ernennungsdekret formuliert: „[...] mais qu'on sestoit mis en campagne avecq enseignes deplices bruslant et ruynant monasteres et eglises pillant et adommageant noz bons vassaulx et subjects, et faisants aultres choses abominables et execrables: et que de divers costez lon sonnoit le tambourin, et que l'on sassembloit contre nous et ceulx qui nous demouriont loyaulx, et que l'on se vantoit d'avoir forces estrangieres et les mener dedans nos dits pays pour les ruynier et destruire; de sorte que notre dite soeur avoit este contrainte dy faire resister par la force.“ Patente de Capitan General de los Países Bajos, *Colección de documentos inéditos para la historia de España*, IV., ed. Martín Fernández DE NAVARRETE, Madrid, Viuda de Calero, 1844, 389–390.
- 6 An dieser Stelle dürfte nur ein einziges, wenn auch etwas unsicheres Zitat vom Herzog reichen: „Mucho más vale conservar por medio de la guerra para Dios y para el Rey un reino empobrecido y hasta arruinado, que sin ella mantenerle íntegro para el demonio y para los herejes sus satélites.“ Ben Rekens: *Benito Arias Montano*, London, Wartburg Institute – University of London, 1972, 132. (Die spanische Rechtschreibung von Rekens musste jedenfalls korrigiert werden... IGM) Als Quelle gibt Rekens folgende Redesammlung an, wo das Zitat ohne Quellenhinweis steht. Jacobo María BERWICK Y ALBA: *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia*, Madrid, Blass, 1919, 61.
- 7 „Although those who succeeded him as governor general could not publicly distance themselves from his policies, it nevertheless became customary in loyalist circles to cite him as a negative example that shows how not to resolve Netherlandish problems. In the longer term, moreover, it did not help his reputation that Alba had been no friend of the Society of Jesus. Since Jesuits had a great influence on seventeenth-century public discourse in the South, this was bound to influence the duke's longer-term reputation. Yet even more important, Netherlanders could use Alba's example as a warning for Habsburg rulers not to treat their subjects as the duke had done. By invoking Alba's ghost, the Netherlandish elites could argue for their traditional policy aims – respect for their privileges and their noble elites.“ Judith POLLMANN and Monica STENSLAND: Alba's Reputation in the Early Modern Low Countries, in: Maurits Ebben, Margriet Lacy-Bruijn,

anerkannter und angesehener Feldherr und Politiker, der immer treu seiner Heimat und seinem jeweiligen König, zunächst Karl V., dann Philipp II. beistand.

II. HISTORISCHER KONTEXT

Die erste Phase des Freiheitskampfes in den niederländischen Provinzen, die nach einer langen ideologischen und politischen Auseinandersetzung zunächst zu kriegsähnlichen Zusammenstößen führte, später aber die Freiheit der *vereenigde provincen* erwirkte, gilt als eine der wichtigsten Episoden in der politischen Geschichte von Europa. Nachdem die sich gegenüberstehenden Parteien dermaßen unterschiedliche Positionen einnahmen, dass sich keine Perspektive auf einen ausgeglichenen Kompromiss eröffnen konnte, zeichnete sich als einzige Möglichkeit, den Konflikt zu beseitigen, die Verstärkung der politischen und militärischen Repression ab.

Aus der Sicht der späteren politischen Entwicklung, wo selbst dieses Wort als Stellungnahme galt, schaffte es das niederländische Bürgertum alle Schwierigkeiten zu überwinden, aber bis dahin führte ein langer und mühsamer Weg. Die vielschichtige Krise, die den Aufstand gegen die Habsburger auslöste, ließ sich auf mehrere Gründe zurückführen.⁸ Erstens stand zweifellos die Freiheitsidee im Mittelpunkt. Eine Provinz an der Peripherie des doppelten Habsburgerreichs, dessen Schwerpunkte einerseits auf der iberischen Halbinsel sowie teils in Nord- (Mailand und Umgebung), teils in Süditalien, andererseits in Mitteleuropa lagen, konnte nicht die notwendige Beachtung auf sich ziehen. Stattdessen, zweitens, musste das aufsteigende Bürgertum, das zunehmend auf den Welthandel zusetzte, die Lasten der nicht immer nachvollziehbaren Kriege der Habsburger tragen.⁹ Darüber hinaus, drittens, bekannten sich die BürgerInnen ebenfalls zunehmend als AnhängerInnen der neuen Religion bzw. des neuen Bekenntnisses: des Protestantismus. Seit dem Beginn der Glaubenserneuerung ließ die Verfolgung nie nach, was nicht nur das Bürgertum, aber auch den Adel traf. Im Lichte des Édít d'Amboise¹⁰ schien jegliche respektlose Verfolgung überwunden, unnötig

Rolof van Hövell tot Westerflier (eds.): *Alba* (General and Servant to the Crown), Rotterdam, Karwansaray, 2013, 309–325, 311.

- 8 „Das Jahr 1566/67 war ein Schlüsseljahr für den Verlauf des Aufstands. In verschiedenen sozialen und religiösen Gruppen hatte die Unruhe – nur zum Teil aus denselben Gründen – zugenommen. [...] Einige forderten beispielsweise die Wiederherstellung ihrer alten Privilegien, anderen ging es vor allem um die Religionsfreiheit, und wieder andere wollten den Calvinismus als einzig erlaubte kirchliche Ausrichtung eingeführt wissen.“ Friso WIELENGA: *Geschichte der Niederlande*, Stuttgart, Reclam, 2012, 45.
- 9 „Darüber hinaus trug die starke finanzielle Belastung der Niederländer seit den Kriegen Karls V., die zuletzt durch die Auseinandersetzungen Habsburgs mit Frankreich gesteigert worden waren, zu dem Konflikt erheblich bei.“ Michael NORTH: *Geschichte der Niederlande*, München, Beck, 2013, 30.
- 10 Der Édít d'Amboise galt als ein Teilvertrag von mehreren Abkommen, der das Verhältnis zwischen den Katholiken und Protestanten regelte und im Jahre 1563 durch den König Karl IX.

und ziellos.¹¹ Nur als eine Nebenhandlung galt die Ereignisreihe, die umfassend als Bildersturm bekannt wird, wobei im August und September 1566 katholische Kirchen und Klöster belagert und Bilder und Kirchenschmuck zerstört werden.¹² Auch wenn diese Aktionen keinen Beifall bei der Mehrheit der Aufständischen fanden und die Statthalterin zu Zugeständnissen bereit war, ließ der König Philipp II.¹³ doch keinen Kompromiss zu und schickte den Herzog von Alba in die aufständischen Provinzen.¹⁴ Obgleich er nicht mit dem definitiven Ziel angekom-

unterschrieben wurde. Im Vergleich zu den vorangehenden bewaffneten Feindseligkeiten ertrug der *Édit* ein friedliches Miteinander: Er ermöglichte eine eingeschränkte Religionsfreiheit und eine kurze Friedensperiode zwischen den Bekenntnissen, und galt als eine erdenklich friedliche Lösung, statt Kriegshandlungen.

- 11 „Dem Adel erschien angesichts der ersten französischen Toleranzerklärung von 1562 eine Ketzerverfolgung nicht mehr zeitgemäß.“ NORTH, op. cit., 30.
- 12 „Op 10 augustus 1566 leide een fervente calvinistische preek in het dorp Steenvoorde, in het gebied van plattelandsnijverheid in Zuidwest-Vlaanderen, tot de gewalddadige zuivering van de nabije kloosterkerk van »paapse afgodenbeelden«. Deze op zichzelf puur religieuze actie bleek de symbolische schok die op vele plaatsen ineens werd aangegrepen om uiting te geven aan diffuse onlustgevoelens. [...] In de derde week werde de beelden bestormd in Doornik en Valenciennes, Amsterdam, Utrecht, Delft, Leiden, Den Haag en Den Briel. In september bestormde men beelden verer naar het noorden en oosten, maar daar kreeg de actie geleidelijk een meer georganiseerd karakter. Het nieuws over deze aantasting van de kerk schokte de konig diep. Aangezien de Amerikaanse zilvervloot hem daartoe de middelen bood, besloot hij tot het zenden van een troepenmacht die de orde zou herstellen in de oproerige provincies.“ W. P. BLOCKMANS: De vorming van een politieke unie (veertiende-zestiende eeuw), in: J. C. H. Blom en E. Lamberts (red.): *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, Nijgh & Van Ditmar, 1993, 46–113, 109–110. Ganz konkret aus Utrecht: „Nemen wij Utrecht, waar van een dergelijke strakke regie weinig ist te merken: men verbrandt er de prachtige kloosterbibliotheken en smijt alle aanwezige olie en boter in he vuur; de leiders zijn hier enkele edelen en de uitvoerders kleine ambachtslieden: messenmakers, kleermakers, schedemakers, kistenmakers, wevers, altesamen lieden van cleynen conditiën.“ Jakob PRESSER: *De tachtigjarige oorlog, I.*, Amsterdam – Brussel, Elsevier, 1963, 70–71. „Margaret of Parma’s letters about the troubles reached Philip II on September 3, reportedly distressing him so much that he fell ill. The sensational news roiled Spanish Catholic sentiment, and in Madrid, Netherlands expressed fear of appearing in public.“ ARNADE, op. cit., 166.
- 13 Philipp II von Habsburg (1527–1598) war der Sohn des Kaisers und Königs Karl V. und somit der Bruder von Ferdinand, unter anderem König von Ungarn. Als Herrscher übernahm er ab 1554 schrittweise sein Erbe und regierte zweiundvierzig Jahre lang. Da er ernsthaft gläubiger Katholik war, bemühte er sich mit aller politischen und militärischen Kraft den Protestantismus zu besiegen, was zu langanhaltenden erbitterten Konflikten mit den Niederlanden und England führte. Die vielfältigen militärischen Einsätze mussten irgendwie finanziert werden, aber vergeblich strömte das Edelmetall aus den Kolonien ins Reich, binnen weniger Jahrzehnte musste sogar dreimal (1557, 1575, 1596) Staatsbankrott gemeldet werden. Rückblickend scheinen all seine politischen Ziele verfehlt gewesen zu sein: Er konnte den Protestantismus nicht aufhalten, er konnte sich weder in England noch in den Niederlanden politisch durchsetzen und obwohl Spanien den *siglo d’oro* erlebte, wurden aufgrund der überholten bzw. veralteten Struktur der Wirtschaft und Gesellschaft die Einnahmen nicht für die Modernisierung des Landes, sondern für Kriegsführung und königliche Repräsentation aufgewendet, was langfristig den Weltmachtstatus vernichtete.
- 14 „Den calvinistischen Aufständischen war die gemäßigte Mehrheit, das sogenannte Zentrum, entgegengetreten. Dennoch scheiterte der von den Gemäßigten getragene Versuch, einen *modus*

men ist, unter den Aufständischen bzw. Calvinisten ein Blutbad anzurichten,¹⁵ fühlte er sich nach einem Lokalaugenschein,¹⁶ im Sinne der Verteidigung des Katholizismus¹⁷ bzw. der spanischen königlichen Macht, dazu verpflichtet, drastische Maßnahmen ergreifen zu müssen, derer symbolträchtiger Höhepunkt die Hinrichtung des Lamoral Grafen von Egmont und Philippe de Montmorency des Grafen von Horn war.¹⁸ Der Blutrath (Blutgericht) fällte noch zahlreiche weitere Todesurteile.¹⁹

Wie tragisch, brutal und völlig *démodé* die politischen bzw. ‚rechtlichen‘ Maßnahmen der spanischen Herrschaft und des Herzogs von Alba auch wirkten, steht nicht die Geschichte des niederländischen Freiheitskampfes im Mittelpunkt des vorliegenden Aufsatzes. Nachdem es, unserer Hoffnung gemäß, gelungen sein dürfte, den historischen Kontext zu skizzieren, wenden wir uns nun den Schriften

vivendi für Katholiken und Protestanten zu schaffen an Philipp II. Der König schickte den »eiserne« Herzog Alba (1507–1582) mit Armee, Blutgericht und verschärfter Inquisition ins Land.“ NORTH, op. cit., 31.

- 15 „Immediately after the Iconoclastic Fury, Margaret of Parma had begun to investigate who was responsible for the disturbances, [...] The Duke of Alba acted more vigorously. A special tribunal was established on his authority, the Council of Troubles. Alba presided over this council himself, and initially advocated reasonable measures.“ Gustaaf JANSSENS: *The Duke of Alba: Governor of the Netherlands in Times of War*, in: Maurits Ebben, Margriet Lacy-Bruijn, Rolof van Hövell tot Westerflier (eds.): *Alba* (General and Servant to the Crown), Rotterdam, Karwan-saray, 2013, 91–115, 97. „In feite was in de loop van dat jaar de situatie al zover ontwikkeld dat een tolerante houding van de overheid de weerstanden had kunnen doen bedaren.“ BLOCKMANS, op. cit., 110.
- 16 „In 1566 the situation went out of control with the outbreak of the violent Iconoclastic Fury. This set the tonem and stated that the Catholic faith and the king's authority were under serious threat in the Low Countries and that the high nobility in the Netherlands was to a large extent responsible for this.“ JANSSENS, op. cit., 97; 98.
- 17 „Tragically, Alba was totally wrong on the matter of religion. He professed to believe that the enemy were heretics, and tried to convince the king that this was so. But during the year of his repression the threat of heresy was actually much smaller than that from rebellion. [...] A high proportion of the nobles and officials proceeded against in the first months of Alba's governorship were Catholics. They perhaps got off more lightly, suffering largely through exile and confiscation of property, whereas the death sentence was applied mainly to supporters of the Reformation who had taken part in the image-breaking. But Catholics continued to be the backbone of resistance and were the most prominent victims. Egmont, Hornes, Montigny and Vandenesse were Catholics. All the towns besieged and attacked by Alba's army were overwhelmingly Catholic. [...] The duke's great achievement, in actual fact his great failure, was that by this repressive methods he impelled all Netherlanders, both Catholics and heretics, to unite in defence of the national cause.“ Henry KAMEN: *The Duke of Alba*, New Haven – London, Yale University Press, 2004, 166–167.
- 18 „De gevangename, na een vergadering met de niets vermoedende landvoogdes, van de graven van Egmond en Horne, twee staatsraden, die nog pas een eed van trouw aan de konig hadden afgelegd, kreeg een symbolische draagwijdte.“ BLOCKMANS, op. cit., 110.
- 19 Unter zahlreichen kursierenden Totennummern lohnt es sich auf den Bericht von Pedro Cornejo zu verweisen: „[...] en breve espacio fueron metidas a cuchillo en ellos bien mas de mill y settecientas personas de los mas principales y mas de lustre.“ Pedro CORNEJO: *Sumario de las guerras civiles, y causas de la rebellion de Flandres*, Lyon, Tinghi, 1577, 114.

von zwei Verfassern zu, die aus der Sicht des spanischen Hofs und des Katholizismus von den Geschehnissen Zeugnis ablegen.

III. ZWEI KONSERVATIVE QUELLEN

Um im Kernpunkt des Konflikts Klarheit zu schaffen, scheint es notwendig, an den Rahmen der Bildverehrung zu erinnern. Ohne auf die Geschichte des christlichen Ikonoklasmus in der Wende der Spätantike und des Frühmittelalters einzugehen, reicht es, auf die wichtigsten Beschlüsse der katholischen Kirche zu verweisen. Nach den heftigen Auseinandersetzungen um die Zulassung bzw. Ablehnung der Bilderverehrung, äußerte sich das zweite Konzil von Nikaia folgendermaßen: „Denn die Verehrung des Bildes geht über auf das Urbild,²⁰ und wer das Bild verehrt, verehrt in ihm die Person des darin Abgebildeten.“²⁰ und mithilfe eines Zitats von Basilius dem Großen untermauert.²¹ Etwas anders formuliert nahm das Konzil von Trient am 3. Dezember 1563 die gleiche Stellung ein.²² Im Sinne dieser Beschlüsse galt die Bilderverehrung als genehmigte Frömmigkeitspraxis, die nicht unbedingt zu verfolgen war, aber die gewalttätige Ablehnung ließ sich keinesfalls akzeptieren. Wie zuvor darauf hingedeutet wurde,²³ löste der Bildersturm eine wesentliche Eskalation aus. Über politische Forderungen hinaus tauchte dabei eine unbekannte Gewalttätigkeit auf, die schlicht und einfach Öl aufs Feuer goss. Abgesehen von den späteren möglichen Bewertungen scheint es notwendig zu sein, die Ereignisreihe bzw. ihre einzelnen Abschnitte im Zusammenhang zu betrachten, um den Standpunkt der hier unten vorgestellten Werke nachvollziehen zu können. Zugleich darf nicht außer Acht gelassen werden, dass, obwohl sich die auserwählten zwei Berichte über die Auseinandersetzungen zwischen den Aufständischen und den spanischen Truppen in mehreren Hinsichten unterscheiden, sie doch eine grundlegende Übereinstimmung aufweisen: Beide betrachten die Ereignisse aus der Sicht des Herrscherhauses Habsburg. Zugleich lassen sie sich zu unterschiedlichen Gattungen einstufen. Das spanische Werk legt, wie selbst der Titel („en octaua Rima“) darauf hinweist,²⁴ Wert auf den ästhetischen Aspekt des Kurzberichts („breve relacion“). Die andere Quelle ist im

20 *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Heinrich DENZINGER – Petrus HÜNERMANN (eds.), Freiburg – Basel – Wien, Herder, 2010, 257 (no. 601, 13. Oktober 787).

21 „διότι ἡ τῆς εἰκόνης τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει“ (nam imaginis honor ad exemplar transit) BASILIUS von Cäsarea (Basilius der Große): *De Spiritu Sancto XVIII*, 45, in: Jacques-Paul Migne (ed.) *Patrologia Graeca*, Paris, 1857, (PG 32,149C).

22 „[...] sed quoniam honos, qui eis exhibetur, refertur ad prototypa, quae illae repraesentant: [...]“ DENZINGER – HÜNERMANN: ed. cit., 539 (no. 1823).

23 Siehe Fußnote 11.

24 „Breve Relacion en octaua Rima“ VARGAS, op. cit., Titelblatt.

selben Jahr, 1568 erschienen²⁵ und sie betrachtet die Auseinandersetzungen in den niederländischen Provinzen wie einen lokalen Konflikt zwischen zwei mächtigen politischen Persönlichkeiten²⁶ und gilt somit eher als historiographisches Werk.²⁷

Im Weiteren werden die zeitgenössischen Schriften nicht umfangreich analysiert, sondern die Reaktionen auf den Bildersturm bzw. auf die Angriffe auf die Kirchen und Klöster unter die Lupe genommen: Wie berichten die Verfasser über die unerhörten Geschehnisse und wie bewerten sie die Gegenmaßnahmen des spanischen Militärs unter der Führung des Herzogs von Alba?

1. *Gedichteter Treneid*

Der Verfasser der *Breve relacion*,²⁸ Balthasar de Vargas erlebte den Feldzug hautnah, und entschied sich trotzdem für eine lyrische Gattung.²⁹ In wohl rhythmisierten Zeilen berichtete er über die lange Reise, die sich von Spanien durch die Lombardei bis in die Niederlande zog. Selbst im Vorwort bzw. in der Widmung an den Herzog von Alba wird deutlich gemacht, warum das Werk verfasst werden

25 Alfonso ULLOA: *Commentari della guerra, che il Sig. Don Fernando Alvarez di Toledo Duca d'Alva. Capitano Generale del Serenissimo Re Catolico ha fatto contra Guglielmo di Nansau Principe di Oranges, Zaltieri, Venezia, 1570.* Im Gegenteil von der oben zitierten Monographie von Rodriguez Perez, gilt diese italienische Fassung als Originalwerk. Erst danach, im darauffolgenden Jahr wurde sie auf Spanisch ebenfalls in Venedig veröffentlicht. „Como lo indica el título, Alfonso de Ulloa escribió primero su obra en italiano y la vertió luego al español.“ Françoise RICHER-ROSSI: Alfonso de Ulloa, traductor de sí mismo en la Venecia del siglo XVI., in: Ruth Fine, Florinda F. Goldberg, Or Hasson (eds.): *Mundos del hispanismo: una cartografía para el siglo XXI* (AIH Jerusalén 2019), Madrid, Iberoamericana Vervuert, 2022, 24–66, 36. https://doi.org/10.31819/9783968693002_031

26 „[...] ha fatto contra Guglielmo [...]“ ULLOA, op. cit., Titelblatt.

27 „The first chronicle, from 1569 [richtigerweise: 1568], refers to the war, without further specification, that the illustrious and courageous Duke of Alba has waged against William of Orange and other rebels. It was probably too early to be able to realise that this war would assume greater dimensions than a single conflict between two historical figures.“ RODRIGUEZ PEREZ: op. cit., 56.

28 „The author Baltasar de Vargas, a member of the forces who had come with the duke's troops to the Netherlands. Like the chroniclers, he was an eye-witness who had decided to record his experiences, but in poetry rather than prose. [...] In the dedication to the duke, Vargas states that he will be brief because he knows that the chroniclers will give detailed accounts of the services and heroic deeds performed by the duke. This remark seems to indicate an awareness of the difference between how chroniclers and poets reported the same events.“ RODRIGUEZ PEREZ: op. cit., 90–91. Die hingedeutete Textstelle im Vorwort lautet: „[...] y aunque le tuuiera, la breuedad de la epistola no permite tratar lo aqui lo dexo. Porque se que los chronistas ternan muy gran cuidadode alargarse mas en ello poniendolo con las de mas grandezas y seruicios que a Dios y a sus Principes V. E. a hecho que son sin numero.“ VARGAS: op. cit., A3v.

29 „breue pero verdaderamente escreuir, en octaua rima el gran seruicio [...] No os presento batallas fabulosas / Ni encantamētos vanos / [...] / Mas para entendimiēto de la historia / Es menester contar casos passados / Y escreuir, y traer a la memoria / Lo que antes sucedio en estos estados“ Ibid., A2v; Bv; B2r. Der poetische Schlüsselbegriff taucht aber erst später auf: „Y seria diuertir mucho mi intento“ Ibid., B4v.

sollte,³⁰ was darauf hinweist, dass der Bildersturm als das entsetzlichste Ereignis gegolten haben dürfte.

Nach einer langen Einleitung, die die aktuelle politische Lage und die Religionslandschaft der niederländischen Provinzen umfasste,³¹ fängt der Verfasser an, sich auf den Einsatz des Herzogs zu fokussieren. Die aufeinanderfolgenden Ereignisse werden im Einzelnen aufgezählt: ein Antrag auf den Rückzug³² des spanischen Militärs mit der Begründung, es tobe kein Krieg mehr und dank dem König herrsche ewiger bzw. binnenländischer Frieden.³³ Im detaillierten Rückblick mehren sich die Hinweise des Verfassers dafür, dass hinter dem Antrag bzw. dem Wunsch der flämischen Herrschaften irgendeine ideologische Differenz gesteckt haben musste.³⁴ Trotz der Zugeständnisse des Königs³⁵ entfaltete sich rasch ein religiös geprägter, erbitterter Konflikt, nachdem sich herausstellte, dass sich mehrere Provinzen zu „Luteranas opiniones“ bekannten. Dabei wird die Lehre von Calvin in Predigten verbreitet, was am meisten in Brabant und Flandern der Fall gewesen sei.³⁶ Vom Allgemeinen wird zum konkreten Skandal geführt, d. h. von der Verbreitung der neuen Glaubenslehre zum Bildersturm:

Y como el diablo entro en sus coraçones
Muy grã comunidad dellos jütados

30 „[...] y los templos y monasterios, y ymages con la insolēcia y desacato de los herejes destruidos, que cierto lo estauan tanto que a los que los vimos no solo nos era compassion pero espan-to, repararse luego de nueuo con muy gran diligencia [...]“ Ibid., A3r.

31 „Quedo gouernadora del estado / Margarita su hermana, y de la tierra / Dos personajes grandes a su lado / Para consejo y casos de la guerra / El de Agamon y Orãge se han nõbrado / Casi el gouierno en estos dos se encierra / Contentos andan mal, estos estados, / Que no quieren tener aqui Soldados.“ Ibid., B2v.

32 „A causa de tener aqui soldados / De España, gran cuchillo de eregia / Y assi piden al Rey que de la tierra / Los saque pues en ella no ay mas guerra.“ Vargas, op. cit., B3r. Die eigentliche Forderung lautet folgendermaßen: „Suplican esto encarecidamente / Para despues biuir mas libremente.“ Ibid. B3r. Wie der Chor in einem antiken Theaterstück, warnt der Verfasser den König davor, dass er die Wünsche erfüllt: „Iniusta petition y gran malicia / Dios te guarde buē Rey de concedella“ Ibid., B4r.

33 „Vuestro muy gran valor la causa ha sido / Que tenga paz perpetua aqueste estado / Lo que auéis muchas vezes prometido, / Os lo suplica agora arrodillado / Que les dexeis gozar la paz entera / Y la gente saqueis del estrangera.“ Ibid., B3r. Hinter dem Schmeicheln ist es leicht, den König als Friedenstifter wahrzunehmen – und dahinter die Gestalt des Kaisers Augustus zu entdecken: „Ianum Quirinum, quem claussum esse maiores nostri voluerunt cum per totum imperium populi Romani terra marique esset parta victoriis pax, cum priusquam nascerer, a condita urbe bis omnino clausum fuisse prodatur memoriae, ter me principe senatus claudendum esse censuit.“ *Res Gestae Divi Augusti*, John Michael Moore and Peter Astbury Brunt (eds.), Oxford, Oxford University Press, 1967, 24. (caput 13.)

34 Z. B.: „Estauan ya los animos dañados / Degrandes del estado / [...] / „Mas no olan descubrir fu fantasia / [...] / España, gran cuchillo de eregia“, VARGAS, op. cit., B3r. „Mas es falso su zelo que dañadas / Tienen las voluntades con el vicio“ Ibid., B3v.

35 „Al fin la petition fue concedida“ Ibid., B4r.

36 La gente por Agosto descubria / Siendo Brabante y Flandes deste bado / Que tienen de Caluino la heregia / Y van la en estas partes predicando / Siendo los autores destos males / Las villas y lugares principales.“ Ibid., B7v.

Comiençan insolencias y traiciones
 Destruyendo los templos consagrados
 No quieren sacrificios ni oraciones
 Imagines y Sanctos derribados
 Y lo peor de todo lo que quento
 Que destruyen tambien el Sacramento.³⁷

Auffällig ist, wie „Luteranas opiniones“ zunächst zu „heregia de Caluino“, später zu „diablo“ wurden. Die Zerstörung der sakralen Darstellungen und das Sakrileg bzw. die Entweihe des Allerheiligsten mussten seitens des christlichen Königs³⁸ durch eine entsprechende Antwort vergolten werden, was das Hauptmotiv der Entsendung des Herzogs gewesen war. Um den Bericht über den Höhepunkt der Vergeltung vorzubereiten, der eben für die Aufständischen entsetzlich, übertrieben und inakzeptabel war, schreibt der Verfasser die Schuld den Anführern der Freiheitsbewegung (siehe: „biuir mas libremente“) zu: „Pues hechos como digo tantos males / Y otros que de dolor aqui no cuento / No pudieron dexar los principales / De tener muy gran culpa [...]“³⁹ Nach einer Aufzählung der königstreuen Herren⁴⁰ und einer umfassenden Begründung der Vertreibung⁴¹ gerät endlich die Titelfigur in den Mittelpunkt,⁴² die weitgehend gewürdigt wird:

Este fue el Duque d'Alua y señalado
 Puesto que era razon que del reposo
 Gozasse para el cargo le aceptado
 Que en servir a su Rey no es perezoso
 Es impossible ser por mi loado

37 Ibid., B8r.

38 Ja ein katholischer König: „Tu Rey qu'es tan catolico Cristiano / No te permitira que passe el año / Sin castigar el graue desatino / Que has hecho contra el y lo diuino.“ Ibid., B8r.

39 „Pues hechos como digo tantos males / Y otros que de dolor aqui no cuento / No pudieron dexar los principales / De tener muy gran culpa [...]“ Ibid., B8v.

40 „Quatro Condes y vn Duque deseosos / Se muestran de feruir al Rey en esto / El de Mega y Mansfete valerosos, / Y el de Arêberga y Reux estuuu presto / Barlamon y el Norcarme generosos / El Duque d'Ariscote hecho aquí el resto / Otros fueron tambiẽ muy principales / Que quieren ser christianos y leales.“ Ibid., C1v.

41 „Que muy claro se ve qu'es todo vicio / Y falsa la opinion del Luterano / Y que por mil concilios condenada / Esta aquesta heregia y reprouada. / Y si al presente tienen afligida / A la Romana Iglesia Luteranos / Esta persecucion es permitida / De dios por los pecados de Christianos / Por el sera a su tiempo socorrida / Como lo fue en el tiempo de Arrianos / Que duro muchos años su heregia / Al qual destruyo dios en solo vn dia.“ Ibid., C3r.

42 „El Rey manda llamar los del consejo. / Con ellos trata el caso preminente / [...] / Y assi escogio de todos sus varones / Vn grande de Castilla muy christiano / Que siendo general a los Saxones / Vencio ya todo el campo Luterano“ Ibid., C5r; C6r. Dabei wird auf die frühere Militärkarriere des Herzogs hingewiesen, die auch später auftaucht: „Ya la liga Smalcalda la destierra.“ Ibid., C6r. Wie oben, in der Fußnote 2. angedeutet, zeichnete sich Fernando Álvarez de Toledo im Krieg gegen den Schmalkaldischen Bund als ein Mann lutherischen Bekenntnisses aus.

Este gran capitan tan valeroso
Que loarle no podran como se deue
Apollo y las hermanas todas nueue.⁴³

Abgesehen davon, dass der Verfasser im Dienste des Feldherrn stand, lässt der Abschnitt einen eigenartigen Einblick in die Verhältnisse am spanischen Königshof zu. Zugleich wird verschwiegen, dass mehrere Kandidaten für den Einsatz in Betracht gekommen sein dürften.⁴⁴ Dank dieser Erzählweise wurde das Engagement des Herzogs für den Einsatz („Gozasse para el cargo le aceptado“) und den König („Que en seruir a su Rey perezoso“) einprägsam dargestellt.

Nach einer detaillierten Beschreibung der Route und der Zusammenstellung des Heeres werden die Schuldzuweisung an die lokalen politischen Leiter wiederholt und die Notwendigkeit der Festnahmen gerechtfertigt.⁴⁵ Diese wiederholte Rechtfertigung der bevorstehenden bzw. getroffenen Maßnahmen und die Würdigung des Herzogs sollen eine narrative Funktion haben: das Untermauern des entsetzlichen Vorgehens, d. h. der Enthauptung des aufständischen politischen Vorstands. Was aber am deutlichsten auf die politische Stellungnahme des Verfassers hinweisen dürfte, ist das Verschweigen von den Hinrichtungen: Nur sehr vage Nebensätze deuten darauf hin,⁴⁶ dass im Höhepunkt der feindseligen Auseinandersetzungen die wichtigsten Persönlichkeiten des Aufstands hingerichtet wurden. Auch wenn den Rezipienten die tatsächlich stattgefundenen Geschehnisse bekannt gewesen sein dürften, schien sich der Verfasser berechtigt, schwerwiegende Abschnitte fallen lassen zu dürfen. Wie mitgeteilt, wurden zunächst nicht nur die Hauptfiguren, sondern auch zahlreiche weitere Personen festgenommen und ins Gefängnis geworfen.⁴⁷ Zugleich wird der Graf Oranges ins Exil getrieben

43 VARGAS, op. cit., C6r.

44 „Although Alba was not the king's first choice to lead the punitive expedition—Philip II apparently preferred the regent's less controversial husband, the Duke of Parma—he was an iron-fisted old soldier, a Castilian conservative, and court veteran whom the king trusted to carry out a hard-line settlement.“ ARNADE, op. cit., 167. Auch wenn ein wissenschaftlicher Konsensus über die Verbannung jeglicher kontrafaktualer Fragen herrscht, lohnt es sich nur private Gedanken darüber zu machen, wie sich die Geschichte der niederländischen Provinzen gestaltet hätte, wenn der Mann von Margarete von Parma als politischer »cleaner« angetreten wäre...

45 „De los males que an hecho en el estado / El Rey echa la culpa a los mayores / Que sabe si quisieran atajado / Vuieran del comun tantos errores / Y por esta razon esta enojado / Y assi prender mando algunos señores / Porque fuera iniusticia y no clemencia / Dexar de castigar tal insolencia.“ VARGAS, op. cit., F7v.

46 Z. B.: Der König „Manda bien castigar los principales / Que an sido culpa coda de los males.“ Ibid., G2r.

47 „A ciertos capitanes a mandado / Que al Cõde de Agamõ quãdo saliesse / Sin ser en este caso respetado / Que por el Rey d'España se prendiesse / Siendo lo propio a otros ordenado / Que del Conde de Hornos se hiziesse / Y assi al salir aquestos caualleros / Quedaron en Palacio prisioneros.“ Ibid., F8v. Aus zusätzlichen Anmerkungen geht hervor, dass der Verfasser die Maßnahmen zugestimmt haben dürfte: Personen „que tuuieron dañadas intenciones.“ Ibid., F9r.

und enteignet.⁴⁸ Nach der letzten Erwähnung der Grafen Egmont, Hoorn und Oranges erfolgt die Schilderung des gegenwärtigen, aber auch künftigen Friedens im Land.⁴⁹ Dieser verdankt sich großteils der Tätigkeit des Herzogs, der die „falsa opinion“, die dem reinen Glauben („fe pura“) gegenübersteht, nach Frankreich und Deutschland vertrieb.⁵⁰

Somit geht der Bericht über den Einsatz des Herzogs zu Ende,⁵¹ ohne auf die schwierigsten Episoden eingegangen zu sein. Aus dieser Sicht sollen die Rezipienten folgende Zeilen mit Bestürzung aufnehmen:

Porque no entiede qu to es mas gloriosa
Victoria la sin sangre ciertamente
Que no donde se pierde mucha gente.⁵²

Nachdem der Herzog mit Apollo und Mars verglichen wurde, wird zum Schluss Julius Cäsar eingesetzt. Dies gilt als formeller Abschluss des Einsatzes:

Escreuir a su Rey muy ciertamente
Lo que de Asia escriuio Iulio al Senado
Do fue con vn exercito potente
Y en solas tres palabras a mostrado
Todo lo en la lornada sucedido
Diziendo vine e visto y e vencido.⁵³

Auf diese Art und Weise lässt sich der Herzog in die Reihe der größten antiken Feldherren, ja Kaiser einschreiben. Dem Verfasser bleibt nichts übrig, als die gängigen Glückwünsche an seinen Dienstherren zum Ausdruck zu bringen, wobei der Herzog auch Gottes Gnade empfohlen wird:

El alto Dios gran Duque Don Fernando
Alargue muchos años vuestra vida
Y os de otras mill victorias en el suelo
Despues la eterna gloria os de enel cielo.⁵⁴

48 „El Principe de Orange assi tratado / Fuera pero huyose en Alemania / Que sabe que terna de su pecado / Su Magestad y del muy grande saña / Han le tambien sus bienes secrestado“ Ibid., Gv.

49 „El Catolico Rey, por mar y tierra / Mostrara su poder con cruda guerra.“ Ibid., G2v.

50 „De tal manera a chara ya segura / El resplandor d'esta Alua y de tal arte / En el alma lleuando la fe pura / Y en fortaleza siendo mas que Marte / Que la falsa opinion y niebla oscura / Que ya en estos estados tenia parte / En viendo su presencia se a huydo / A Francia y Alemania do a salydo.“ Ibid., G3r.

51 „Y en este punto acaba mi exercicio“ Ibid., G4v.

52 Ibid., G5r.

53 Ibid., G7r.

54 Ibid., G7v.

2. Anmerkungen in zwei Fassungen

Auch wenn Alfonso Ulloa ebenfalls ein Spanier war, wurde sein Werk zunächst auf Italienisch verfasst und in Venedig veröffentlicht, wo er seit langem lebte. Bevor er sich der militärisch-inquisitorischen Aktivität des Herzogs von Alba widmete, verfasste er mehrere historiographische Bücher, unter anderem über das Leben und Werk von Christoph Kolumbus,⁵⁵ was er von dessen Sohn erfuhr. Seine Lebensumstände weisen darauf hin, dass er die Geschehnisse aus einiger Entfernung verfolgte. Wie es auf den obigen Seiten der Fall war, werden auch bezüglich dieses Schriftstücks die dramatischen Eckpunkte der Auseinandersetzungen hervorgehoben.

Zunächst gibt Ulloa die Verbreitung des neuen Bekenntnisses bekannt und stellt die Hauptfiguren der Auseinandersetzung vor.⁵⁶ Selbst dieser Einleitung ist zu entnehmen, wie sich der Verfasser bemüht, seine Rezipienten einzustimmen: Die schlechteste Lehre sei Unkraut, die sich in Flandern verbreite. Nach der Beschreibung der langen Fahrt und der Ankunft des Herzogs⁵⁷ sowie einer knappen Schilderung der politischen Lage in den niederländischen Provinzen,⁵⁸ berichtet Ulloa über die Festnahme der politischen Führer⁵⁹ und die Konfiszierung ihrer Vermögen.⁶⁰

Über den Bildersturm wird nur nebenbei und in einer allgemeinen Hinsicht berichtet. Dem Verfasser scheint wichtiger, die politischen Maßnahmen des Herzogs bekannt zu machen⁶¹ und die am spanischen Einsatz beteiligten Herrschaften aufzuzählen. Als die Straftaten religiöser Prägung doch Erwähnung finden, werden sie nur flüchtig betrachtet: „che tornassero a fabricarsi le Chiese, che per la loro causa nella solleuatione passata erano state gettate per terra, & abbruciate, insieme con le imagini de’santi, & destrutti i sacri Monasteri delle

55 Alfonso Ulloa: *Historia del S. D. Fernando Colombo* [...], Venezia, Sanese, 1571, als *Vita dell’Ammiraglio* bekannt.

56 „[...] poi è uenuto seminando la sua zizania per il paese di Christo Giesu, che all’ultimo toccando nella Fiandra, [...] abbracciando la pessima dottrina di Luttero. [...] i principali de quali erano Guglielmo di Nansao Principe di Oranges, Lodouico suo fratello, il Conte di Agamont, il Côte di Horne, & altri della stessa natione [...]“ Ulloa, op. cit., 2–3.

57 „Giunto adunque il Duca d’Alua in quelli paesi, fu riceuuto con allegro uolto da Madama, in Brusselles, laquale l’informò a pieno di tutte le cose passate, & il mezo, che si haueua da tenere nelle cose auenire, così per la pacificatione de’ popoli, come anco per ouuiare a gli scandali, che poteuan nascere per la uenuta sua, [...]“ Ibid., 11.

58 „Con la qual occasione gli stati sogliono far mutatione, come per il passato è piu uolte auuenuto.“ Ibid., 8.

59 „Et poco dapoi attese ad imprigionare tutti quei capi, & gli autori della solleuatione, che puote hauere, per castigarli & così come piu oltre diremo fu imprigionato il Conte di Agamont insieme col suo Secretario, perche haueua fatto lega con Oranges contra il Re Catolico; & medesimamente furono imprigionati il Conte di Horne con uenticinque altri per lo stesso caso, che erano fuori di pensiero, che ciò gli potesse auuenire; [...]“ Ibid., 12.

60 „e tanto piu, che il Duca d’Alua gli confiscaua i beni, [...]“ Ibid., 13.

61 Dazu ein knapper Satz: „Et oltre a ciò ne’luoghi piu importanti di ribelli mandò buon presidio di caualleria, & fanteria commettendo che si tenessero a nome di sua Maestà.“ Ibid., 12.

Venerande Monache, & de'frati religiosi, & fatti molti altri mali.⁶² und weiters: „Et se bene erano stati giustitiati alcuni della fetta per sacrilegi, & malfattori,⁶³ – was direkt zur Hinrichtung führte. Auffallend ist, wie das Sakrileg anders als im anderen Werk wahrgenommen wird. Während Vargas detailliert über die Angriffe religiöser Prägung berichtete, gelten diese aus der Sicht von Ulloa nur als eine der zahlreichen *malfatti*.

Allgemein gesehen scheint der Verfasser unerschütterlich dem Herzog beizustehen. Dies geht nicht nur aus seinem Bericht, sondern auch aus den einleitenden Sätzen und Kommentaren (*commentari*) hervor.⁶⁴ Im Vergleich zu den religiös gekleideten, in der Wahrheit politisch motivierten Auseinandersetzungen, die nur in großen Zügen vorliegen, wird die Hinrichtung der Grafen Egmont und Horn bis zu den Einzelheiten der Kleidungen geschildert.⁶⁵ Was darauf folgt, soll noch überraschender wirken: Zunächst berichtet Ulloa über die traurigen Gemüter des Brüsseler Volkes, die durch den Tod der weitgehend anerkannten und angesehenen Anführer der Bewegung ausgelöst wurden, dann gibt er zu, dass selbst der Herzog um sie weinte, obgleich er sie hinrichten ließ.⁶⁶ Diese Art und Weise der Darstellung der tragischen Ereignisse wirft ein neues Licht auf den Kontext: Als ob sich der Herzog im Sinne eines höheren Ziels gezwungen gefühlt hätte, die Höchststrafe zu verhängen. In Bezug auf sein doppeltes Gesicht stellt sich die Frage, warum Ulloa diese Komplexität offen legen wollte. Sie wird nicht einmal durch die darauffolgende aufgeführte Unterscheidung beantwortet: Trotz dieser Art Justiz, die weitgehend Furcht auch unter denjenigen auslöste, die an den schrecklichen Taten nicht beteiligt waren, sollte in Kürze eine Amnestie ausgerufen werden, die jedoch nicht für diejenigen galt, die gegen den König zu den Waffen griffen und (bzw. oder) Kirchen entweihten bzw. abrisen.⁶⁷

62 Ibid., 13.

63 Ibid., 32.

64 Z. B.: „Ma considerando il Duca quanto importaua per la quiere e pacificatione di quegli stati, chei capi della solleuatione fossero castigati accioche fossero esempio ad altri, essendo stato formato processo contra il Conte di Agamont, & altri ribelli, & prouate le cose, che gli erano imputate, per una sua particolar sentenza lo condannò alla morte, [...]“ Ibid., 33.

65 Z. B.: „[...] essendo uestito detto Conte con una veste di Damasco cremesino, & il manto sopra negro, con passamani d'oro: con un capello di ormesino negro in testa, con penacchi bianchi & negri, portando in mano un facciolletto, & haueua le mani libere.“ Ibid., 37.

66 „Et fu così grande l'amore che il popolo gli portaua, & il dolore che della Amore sua morte hebbe, che molti corsero alla Chiesa di Santa Chiara oue era il suo corpo, & con molte lagrime baciaron la tomba, come se fosse stato una reliquia, pregando Iddio per l'anima sua: il che non fu fatto al corpo del Conte di Horne, che era nella Chiesa maggiore. Et in somma la loro morte dispiacque a tutti, nè fu alcuno Spagnuolo, che non piangesse, & anco lo stesso Duca d'Alua gli pianse, ancora che gli condannò.“ Ibid., 39.

67 „Questa giustitia mise gran terrore non solo a quella città, ma ancora a tutta la Fiandra, & così tutti quelli, che haueuano macchiata la coscienza stauano con grandissima paura, che la spada della giustitia non cadesse sopra di loro; & senon era la speranza che haueuano, che in breue doueua publicarsi un perdon generale, molti se ne sarebbero fuggiti: ma in quel perdon non si

Dadurch zeichnet sich die ideologisch-politische Denkweise des Herzogs von Alba ab, die sich an zwei Eckpunkten orientiert: Einerseits will er an den Anführern der Aufständischen Rache nehmen, andererseits duldet er keinen Hochverrat und keine Gotteslästerung o. ä. wie etwa ein Sakrileg. Die positiven Werte, die hinter diesen Verböten stehen, bildeten den Grundstein der spanischen Monarchie der Habsburger, die sich keinesfalls geneigt zeigte, an diesen Punkten etwas zu ändern. Eine vertiefte Lesart deutet also darauf hin, dass die Erwähnung der persönlichen Reue des Herzogs seiner Schilderung in Richtung Menschlichkeit diente: Ihm dürften die schwerwiegenden Konsequenzen der schrecklichen Maßnahmen bekannt gewesen sein, aber im Sinne eines höheren Gutes sollten sie getroffen werden.

Im Übrigen behandelt Ulloa weitere Abschnitte des Feldzugs,⁶⁸ die den vorliegenden Aufsatz wenig betreffen. Der erste Teil klingt in einer zusammenfassenden Äußerung aus,⁶⁹ die umfassende Zufriedenheit vermittelt, somit den Erfolg des Feldzugs und den Ruhm des Feldherrn zum Ausdruck bringt.

Im Vergleich zum ersten Teil weist der zweite Teil weniger dramatische Einzelheiten auf. Er berichtet über weitere diplomatische bzw. militärische Maßnahmen, die zum größten Teil die darauffolgenden Konflikte mit England, Frankreich und teils mit den Türken betreffen. Das Werk schließt mit ähnlichen Glückwünschen wie in der *Relacion*.⁷⁰

comprendeuno quelli che haueuano prese le arme contra sua Maestà Catolica, & destrutte & rotte le chiese.“ Ulloa, 39–40.

68 Unter anderem über die Schlacht von Jemmingen (1568): „Le due compagnie di caualli, che dicemmo di don Cesare e del Martinengo, & molta altra gente suelta seguirono la uittoria cō tāta furia che in un subito fu coperta la campagna di corpi morti, di arme, picche, & archibugi, che non u’era perdoue fi passasse innanzi nè in dietro. [...] Et quel che importò piu, che ui morirono molti de’fuorusciti, & ribelli della Fiandra.“ Ulloa, op. cit., 51. – oder die Schlacht bei Dahlen (1568): [...] ad un boschetto, nel quale gli nimici s’erano ritirati, per far difesa, non potendo per altro miglior partito saluarsi, ponendo alle frontiere circa due mila archibugieri, da un canto cominciò a bersagliarli cō l’artiglieria, dall’altro, dandogli dentro con la caualleria; & all’ultimo furono rotti, & gran parte di loro morti, & presi, & annegati fiumara. Et fu detto che ui morirono cinque mila persone.“ Ibid., 64–65.

69 „Il Duca d’Alua poiche hebbe cacciato della Fiandra i ribelli si fermò con lo esercito a Cambresi per compartirlo come fece nelli presidii di quelle frontiere, cassandone però una parte di esso, che gli pareua non essergli bisogno, [...] & andò di lungo alla Chiesa maggiore, oue si cantò il Te Deum laudamus: & il Decano ui fece una breue oratione in laude del Duca & de’soldati, la quale fu molto bella, & di gran sodisfattione a tutti.“ Ibid., 68–69.

70 „[...] che rimarra a’suoi figliuoli & a tutta la Casa di Toledo per trofeo, & insegna del ualore inuito di questo gran Capitano. Che Dio lo conserui lungamente, in questa sua uecchiezza, accioche il Re Catolico per il suo mezo riporti fempere uittoria contra i suoi ribelli, & contra gli nimici del nome Christiano.“ Ibid., 99.

IV. KURZER VERGLEICH UND FAZIT

Nach der eingeschränkten und zugleich möglichst gründlichen Untersuchung zweier konservativer Quellen lässt sich in Bezug auf das Verhältnis Provokation-Reaktion folgendes feststellen:

Unabhängig von den unterschiedlichen Gattungen und somit den poetischen Mitteln, nehmen beide Werke bzw. ihre Verfasser eindeutig für die spanischen Hauptfiguren, allen voran für den Herzog Fernando Álvarez de Toledo und den König Philipp II., Stellung. Die Handlungen der spanischen Herren werden immer als zielführend und angemessen dargestellt, auch wenn einige Gegner der Machtausübung zum Opfer fallen.

Für den Zeitzeugen Vargas gilt der Herzog als die geeignete Person schlechthin, die mit echter Vollmacht im Auftrag des Königs handelt. Seine organisatorischen und militärischen Fähigkeiten ermöglichen es ihm, die richtigen Entscheidungen und Maßnahmen zu treffen, auch wenn diese nicht bei allen Beteiligten Beifall finden. Hinter seinen Handlungen steht das wörtlich nicht thematisierte, jedoch unerschütterlich vertretene Engagement für den katholischen Glauben und die Hegemonie des spanischen Königs. In diesem Zusammenhang werden einerseits der Bildersturm, andererseits seine Folgen betrachtet: Wie sein Dienst- und Feldherr, lässt Vargas ebenfalls keinen Zweifel daran zu, dass irgendeine Forderung aus ihren sehr eingeschränkten Ufern tritt.

Der bilinguale Geschichtsschreiber Ulloa nimmt einen breiteren Fokus ein. In seinem zweiteiligen Werk wird ein Überblick über mehrere Einsätze des Herzogs geboten, was unausweichlich die Betrachtung der gesamten spanischen Außenpolitik nach sich zieht. Genauso wie Vargas, beobachtet auch Ulloa die Handlungen hinsichtlich der Bewahrung des katholischen Glaubens (bzw. der Praxis) sowie der unumstrittenen Machtausübung des spanischen Königs Philipp II. Als hervorragender Feldherr setzt sich Fernando Álvarez de Toledo, der Herzog von Alba auf jedem Schlachtfeld ein und erntet Siege. Diese Art und Weise der Geschichtsbetrachtung lässt vermuten, dass für Ulloa die feste spanische Königsmacht höher gestellt zu sein scheint, als die religiösen Auseinandersetzungen.

Keine der Hauptfiguren des vorliegenden Aufsatzes erlebt das weitgehende, jedoch nicht vollkommene Scheitern ihrer politischen Zielsetzungen und Weltanschauung: Zum Ende des sechzehnten Jahrhunderts verliert Spanien seine Weltmachtrolle und verliert ebenfalls seine wohlhabendste Region, die spätere Niederlande, deren Aufstieg einen neuen Abschnitt der europäischen Geschichte eröffnet.

Oláh Róbert¹

A HEIDELBERGI MAGYAR PEREGRINUSOK KÖNYVES MŰVELTSÉGE²

ABSTRACT

The Literary Education of the Hungarian Students in Heidelberg

In this study, we examine the influence of the University of Heidelberg on the culture of the Carpathian Basin by analysing the booklists of seven Hungarian Reformed peregrine students, totalling around 800 items. The surviving booklists analysed are those of István Miskolci Csulyak (deacon of Zemplén), János Albensis Nagy (pastor of Marosvásárhely), István Geleji Katona the Elder (bishop of Transylvania), Benedek Károlyi Sánta (pastor of Szatmár), Máté Csanaki (court physician to Rákóczi György II and rector of Kolozsvár), Péter Alvinci (pastor of Kassa) and György Csulai (bishop of Transylvania). Finally, we review the areas that stood out during the analysis, highlighting those that testify to the influence of Heidelberg University and its book market.

Keywords: Heidelberg peregrination in the 17th century, Private libraries in the Carpathian Basin, Theologian students' libraries, German book market's impact on the Carpathian Basin, Early modern book culture

A kora újkori németországi akadémiák sorrendjében a heidelbergi egyetem nem foglal el előkelő helyet a Kárpát-medencei hallgatók számát tekintve. A 16. században a 8. (90 fő), a 17. század folyamán a 18. (167 fő) volt a rangsorban.³ Wittenbergben például nyolc-tízszer annyi diákunk tanult ebben az időszakban, mint a Neckar-parti városban. Nemzetközi felsőoktatási központként mindössze néhány évtizedre korlátozódott a virágkora. A 16. század legvégén, a wittenbergi ortodox lutheránus fordulat nyomán nőtt meg az érdeklődés az egyeteme iránt,

1 Oláh Róbert (PhD), tudományos főmunkatárs, régi könyves könyvtáros, Tiszántúli Református Egyházkerület Közggyűjteményei. Kutatási területe: művelődéstörténet. olab.robert@silver.drk.hu

2 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

3 SZÖGI László: *Peregrinatio academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai, 1150–1918*. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022 (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 26.), 73, 78.

a népszerűségét a város 1622. évi ostroma törte derékba. Szűk emberöltőn át Heidelbergben képezték a Kárpát-medencei református értelmiség színe-javát, az ott végzettek elsősorban Észak-Kelet-Magyarországon és Erdélyben telepedtek le, főként lelkipásztorként vagy tanárként működtek. A „heidelbergiánus” lelkészek kapták a tehetősebb eklézsiákat, 29 esperes és 11 püspök került ki a hallgatók sorából.⁴ Az egyetem tanárai közül kiemelkedett a teológus David Pareus (1548–1622), akinek a nyomtatásban megjelent disputációs gyűjteményei tanúskodnak a hazai diákságra gyakorolt befolyásáról.⁵

Heltai János szerint a heidelbergi teológiai stúdiumok három területen hatottak a hallgatóinkra: a *Második Helvét Hitvalláson* alapuló ortodox református dogmatika, a katolikusellenes hitvitázó teológia és a protestáns felekezetek egyesítésén fáradozó (teológiai és egyházpolitikai háttérű) irénizmus útján. A pfalzi város emellett késő reneszánsz kulturális központként és pedagógiai mintaadóként is befolyással volt a művelődésükre.⁶

Ezúttal arra teszünk kísérletet, hogy azon személyek olvasmányműveltségét tárjuk fel, akiknek az egykor Heidelbergben gyarapított könyvtáráról jegyzékszerű forrás maradt fenn. A mintegy nyolcszáz tétel egyesével történő azonosítása után az egyes könyvtárakat önállóan elemezzük, majd kiemelünk néhány jellemző csomópontot.

HEIDELBERGI PEREGRINUS KÖNYVTULAJDONOSOK

A több mint kétszáz Heidelbergben tanuló magyar diák közül mindössze hét peregrinustól maradt ránk könyvjegyzék. Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban kiadott jegyzékszerű források az alig tucatnyi tételt tartalmazó töredékes listától a közel négyszáz tételes, impresszumadatokkal ellátott részletes összeírásig terjednek. A jegyzékek 1601 és 1653 között keletkeztek.

Három nagyobb értelmiségi gyűjtemény beszerzési helye volt Heidelberg, ám ezek csak kellő óvatossággal értékelhetőek az ottani hatások forrásaként. Miskolci Csulyak István hazatérése után még évtizedekig gyarapította a könyvtárát, amelynek elemzését korábban monografikus mélységgel elvégeztük,⁷ ezúttal vi-

4 HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 44–49.

5 Lásd: HELTAI János: Egy RMK a nagyraktárból. (David Pareus: Collegiorum theologicorum... pars altera. Heidelberg 1620), in: Zsupán Edina (szerk.): *Interpretációk interpretációja. Tudós bibliothecariusok, tudós elődök. Tudományos ülésszak az Országos Széchényi Könyvtárban. 2014. november 24.* Budapest, OSZK – Gondolat, 2015 (Bibliotheca Scientiae et Artis, 7), 61–69.

6 HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980, Budapest, OSZK, 1982, 244–245.

7 Lásd: OLÁH Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*. Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és Kultúra), 27–130.

szonyítási alapként használjuk a gyűjteményét. Albensis/Fehérvári Nagy János jórészt a teológiai és a filozófiai tárgyú könyveit listázta, idősebb Geleji Katona István pedig Németalföldön beszerzett könyveket is felvett a jegyzékére. Károlyi Sánta Benedeknek a Szatmári Református Kollégium számára vásárolt kötetait, valamint Csanaki Máténak a Sárospatakról Erdélybe küldött könyveit mások válogatták ki a hagyatékból. Alvinczi Pétertől és Csulai Györgytől csak kis tételszámú jegyzék maradt fenn.

1. *Albensis/Fehérvári Nagy János könyvtára*

Albensis/Fehérvári Nagy János (?–?) Bethlen Gábor alumnusaként 1615. november 6-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre.⁸ Pareus elnökletével kétszer disputált, 1616 januárjában és 1617 júniusában.⁹ Hazatérve marosvásárhelyi lelkészként működött. Az 1617-ben összeállított, 116 tételt tartalmazó jegyzékének a krudában vásárolt könyvek árát és a kötetítés költségét tartalmazó kézirata egy heidelbergi disputációkból álló kolligátumban maradt fenn.¹⁰

A magyar diák mindhárom latin nyelvű Bibliája (egy-egy Junius–Tremellius- és Santes Pagninus-féle Biblia, valamint egy Beza-féle Újszövetség) az előző évszázad nagy fordítói teljesítményeként jött létre. A Szenci Molnár-féle magyar Biblia második, nyolcadrét alakú, akkor frissen megjelent oppenheimeri kiadásából is szerzett példányt.

A korszak jeles kommentátorainak munkáiból válogatott a Szentírás tanulmányozásához. A svájci teológusok közül Rudolf Gwalthertól csaknem a teljes Újszövetség magyarázatát, Ludwig Lavatertől három ószövetségi könyvhöz írott kommentárt, és Pietro Martire Vermigli-től Mózes első könyvéhez, a Bírák könyvéhez és a római levélhez írott kommentárt szereztte meg. A heidelbergi református szentírás-magyarázók közül mesterétől, David Pareustól öt kötetnyi kommentárt vásárolt a Szentírás különböző könyveihez, ezek mindegyike 1608 és 1616 között megjelent, rendkívül friss kiadvány volt. Két-két kommentárt vásárolt Abraham Scultetus (Zsoltárok könyve, Zsidókhoz írt levél) és a bibliafordító Johann Piscator (Zsoltárok könyve, páli levelek) munkáiból. A marburgi Raphael Eglin Jelenések könyve-kommentárja zárja a kálvinista igemagyarázók sorát. Albensis Nagy három német lutheránus biblíamagyarázótól is vásárolt kommentárt: Georg Myliustól a Jelenések könyvéhez, Konrad Dietrich-től a Máté evangéliumához és Viktorin Strigeltől a Zsoltárok könyvéhez. A skót Robert Rollocktól a Zsoltárok könyvéhez, az efézusi és a kolosszébeliekhez írt levelekről, a flamand Andreas

8 SzÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*. Budapest, ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 17), 843.

9 RMK III 1190, 6089/XX.

10 Erdélyi könyvesbázisak, 3. köt., 1563–1757. *A Bethlen-család környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum, 1995 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 9–12. A továbbiakban: Adattár 16/3; KRISTÓF György, *Könyvvásárló magyar diák Heidelbergben 1617-ből, Magyar Könyvszemle* 36(1929/1), 90–94.

Hyperiustól a zsidókhoz írt levélről is szerzett bibliamagyarázatot. Még Roberto Bellarminótól is volt egy zsoltármagyarázata. Megjegyzendő, hogy Albensis Nagy könyvtárában arányaiban sok, a Zsoltárok könyvéhez írott bibliamagyarázatos munkát tartott.

Dogmatikából kizárólag nagy összefoglaló opuszokat választott ortodox teológusoktól: Amandus Polanus és Bartholomäus Keckermann rendszerező munkáit, Pietro Martire és Guillaume du Buc (Bucanus) loci communeseit, valamint Calvin *Institutióját*.

A kateketika köréből Zacharias Ursinusnak a *Heidelbergi Kátét* magyarázó munkáját találjuk meg a könyvtárában.

A protestánsok által is kedvelt egyházatyák sorából mindössze Hieronymus *Opera omniáját* szerezte meg.

George Buchanan zsoltár-parafrazisa volt az egyetlen kegyességi munka a gyűjteményben.

Prédikációs kötet annál több akadt Albensis Nagy János könyvtárában. Pfalzi hatást tükröz Abraham Scultetus prédikációinak három kötete (vasárnapi prédikációk, az Ézsaiás próféta könyvét és a Római levelet magyarázó prédikációk). Megvolt neki a Szenci Molnár-féle magyar fordításban az egész évre alapanyagot kínáló *Postilla Scultetica* is. A hitágazatos prédikációk sorából egyetlen kiadványt tudunk felmutatni: Conradus Mylius neustadti prédikátornak a *Heidelbergi Kátét* feldolgozó művét, amely a legfrissebb volt a csoportban (1618). A Marosvásárhelyen rá váró pasztorációs feladatok, a temetés és az esketés során Albensis Nagy haszonnal forgathatta Pantaleon Candidus, Johannes Brandmüller és Felix Bidembach népszerű gyűjteményes munkáit. Az úri imádságot feldolgozó névtelen prédikációs kötet feltehetően protestáns szerző munkája volt. A katolikus szerzők műveit sem vetették meg a kora újkori protestáns prédikátorok. Pierre de Besse (XIII. Lajos udvari papja) munkája sem a szerző felekezeti hovatartozása miatt érdemel figyelmet, hanem azért, mert a magyar peregrinusok körében kevésbé hozzáférhető nyelven: franciául nyomtatták ki. Bellarmino bíboros leuveni prédikációi mellé két domonkos igehirdető munkája csatlakozik: a lengyel Abraham Bzovius (nagybőjti postillák) és a flamand Willem van Oonsel (*Paradisus concionum*).

A polemikus irodalom köréből elsőként a katolikus–protestáns ütközőpontokat vesszük sorra. Roberto Bellarmino monumentális összefoglalását (*Disputationes*) kell megemlítenünk, amelynek cáfolata a heidelbergi stúdiumok sarokköve volt. Pareusnak nem kevesebb, mint hat Bellarmino-ellenes munkája jelenik meg Albensis Nagy jegyzékén, és egy katolikusok ellen írott munkája az Úrvacsoráról. Az oxfordi professzor John Raynoldsnak a római katolikus szentkultuszt illető kritikája mellé megszerezte Pierre Du Moulinnak a pápai hatalmat bíráló, Bellarminónak címzett írását.

Az antitrinitáriusokkal folytatott csatározásból származott a németalföldi Sibrandus Lubbertusnak a Fausto Sozzini ellen írott munkája, amelynek egyetlen kiadása 1611-ben látott napvilágot. Krzysztof Ostorodt szociniánus tanaira válaszolt Jakob Amport lausanne-i professzor műve. A lengyel jezsuita Marcin Śmiglecki a német antitrinitárius Johannes Völkelnak írt válasza zárja a sort.

A protestánsok egymás között folytatott vitái kapcsán egyetlen munkát mutat-hatunk be: Pareusnak a protestánsok egységét hirdető *Irenicum*-ra érkező lutheránus választ Leonard Hutter tollából. Természetesen megvolt Albensis Nagy könyvtárában Pareusnak a protestánsok egységét sürgető munkája is.

A folióméretű opera omniák közül két irányból válogatott: jól bevált ortodox református teológusoktól (François du Jon, Antoine de la Roche Chandieu/Sadeel), valamint angol puritán szerzőktől (William Whitaker, William Perkins). A teljes életműveket sajtó alá rendező kiadványok a természetükből adódóan tartalmazhat-tak Bibliát magyarázó, dogmatikai, polemikai vagy kegyességi írásokat is.

Trivium részeként a nyelvtanulás és a fordítás alapját jelentő szótárak közül egy tizenegy nyelvű „Calepinus”-t és Johannes Scapula görög–latin szótárát említhet-jük – ugyanezeket forgatta Miskolci Csulyak István és Szenci Molnár Albert is.¹¹ A zsoltárfordító megvásárolta latin–görög–magyar szótárát is, az 1611. évi meg-jelenése után néhány évvel később. Melanchthon latin grammatikájához többen írtak annotációkat a 16. század végén, közülük két kötetben Heinrich Decimator először 1598-ban kiadott munkájával találkozhatunk. Albensis Nagy egyetlen hé-ber grammatikája az idősebb Johann Buxtorf iskolai használatra szánt alapvető munkája volt (első kiadása: 1613).

A retorikai kiadványok sorát Keckermann jól ismert egyházi retorikája nyit-ja. Két hasonlóan népszerű írás: a giesseni Konrad Dietrich tankönyve és Matt-häus Dresser Melanchthon nyomdokain haladó, a magyar művelődésre is komoly hatást gyakorló retorikája. Az ifjabb Melchior Junius szárnyai alatt a strassburgi akadémián elhangzott beszédgyakorlatok első kötetéhez (1589) használtan jutott hozzá. Pareus három különböző témában előadott beszédeit akár maga is végig-hallgathatta a heidelbergi évek alatt. Végül egy népszerű idézetgyűjteményt említ-hetünk: Joseph Lange *Polyanthea nováját*.

A trivium részeként a logikai művek csoportjába tartozik Keckermann logikája és a Keckermann logikai rendszerét védelmező munka Adomas Rasijus tollából, amely a wittenbergi Johann Donner támadásával szemben született (1611). Alig néhány évvel a beszerzését követően jelentek meg a wittenbergi Jakob Martini logikai bevezetése (1610) és a Keckermann logikáját tárgyaló előadásai (1617). A domonkos szerzetes Diego Mas Arisztotelész és Porphüriosz logikai munkás-ságát kommentáló poszthumusz kötete is újdonságnak számított (1617).

A filozófiai tárgyú kiadványok köréből Francesco Piccolomini padovai pro-fesszor egyik arisztoteléus filozófiai tárgyú műve mellett Keckermann gdanski disputációs gyűjteményes kiadását említhetjük (1608). Albensis Nagy nem keve-sebb, mint öt metafizikai tárgyú munkát kötetett be a heidelbergi tanulmányai so-rán, amelyek jórészt egymást követik a jegyzékén: Clemens Timpler ifjúság számá-ra készült az újszolasztikus tankönyve (1604), Keckermann tankönyve, valamint Jakob Martini metafizikai gyakorlatai (1603). Két arisztoteléus szerzetes-filozó-

11 IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Dictionarium Latinoungaricum*. (Kísérőtanulmány a szótár facsimile kiadásához). Budapest, MTA Itl, Akadémiai K., 1990, 16; Oláh: *Miskolci Csulyak*, 84–85.

fus műve is feltűnik a jegyzéken: a domonkos Eustache Asseline filozófiai összefoglalása (1614) és Diego Mas kommentárja Arisztotelész bölcséleti munkáihoz (1587). Ide sorolhatjuk a korabeli tudományfelosztás szerint a „philosophia naturalis” részeként a fizikai műveket is. Clemens Timpler valamelyik fizikai tárgyú írását vagy disputációját, Keckermann-nak a helyről és a föld mozgásáról írott munkáját (1607) és Johannes Magirus marburgi professzor tankönyvét.

Bár a történelem és az egyháztörténet meghatározó szeletét adta a protestáns értelmiségi műveltségnek, Albensis Nagy János könyvtárában mindössze néhány kötetet találunk ebből a körből. A *Theatrum historicum* szerzője lehetett Andreas Hondorff vagy Matthäus Tympius, esetleg Christoph Helwig (az első kettő valószínűbb). Christoph Pezel *Mellificium historicuma* a Dániel próféta könyvén alapuló történetfilozófiai elmélet egyik népszerű kifejtése volt, amely a teremtett világ históriáját a négy transzcendens birodalomból vezette le. Abraham Scultetus a reformáció első két évtizedét protestáns szempontból értékelte és dolgozta fel *Annales*-ében, munkáját csak 1618-ban kezdték el kiadni. Josephus Flavius protestáns értelmiségi könyvtárakban „kötelezően” beszerzendő zsidóságtörténete mellett felbukkan az Eusebius és más régi auktorok munkáiból kiadott, kommentárokkal kísért gyűjteményes egyháztörténeti kiadvány.

Az irodalom köréből csupa elterjedt kiadványt találunk. Heidfeld *Sphinx*-ét két népszerű humanista szerző munkája követi: a német Otto Melander antik és középkori idézetekből összeállított szórakoztató gyűjteménye (*Jocorum libri*) és az itáliai Marcello Palingenio Stellato *Zodiacus vitae* című tankölteménye.

Számos további csoport hiányzik Albensis Nagy Jánosnál: a politikai, az államelméleti, a jogi munkák köre és a természettudományok jó része (pl. botanika, csillagászat, orvoslás). Ám a könyvjegyzék fejléce szerint („Librorum meorum, tam theologicorum, quam philosophicorum, Heidelbergae coemptorum”) eleve csak a teológiai és filozófiai tárgyú könyveit szándékozott összeírni – feltéve, hogy volt ezeken kívül más is a könyvtárában.

2. Idősebb Geleji Katona István könyvtára

Idősebb Geleji Katona István (1589–1649) két alkalommal is tanult Heidelbergben: először 1615 novemberétől 1617-ig a fejedelem alumnusaként, másodszor 1619 tavaszától 1620 őszéig Bethlen Gábor unokaöccsének, ifjabb Bethlen Istvánnak a nevelőjeként. Négyyszer disputált Pareus elnöklétével, számos munkája jelent meg nyomtatásban.¹² Pályája I. Rákóczi György udvari prédikátoraként és erdélyi püspökként teljesedett ki, egyházkormányzói működése (szatmárnémeti zsinat, Geleji-kánonok) hosszú időre meghatározta a magyar reformátusság életét.

Az 1615 és 1620 között „Heidelbergben és máshol” bekötött könyveket tartalmazó jegyzékén¹³ összesen 109 tétel szerepel. A lista tartalmazza a bekötött művek (kolligátum-szintű) rövid leírását, a bekötés árát a helyi pénznemben (dukát,

12 HELTAI: *Adattár*, 279–280.

13 *Adattár* 16/3, 3–8.

tallér, batzen), végül az összeget átszámítva magyar pénznemben is (forint, dénár). A jegyzéket leginkább a költségek nyilvántartására vezethette. Amennyiben a listára csak a külföldön bekötetett könyvek kerültek fel, hiányoznak róla a használtan vásárolt munkák, amelyeket nem kellett újrakötnetni. Néhány évvel korábban, amikor felmértük a lelkésznek Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött könyveit, azt találtuk, hogy a ma hozzáférhető 24 kötet negyede sem szerepel a jegyzéken, „pedig a kötésre nyomott supralibrosok tanúsága szerint többségében ezeket is éppen abban az időszakban [ti. 1615–1620 között – O. R.] vásárolta és kötötte be”.¹⁴

A teológiai művek közül elsőként öt Bibliát említhetünk. A Vulgata mellett Tremellius és Junius népszerű, magyarázatokkal kísért latin fordítása, Sante Pagnini eredeti nyelvek alapján készült kiadása, valamint a Bèze-féle görög–latin bilingvis Újszövetség bukkan fel. Geleji magyar nyelvű Bibliát is szerzett a tanulmányai alatt: Szenci Molnár hanaui vagy oppenheimeri kiadásából származó példányt. Matthias Martini számos kiadást megért verses bibliaismereti tankönyvét, a *Memoriale Biblicumot* Geleji Katona a gyulafehérvári főiskolai tanári munkája során is kamatoztathatta.

Bibliakommentárokat szép számmal vásárolt a magyar peregrinus. Két zürichi teológus, Rudolf Gwalther (tíz mű) és Ludwig Lavater (öt mű) folió alakú magyarázatos munkái vannak többségben, rajtuk kívül David Pareus szentírás-magyarázó írásait forgathatta nagyobb számban (hét mű, az egyik Johann Lancelot heidelbergi nyomdász személyes ajándékából), és egy példányt Andreas Hyperius zsidókhoz írt levél-kommentárjából.

A folió méretű összkiadások között Girolamo Zanchi, François du Jon, William Whitaker és William Perkins opera omniáit vásárolta meg.

Geleji Katonának szép gyűjteménye volt a loci communes-ekből: Pietro Martire Vermigli, Guillaume du Buc, Johann Piscator, Lucas Trelcatius, Szegedi Kis István, valamint a lutheránus Matthias Hafenreffer kézikönyveit említhetjük. A korszak nagy dogmatikai alapművei közül megvásárolta Calvin *Institutióját*, Amandus Polanus *Syntagma theologiae*-jét, Zacharias Ursinus *Corpus doctrinae*-jét, Keckermann *Systema theologiae*-jét, Guillaume du Buc *Institutióját* és Melanchthon tankönyvét, az *Examen theologicumot*.

Más peregrinusokhoz képest Geleji Katona meglepően sok prédikációs-kötet vásárolt tanulmányai idején. Rudolf Gwalther Jézus életéről írott prédikációi, Raphael Eglin Apokalipszis-magyarázó prédikációi, Caspar Olevianus, Guillaume du Buc két prédikációs kötete mellett feltűntek Bartholomäus Pitiscus és Abraham Scultetus zsoltárprédikációi. A korszak legkedveltebb temetési prédikációi Felix Bidembach és Johann Brandmüller tollából jelentek meg, hozzájuk társul Pantaleon Candidus gyűjteménye. Brandmüllertől volt egy esküvői prédikációs kötete is. A beszédek megformálásához nyújtottak segítséget Guillaume de Buc

14 OLÁH Róbert: Idősebb Geleji Katona István könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban, in: Bányai Réka (szerk.): *A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai*. Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2017, 59–60.

és Bernhard Textor munkái. A saját prédikációiból több vaskos tomust kibocsátó (*Praeconium evangelicum* I–II, *Titkok titka*, *Váltság titka* I–III) Geleji Katona számára a könyvtárának fenti darabjai hasznos segítséget jelenthettek.

A polemikus irodalom köréből kiemelkedik Geleji Katona tanárának, Pareusnak az életműve, aki Bellarmino-ellenes művek sorát bocsátotta ki, amelyek közül hatot szerzett meg a magyar peregrinus. Ehhez társult Matthew Sutcliffe két Bellarmino-ellenes műve. Megvásárolta természetesen Bellarmino *Disputationes*-ét is (hat kötetben), hogy megismerje a katolikus fél álláspontját. Megszerezte Martin Chemnitz hosszú időn keresztül népszerű munkáját a tridenti zsinat rendeleteinek kritikájáról. A jezsuitákkal folytatott további polémiák irodalmát képviselte a lengyel kálvinisták és a jezsuiták összetűzésének két vitairata, valamint a Jacob Gretser ingolstadti jezsuitának írott válasz Simon Sten tollából. Philippe de Mornay polemikus pápaságtörténete szintén népszerű olvasmány volt, számos kiadása ismert. Gabriel Powell anglikán teológus írásában a pápa és az egyháza mint az antikrisztus jelent meg. Egy hibás leírást is találtunk: Pareus helyett Zanchi a szerzője annak az úrvacsorai témájú hitvitairatnak, amelyet az *Irenicum*hoz kötötte Geleji Katona. Az ifjabb Lucas Osiander *Enchiridionja*, a katolikus–evangélikus polémiák foglalata már Geleji Katona németalföldi útjához köthető: Konrad von der Vorst németalföldi remonstráns professzortól kapta ajándékba.

Külön figyelmet érdemel az „Anti-Socinus” címmel felvett mű, amely Otto Casmann, Joachim Beringer vagy Johann Rudolf Lavater írása is lehetett Fausto Sozzini tanai ellen, Geleji Katona az erdélyi antitrinitáriusok ellen született műveihez is haszonnal forgathatta. Már a hazatérése után, Károlyi Istvántól kapta a dési zsinaton Enyedi György *Explicationes*-ét (RMNy 836), amelyben a Szentháromság-tanra vonatkozó szentírási helyek unitárius szellemű magyarázatát közölte.

Philippe de Mornay keresztyén apologetikája az ateisták, a zsidók és a muszlimok meggyőzésére született.

Egyetlen kateketikai műként jelenik meg Keckermann munkája, amelyben az úrvacsorára készítette fel az ifjúságot.

Geleji Katonánál több zsoltárkiadásra bukkantunk: Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*-ára, Lobwasser német fordítására és George Buchanan latin parafrázisára.

Mindössze két szótárat találtunk a jegyzékén: egy kilencnyelvű Calepinust és egy görög–latin szótárat, amelynek szerzője lehetett a korszakban Jean Crespin, Henri Estienne vagy Johann Scapula.

Melanchthon latin grammatikáját kivéve csak retorikai tárgyú munkákat találtunk Geleji Katona heidelbergi trivumbeszerzései között. Ide tartozik Keckermann három műve: a rendszerező retorika tankönyve, az egyházi retorikája és az ezeknél később kiadott beszédvázlat-gyűjteménye. Hasznos kézikönyv volt Matthäus Tympius 120 szónoki témát feldolgozó munkája, Joseph Lange idézetgyűjteménye. Két prozódiaja is volt, Johann Clayus és Korodi Bedő Dániel munkái, az utóbbi Heidelbergben, 1616-ban látott napvilágot, talán a szerző ajándékaként került Gelejihez. Az orációk közé sorolhatjuk Andreas Schröder 1612-ben elhang-

zott, János Adolf (1575–1616) Schleswig–Holstein–Gottorp-i herceget köszöntő munkáját és Viktorin Strigel lutheránus professzor főként bibliai pátriárkákról, prófétákról és királyokról írott harminc beszédét. Nem maradhatott el Cicero opera omniája sem a beszerzett művek sorából.

Egyetlen dialektikaként Johann Bilstennek Ramus és Melanchthon nyomán készült munkáját említhetjük. Logikai munkából hármat is találtunk: a wittenbergi Jakob Martini kritikus hangvételű előadásait Keckermann logikájáról, Johann Regius disputációgyűjteményét és Johann Heinrich Alsted logikáját.

Csulyakhoz hasonlóan Geleji Katona gyűjteményében is jelentős arányt képviseltek az irodalom körébe tartozó kiadványok. Georg Fabriciusnak az előző század közepén született poétikai értekezése nyitja a sort. Geleji Katona is megszerezte a Heidfeld-féle *Sphinxet*. Két hasznos kézikönyvet is vásárolt: Johannes Textor emlékezetes mondásokból összeállított gyűjteményét és Johannes Buchler poétikai *Thesaurus*át, amelyben lexikonszerűen sorakoznak a különböző fogalmakhoz tartozó frázisok. A kortárs német szerzők közül Otto Melander anekdotákból és mulatságos történetekből álló két kötetes gyűjteménye már a könnyű, de igényes szórakozást szolgálhatta. Egyetlen itáliai szerzőként jelenik meg Marcello Palingenio Stellato, akinek a *Zodiacus vitae* című tankölteménye kedvelt olvasmány volt a 17. században is, akárcsak Béza poétikai munkái. Az antik római irodalom klasszikus szerzői közül Horatius, Vergilius, Ovidius (opera omnia) és Aulus Gellius műveit vásárolta meg.

A bölcsélet tárgyköréből elsőként az ókori szerzőket említjük. Arisztotelész opera omniáját Geleji Katona már használtan szerezte két kötetben (feltehetően az 1539. évi bázeli kiadásból), hozzá társul Seneca opera omniája és filozófusok életrajzaiból összeállított gyűjteménye. A múlt századi olvasmányok közé tartozott az itáliai arisztotelianus Jacopo Zabarella opera omniája. Jóval frissebb volt ennél Christoph Besold filozófiai axiómagyűjteménye. Emberöltökkel korábbi tudásanyagot őrzött Giulio Cesare Scaligero természetfilozófiája, ennél kurrensebb volt Clemens Timpler hasonló tárgyú műve és Keckermann-nak a gdanski gimnáziumban tartott filozófiai tárgyú disputációs gyűjteménye. Kiemelésre érdemesek a metafizikai tárgyú kötetek, amelyek az első megjelenés dátuma szerint a legfrissebb merítést adták Geleji Katona könyvtárában: Clemens Timpler (1604) és Johannes Combach (1613) összefoglalásai, Keckermann tankönyve (1609), Jacob Werenberg (1616) és Jakob Martini (1603) gyakorlatai és az utóbbi tankönyve (amelynek 1611-ben már a 3. kiadása jelent meg), Alsted módszertani bevezetése (1612).

Az ókori historikus szerzők közül a szokásos névsort látjuk megjelenni Geleji Katonánál: Plinius, Hérodotosz és Halikarnasszoszi Dionüszosz műveit, Tacitus és Josephus Flavius opera omniáját köttette be a pfalzi egyetemen töltött évek alatt. A wittenbergiekhez hasonlóan a heidelbergi peregrinusok számára is megkerülhetetlen volt a Melanchthon-féle Carion-világkrónika és Hondorff *Theatrum historicum*a, amelyekből a prédikációihoz is meríthetett exemplum-anyagot a tulajdonos. Johannes Sleidanus alapolvasmánynak számító reformációtörténeti munkája zárja a sort.

A természettudományok köréből mindössze két munkát találunk: Rudolf Goclen *Physicáját* és Keckermann konzervatív szemléletű értekezését a föld mozgásáról.

3. Károlyi Sánta Benedek könyvei a Szatmári Református Kollégiumban

Károlyi Sánta Benedek (?–1631) 1612 júniusában a wittenbergi egyetemre iratkozott be, majd szeptember 12-én Heidelbergben immatrikulált.¹⁵ 1630-tól a szatmári vár lelkészeként működött haláláig (1631). Hagyatékából vásároltak könyveket a Szatmári Református Kollégium képviselői Bethlen Gábor adománya terhére. Az 1632 novemberében keletkezett jegyzéken 34 tétel szerepel, összesen 29 kötetben.¹⁶

A Szentírás tanulmányozásához két Bibliát biztosan szerzett Károlyi: egy *Vulgata Sixtinát* (1590) és egy Béze-féle latin Újszövetséget. A szentírási fogalmak visszakeresésében segítségére volt Augustin Marlorat konkordanciája. Őt biblia-kommentárjának szerzői a korszak kiváló teológusai voltak. A Zsoltárok könyvéhez Wolfgang Musculus és Heinrich Moller, Dániel próféta könyvéhez Amandus Polanus, a teljes Újszövetséghez Benedictus Aretius, az első korinthusi és a Zsidókhoz írt levélhez pedig David Pareus magyarázatait forgathatta.

A dogmatika területéről Melanchthon és Pietro Martire Vermigli népszerű loci communesit említhetjük az első helyen, valamint a hozzájuk képest ritkábban felbukkanó Lucas Trelcatius munkáját, amelyhez függelékként járult Bellarmino-ellenes index is. Bartholomäus Keckermann teológiai alapvetése a 17. század első évtizedében hét kiadásban is napvilágot látott. A sort Calvin levelezése zárja.

A hittudomány legnépesebb csoportja a jegyzék több mint harmadát kitevő polemika, közöttük jórészt kurrens kiadványokat találunk. Számarányukkal kiemelkednek a Roberto Bellarminóval vitába szállók írásai. Károlyi megszerezte Bellarmino *Disputationes*-ét, két tomosba kötve. Pareus öt (Bellarmino ellen írott) polemikus művét két kolligátumba kötve találjuk meg. Az első kötetben két műve szerepel az eucharisziáról, majd a katolikus mise gyakorlatáról Bellarmino *Disputationes*-e és a Tridenti zsinat végzései ellen, végül a Pareus elnöklete alatt megvédett disputációk, köztük a predestinációról szóló. A második kötetben Bellarmino írásainak cáfolata a kegyelem és a szabad akarat, valamint a pápai hatalom kérdésében. Amandus Polanus a Bellarmino-ellenes gyűjteményében az egyházatyák műveiből válogatott citátumokkal cáfolta a római katolikus teológus írásait. Néhány régebbi kiadványt is találunk Károlyi jegyzékén. Matthias Flacius Illyricus *Catalogus testium veritatis*a a reformációt megelőző másfél évezredből vonultatta fel az igaz egyház több száz tanúját, s vált ezzel hosszú időre a polemizálók alapmunkájává. Antoine Chandieu de la Roche kisebb antikatólikus értekezése a pápi

15 SzÖGI: *Magyarországi diákok*, 813, 4022.

16 Lásd: *Partiumi könyvesházak, 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, szerk. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, H. Takács, Marianna, Budapest, Szeged, Magyar Tudományos Akadémia, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14), 328–329.

elhívásról és Bèze bő fél évszázaddal korábban megjelent úrvacsorai tárgyú kontroverzoteológiai munkája zárja a sort.

Két kateketikai munkára bukkantunk Károlyi könyvtárában: a *Heidelbergi Káté*-ra és az egyik szerzőjének, Zacharias Ursinusnak a hozzá fűzött kommentárjára. Századokon át használták mindkét munkát az erdélyi hittanoktatásban,¹⁷ Szatmáron is jó hasznát vehették.

Károlyi könyvtárából egyetlen prédikációs-kötetet ismerünk: Johann Habermann (Avenarius) szászországi evangélikus teológus postilláinak gyűjteményét. A számos német kiadása helyett vélhetően az egyetlen, 1587-ben megjelent latin fordítását szerezhette meg a magyar diák.

A hittudományhoz tartoztak továbbá Eusebius Cleber Sankt Gallen-i lelkész 16. század közepén keletkezett disputációi és Bèze pestist tárgyaló írása, amelyben a fatalisták ellen szólt.

A héber nyelv alapjait Michael Beringer tübingeni professzor művéből sajátíthatta el.

A retorika köréből négy mű került Károlyi hagyatékából a szatmári kollégiumba. Bartholomäus Keckermann-nak a klasszikus szónoklattani eszköztárat mozgósító egyházi retorikája, amely mind a prédikáció megformálásához, mind az előadásához segítséget nyújtott.¹⁸ Joseph Lange *Polyanthea* című idézetgyűjteménye mellett két itáliai humanista, Angelo Poliziano és Pietro Bembo levelezése tartozik ide. Az előbbinek éppen 1612-ben, Károlyi Heidelbergbe érkezésekor jelent meg egy új kiadása Hanauban.

A természetfilozófia területéről két alapművet találunk egybekötve: Arisztotelész *Physicája* mellé Melanchthon hasonló tárgyú wittenbergi egyetemi előadásai kerültek.

A kortárs irodalom népszerű darabja, Johann Heidfeld *Sphinx*-e sem hiányozhatott Károlyi könyvtárából.

4. Csanaki Máté Gyulafehérvárra vitetett könyvei

Csanaki Mant Máté (1594–1636) a tíz évig tartó peregrinációja alatt (1618–1629?) számos külföldi intézményben tanult Rákóczi György alumnusaként. Néhány hónapos brémai tartózkodás után, 1618 augusztusában iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1623 után tanult Leidenben, Oxfordban, Cambridge-ben, Strassburgban, Bázelen, Páduában és Genfben (Herepei szerint Franekerben is, ám a beiratkozásának nincs nyoma).¹⁹ Az orvosi képzése Páduában zajlott, ahol 1626

17 Lásd: BALLAI Zoltán: A Heidelbergi Káté kéziratok magyarázatai Erdélyben. *Református Szemle* 107(2014/2), 174.

18 Lásd: RESTÁS Attila: *Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) retorikái és a magyarországi recepció Adalékok a hazai 17. századi retorikai műveltséghez. Doktori (PhD) értekezés*, Debrecen, Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, 2021, 45–52. <https://dea.lib.unideb.hu/items/81c887e8-4598-4858-a6c4-56bb00649098> (Letöltés: 2025. október 7.)

19 SZÖGE: *Magyarországi diákok*, 5141, 874; HEREPEI János: *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. Budapest, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 281.

és 1628 között folytatott tanulmányai végén doktorrá avatták. Sárospatakon és Erdélyben az idősebb Rákóczi György udvari orvosa volt, majd a kolozsvári iskola rektoraként működött.²⁰ A két évvel korábban elhunyt értelmiségi könyveit vásároltatta meg a fejedelem 1638-ban. A köteteket a Rákóczi család sárospataki könyvtárának és a pataki Kollégiumnak szánta, a jegyzéket Debreczeni Tamás prefektus készítette.²¹ A forrást korábban Monok István elemezte röviden.²²

Csanaki jegyzékének az értékelését két tényező nehezíti. A 104 tételes jegyzék nem a teljes értelmiségi könyvtár tükré, csak azokról a könyvekről készült, amelyek Patakon már megvoltak, s ezért Rákóczi Erdélybe vitette őket, a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárba, vagy az udvari iskolába,²³ ahol az 1658-as török dúlás során elpusztulhattak. Emellett Csanaki legalább kilenc (németországi, németalföldi, angliai, svájci és itáliai) főiskolán és egyetemen megfordult, így időnként nehéz megállapítani, hogy melyik könyvét hol szerezte. A heidelbergi anyakönyvet 1618-ban aláíró Csanakinak 1622-ben Brémában teológiai tárgyú disputációja jelent meg,²⁴ tehát a pfalzi egyetem pusztulásakor visszatérhetett még a brémai főiskolára. 1623-ban a teológia bakkalaureátusaként kapott segélyt Cambridge-ben,²⁵ a teológiai tanulmányait tehát addigra jórészt abszolválta. A Leidenben, 1625-ben megjelent művében logikai, filozófiai és teológiai érvekkel vette védelmébe Keckermann tanait.²⁶ 1626-tól már orvosi tanulmányokat folytatott Itáliában. A teológiai tárgyú könyveinek többségét a pfalzi egyetemen töltött bő három esztendő alatt vásárolhatta, így főként ezekre koncentrálunk a továbbiakban.

Négy bibliakiadást találunk Csanaki jegyzékén: Sebastian Münster héber Bibliáját, kisméretű latin és görög nyelvű újtestamentumokat, valamint a kora újkori hazai könyvtárakban ritkán felbukkanó, francia nyelvű kiadást a Példabeszédek könyvéből. A bibliakommentárok leginkább ódon fóliánsok formájában vannak jelen: a glosszátor Nicolaus de Lyra munkája és I. Gergely pápa Jób könyvéhez írott magyarázatai. Csanaki viszonylag sok nagyalakú egyházatya-kiadást vásárolt: Augustinus és Órigenész opera omniáját, Tertullianus, Basilius Magnus és Ambrosius írásait. Megszerezte a 3. századi Lactantius keresztyén apologetikáját is.

20 SZLAVIKOVSKY Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken, 1526–1918*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 16), 317; ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 121.

21 MONOK István: Csanaki Máté könyvjegyzéke. *Magyar Könyvszemle* 99(1983), 257–259.

22 Uo., 260–261.

23 Adattár 16/3, 181–184; MONOK: *Csanaki*, 256–262.)

24 RMK III 6128

25 GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Budapest, ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 91.

26 Lásd: RESTÁS Attila: Csanaki Máté Martini-ellenes vitairata Keckermann védelmében (1625), in: Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Szeged, Lazi Kvk., 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2), 191–197.

Mindössze két dogmatikai kötetet találtunk a jegyzékén: Szegedi Kis István tabuláit (amelyek rendszerint a loci communeséhez csatolva maradtak fenn) és a 14. századi Thomas Hibernicus loci communesét.

Az egyetlen prédikációs kötet a listán Hugo a Sancto Caro (Hugues de Saint-Cher) postilláinak harmadik része. A heidelbergi peregrinusok könyvtáraiban jelentős részt kitevő polemikus irodalom Csanaki töredékes jegyzékéről teljes egészében hiányzik.

Két, protestáns körökben rendkívül népszerű kegyességi munkát találtunk: Augustinus vallomásait és a misztikus Clairvaux-i Bernát opera omniáját. A genfi zsoltárok Andreas Spethe és George Buchanan latin fordításában népszerűek voltak a Kárpát-medencében.

Római katolikus liturgikus kötetre is szert tett Csanaki, a „Breviárium”-ként felvett tétel feltehetően a tridenti liturgiai reform kézikönyve lehetett.

Nyolc retorikai tárgyú tétel szerepel a Csanaki-hagyatékban. Adriano Castellesi kardinális *De sermone latino* című munkája a latin nyelv tisztaságát hivatott visszaállítani. Giulio Cesare Scaligero Erasmushoz intézett orációja Cicero latinságának védelmében született. Cicero leveleit latin és francia nyelvű kiadásban is megszerezte Csanaki, utóbbit talán nyelvtanuláshoz. Népszerű kiadvány volt Lodovici Ricchieri *Lectionum antiquarum* című pareomium-gyűjteménye (két példányban) és Thomas Hibernicus *Flores doctorum*. Pierre de La Ramée retorikája körül komoly harc dúlt Csanaki korában.

A grammatika köréből főként tankönyveket találunk: Johannes Posselius és Nicolaus Clenardus görög nyelvtanait, Bellarmino bíboros héber bevezetését, Thomas Erpenius arab grammatikáját. Egy görög–latin lexikon (feltehetően Georg Pasor vagy Johann Scapula munkája) színesíti a képet.

Filozófiai mű alig került Csanaki jegyzékére: Alexandriai Philón *Lucubrationes*-e mellett Gregor Reisch *Margarita philosophica*-ja bukkant fel, „a 16. század első évtizedeiben az artes liberales legnépszerűbb iskolai összefoglalása”.²⁷ Közkedvelt volt Armandus de Bellovisu 14. századi domonkos szerzetes munkája is, amely filozófiai, teológiai és logikai alapfogalmakat magyarázott az ifjúság számára. Egyik sem volt friss olvasmány.

A historikus szerzők köréből két alapműre találtunk: Hérodotosznak a görög–perzsa háborúkról írott művére és Titus Liviusnak a Róma történetét az alapításától a Krisztus utáni első századig feldolgozó munkájára. Utóbbi az 1622. évi Stoer-féle kétkötetes genfi kiadásból származhatott, talán már nem heidelbergi beszerzés. Diodórosz (a jegyzéken tévesen: Theodorus) Szikulos az első század közepéig írta meg a világ történelmét. Régiségtani szempontból érdekelhette Csanakit a 2. századi görög auktor, Aelianus hadtudományi munkája, amelyet a 17.

27 Kiss Farkas Gábor: Az ars memoriae a XV–XVI. századi Magyarországon, in: Balázs Mihály – Gábor Csilla: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi K., 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 23.

század elején fedeztek fel újra. Az egyháztörténet köréből egy nagyon friss kiadványt mutathatunk fel. A 12. századi bizánci történetíró, Ióánnész Zónarasz által kommentált zsinati kánonok gyűjteménye csak 1618-ban jelent meg először, Párizsban. Luigi Lippomanonak a korai szentek életrajzát naptári rendben közlő munkájának hat kötetéből négy volt meg Csanaki könyvtárában.

Az antik auktorok művei közül Aristophanes komédiái, Pindaros *Olympiája* és Ovidius versei (talán opera omniája) került Gyulafehérvárra Patakról, kikapcsolódásként is olvasható kiadványok. Ezekhez járult Theodorus Cantarenus (Dirk Canter) 16. századi németalföldi filológus ókori auktorokról írott értekezéseinek gyűjteménye. A kora újkori irodalmat egyetlen kötet képviseli: Petrus Nannius 16. századi németalföldi humanista költő valamelyik munkája (versei, antik műfordítása vagy kommentárja).

A jogi szakmunkák mellett a heidelbergi beszerzésekből kizárhatjuk Csanaki gyógyászati témájú könyveit is (17 tétel), amelyeket Itáliában, az orvosi egyetemi tanulmányai idején vásárolhatott. A természettudományokon belül önálló tematikus csoportot alkotnak a csillagászat körébe tartozó kiadványok, közülük az első Klaudiosz Ptolemaiosznak az ókori geocentrikus csillagászati világképet közvetítő *Almagest*. Heidelbergben önálló egyetemi előadásokat tartottak Johannes de Sacroboscónak a geocentrikus világképet összefoglaló *Sphaera* című munkájából,²⁸ így nem meglepő, hogy a jezsuita Christophorus Clavius által kommentált egyik kiadása felbukkant Csanaki könyvei között. A csillagászati megfigyeléseknél alkalmazott asztrolábium készítésére és használatára oktatta olvasóját Johann Stöffler tübingeni professzor a 17. század elején írott művében. Keplernek a bolygók mozgásának törvényszerűségeit leíró munkája rendkívül friss beszerzés lehetett. Egyetlen matematikai művet említhetünk: Christophorus Clavius algebratankönyvét, amely 1608-ban jelent meg először. Csanaki korában is még népszerű volt, ám tartalmában elavult a 3. századi Klaudiosz Ailianosz természetrajzi munkája, számos létező és kitalált élőlény bemutatásával.

A jegyzéken található tíz nonkonformista tétel (nyolc mű, jelentős természet-tudományos tartalommal) teszi ki Csanaki Máté jegyzékének közel egytizedét. Az alkímia alapvető lexikona ifjabb Martin Ruland tollából néhány évvel Csanaki Heidelbergbe érkezése előtt jelent meg (1612), ehhez társult Ruland gyakorlati kérdéseket tárgyaló *Progymnasmata alchemiae* (1606–1607) című munkája. Az alkímia hatkötetes antológiája, a *Theatrum chemicum* első három kötete (1602) John Dee, Pico della Mirandola, Roger Bacon, Albertus Magnus, Arnaldus de Villanova, Ramon Llull és mások írásaival széles körű betekintést engedett a titkos tudományok iránt érdeklődők számára. Szintén az alkímia körébe tartozott Ramon Llull opera omniája. Giovanni Battista della Porta két munkája is felbukkant: egy titkosírásról (*De occultis literarum*) írott opusz és a számos kiadást megért *Magia naturalis*, amely-

28 Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. szerk. Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla. Budapest, Akadémiai K., 1962 (A régi magyar költők tára. XVII. század, 2), 290. A továbbiakban: RMKT XVII/2.

ben a természet működését befolyásolni igyekvő filozófus működését mutatta be. Johann Isaac Hollandus *Opera mineraliá*jának lapjain 15. századi kémiai kísérleteket adtak ki újra a 17. század elején.

5. *Alvinczi Péter és Csulai György könyvjegyzékei*

Két kisebb forrás alig fest értékelhető képet a heidelbergi évek alatt szerzett kötetekről. A pfalzi egyetem talán legismertebb neveltje, Alvinci P. Péter (1570 k.–1632) kassai prédikátor²⁹ 30 tételes könyvjegyzékének kétharmada magyarországi nyomtatványból áll, a maradék egyharmada a latin nyelv és a retorikai műveltség elsajátításához szükséges könyv.³⁰ A „Deák biblia”, Cicero és Vergilius egy-egy munkája, a „Dictionarium”, a (latin?) grammatika, az „Explicatio vocis” és Johannes Clajus számos kiadást megért *Prosodiá*ja bármely korabeli egyetemi centrumban beszerezhető lett volna.

Hasonlóan keveset árulnak el a Csulai György (?–1660)³¹ kései adományozásairól készült könyvjegyzékek. Az erdélyi superintendens három részletben (1650, 1651, 1653) 73 kötetet ajándékozott a Marosvásárhelyi Református Kollégiumnak.³² Az első és a harmadik listán szinte csak olyan tankönyvek szerepelnek, amelyeket az Erdélybe érkezett herborni tanárok írtak (Bisterfeld, Alsted és Piscator) a gyulafehérvári iskola számára, és a fejedelmi nyomdában jelentek meg, jórészt az 1640-es években.³³ Ha a második, 1651. évi adományból kizárjuk a gyulafehérvári és franekeri kiadványokat, mindössze nyolc tétel marad, amelyek a külföldi tanulmányok idején kerülhettek Csulai tulajdonába. Találunk egy Sante Pagnini-féle latin Bibliát, id. François du Jon bibliai kézikönyvét, Buxtorf héber- és Theophilus Golius görög nyelvtanát, Georg Pasor bibliai görög lexikonát és Andreas Spethe genfi zsoltárokból készített latin fordítását. Egy ismeretlen tartalmú „Libellus

29 Enyeden és Váradon, majd 1600 júliusától Heidelbergben tanult. Hazatérve debreceni rektor, váradi elsőpap és bihari esperes, majd kerekiben pap volt. 1606-ban kerülhetett Kassára lelkésznek. Az erdélyi fejedelmek bizalmasa volt Bocskaytól Bethlen Gáborgig. Lásd: ZOVÁNYI: *Magyarországi*, 23; SZÖGI: *Magyarországi diákok*, 756.

30 *Magyarországi magánkönyvtárak*. 1. köt., 1533–1657. Sajtó alá rend. Varga András. Budapest, Szeged, MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 13), 152–153. A továbbiakban: Adattár 13/1.

31 1619 májusától Heidelbergben, 1621 februárjától rövid ideig Altdorfbán tanult. Hazatérve gyulafehérvári rektorként kezdte a pályáját, majd Székelyudvarhelyen és Enyeden szolgált lelkészként, mindkét helyen az egyházmegye esperesévé is megválasztották. 1635-től Rákóczi György udvari lelkészeként szolgált, 1650-től erdélyi püspök volt. ZOVÁNYI: *Magyarországi*, 130; SZÖGI: *Magyarországi diákok*, 36, 891.

32 *Erdélyi könyvesházak*. 2. köt., *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Szerk. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Jakó Zsigmond. Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), 91–92; ZOVÁNYI: *Magyarországi*, 130; KONCZ József: A Marosvásárhelyi Helv. Hitv. Főtanodai Könyvtár ismertetése. *Magyar Könyvszemle* 4(1879), 216.

33 Lásd pl.: VISKOLCZ Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. *Magyar Könyvszemle* (118)2002/3, 249–271.

Anglicus” mellett felbukkan a skolasztikus filozófia egyik korabeli alapműve is Eustache Asseline ciszterci szerzetes tollából.

6. Miskolci Csulyak István és Czeglédi Szabó Pál példája

Bár időnként nehezen megállapítható, hogy a zempléni esperes melyik könyvét vásárolta az 1603 és 1607 között a heidelbergi egyetemen töltött tanulmányai alatt, Geleji Katona István és Albensis Nagy János jegyzékeinek mintájára legalább 150–250 kötetre tehető az ott beszerezett kötetek mennyisége. A Bocskai-felkelés idején elszenvedett pénzsűke idején biztosan nem tudott nagyobb összeget kiadni könyvvásárlásra. Az összesen 381 tételt tartalmazó könyvjegyzékén³⁴ 354 alkalommal tüntette fel a művek megjelenésének idejét (93%), amely kivételesen jó állapotot jelent az általa birtokolt művek frissességét kutató statisztikai elemzéshez.

Az évtizedenként felvett táblázat alapján készült statisztika szerint a teljes gyűjtemény legnagyobb szeletét (39%) az 1600 és 1609 között megjelent művek teszik ki. Amennyiben ehhez hozzávesszük a peregrinációját megelőző évtizedben, 1590 és 1599 között kinyomtatott munkákat (26%), a teljes mennyiség 65%-át kapjuk, vagyis a könyveinek közel kétharmada a feltételezett beszerzés idejét megelőzően 10–15 évvel korábban jelenhetett meg. Az 1590 előtt megjelent művek aránya alig tesz ki 25%-ot, a hazaérkezése utáni évtizedekben megjelentek mindössze 10%-os arányban vannak jelen. Eszerint a hazatérése után vásárolt és ajándékba kapott művek többsége messze nem volt annyira friss, mint amit Heidelbergben szerzett.

Ugyanezt a mintázat rajzolódott ki a Czeglédi Szabó Pál dunántúli püspök ma kézbe vehető könyveiről készült felmérésben is (59 kötet, 232 mű alapján). Zvara Edina szerint a könyveinek „jelentős része vagy a peregrinációt közvetlenül megelőző években, vagy az ottani évek alatt jelent meg. [...] A bejegyzések szerint legalább 17-et [41% – O. R.], azaz a meglévő köteteinek jelentős hányadát pedig Heidelbergben (1613–1614) vásárolta meg.”³⁵ A szintén dunántúli püspök Kani-zsai Pálfi János 30 kötetét elemezve ugyanakkor arra jutott a kutató, hogy „gyűjteményének azon könyvek teheték ki jelentősebb részét, melyeket már itthon vásárolt, kapott ajándékba vagy olvashatott el”.³⁶

KONKLÚZIÓ

A heidelbergi magyar peregrináció kulturális hatása csak kellő óvatossággal vizsgálható a könyvjegyzékekre alapozva. A peregrinusok több egyetemen megfordultak, és a hazatérésük után is vásároltak könyveket. A pfalzi egyetemmel párhuzamosan a 17. század első évtizedéig a wittenbergi egyetem, később a németalföldi

34 Adattár 13/1, 61–77.

35 Zvara Edina: *Nyugat-Dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Budapest, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 9), 138.

36 Uo., 112.

egyetemek hatása is érvényesült, személyenként ma már alig szétszálazható arányban. Az alábbiakban néhány megfigyelést rögzítünk.

A peregrinusok bibliai között ismert kiadásokat találtunk. Alapmű volt körükben a Junius–Tremellius-féle latin edíció, amely két egykori heidelbergi exuláns teológus közreműködésével született meg, valamint a Sante Pagnini-féle latin Biblia. A Hieronymus-féle katolikus Vulgata-kiadásokat szintén gyakran forgathatták. A Bèze-féle görög–latin bilingvis Újszövetséggel együtt ez a négy kiadás alkotta a Heidelbergben gyűjteni kezdett prédikatori kézikönyvtárak magját. A Károlyi-Biblia Szenci Molnár-féle két kiadása, a Hanau és az Oppenheimi az esetek közel felében jelen volt a könyvjegyzékeken. Ritkábban egy-egy Sebastian Münster-féle héber Bibliát is szerezhettek, ám a hebraisztikai tanulmányok a teológushallgatók következő, németalföldi és svájci egyetemeken pallérozott nemzedékeiben volt igazán meghatározó jelentőségű. Időnként élő idegen nyelvű Bibliákat is vásároltak, például a Piscator-féle első német nyelvű református szellemű kiadásból, amely 1602-ben látott először napvilágot Herbornban.

A teológia egyes kulcsterületein, mint a bibliamagyarázat, a dogmatika és a homiletika nem a német (különösen nem a heidelbergi) szerzők domináltak, jellemző volt a svájci auktorok túlsúlya. Miskolci Csulyak félszáz bibliakommentárja és a dogmatikai kötetei között kétszer annyi svájci szerző műve volt jelen, mint németországi. A könyvtárában Pareuson kívül alig volt nem svájci szerzőtől megjelent, vagy nem ott kiadott dogmatikai olvasnivaló. Csak a homiletikai munkáknál közelít az arány az 50%-hoz, Abraham Scultetus, Felix Bidembach, Bartholomäus Pitiscus népszerű prédikációs köteteinek köszönhetően. A polemika területén közel kiegyenlített a megoszlás a svájci, a német és az angol szerzők között. A Miskolci Csulyaknál egy évtizeddel később peregrináló Geleji Katona István és Albensis Nagy János esetében már kevésbé domináns a svájci szerzők aránya. Áttekintve a három, legteljesebb prédikatori könyvtár teológiai anyagát, megállapíthatjuk, hogy a 16. századi svájci szerzők (Calvin, Bèze, Gwalther, Lavater, Simler, Vermigli, Wolff, Musculus, Polanus, stb.) főlíásai két generációval korábbi szakirodalmat jeleztek. A 16. századi német területeken működő szerzőkkel (Melanchthon, Pantaleon Candidus, Viktorin Strigel, Matthias Flacius Illyricus) szemben kurrens kiadványokat is találtunk a kortárs Pareus, Abraham Scultetus, Johannes Piscator, Conradus Mylius és Felix Bidembach életművéből. Feltűnően sok volt a Zsoltárok könyvét kommentáló kiadvány, Albensis Nagy például hat zsoltármagyarázatos művet is tartott a kézikönyvtárában.

David Pareus magyarokra gyakorolt hatásának felmérésekor a korábbi (főként irodalomtörténeti) szakirodalom az irénizmusra koncentrált,³⁷ amelynek alig van nyoma a vizsgált könyvjegyzékeken (Albensis Nagy és Miskolci Csulyak megszerezte az *Irenicumot*). Hangsúlyosabban jelenik meg a Pareus-életmű polemikus része: a Bellarminóval vitatkozó írásai minden (nem töredékes) jegyzéken

37 Lásd pl.: HELTAI: *Alvinczi*, 65–73.

szerepeltek. Jellemző a Bellarmino-féle *Disputationes de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos* című értekezésgyűjtemény felbukkanása, ugyanis a heidelbergi teológiai stúdiumok szerves része volt a katolikus kontroverz-teológia legmodernebb összefoglalásának cáfolata.³⁸ Miskolci Csulyak 13 aranyért megvette a teljes Bellarmino-sorozatot, és hallgatóként 39 disputáción vett részt Pareus elnökletével a témában.³⁹ Albensis Nagy és Geleji Katona könyvtárában hat-hat, Károlyiében öt tétel tanúskodik arról, hogy a magyar diákok ismerték Pareus Bellarmino-ellenes műveit.

Felbukkantak a Genfi zsoltárok különböző nyelvű fordításai és parafrázisai is.⁴⁰ Szenci Molnár 1607-es *Psalterium Ungaricum*a mellett három idegen nyelvű kiadásra bukkantunk a jegyzékeken. Ambrosius Lobwasser először 1573-ban megjelent német nyelvű zsoltárátköltéseit a pfalzi liturgiába való beemelése tette népszerűvé református körökben, a század végéig negyvenszer látott napvilágot.⁴¹ Andreas Spethe latin nyelvű zsoltárfordítása Heidelbergben, 1596-ban jelent meg először, Lobwasser német versei nyomán (Szenci Molnár egyik legfőbb forrásaként ismert).⁴² A skót George Buchanan „változatos lírai versformákat követve fordította latinra az egész Zsoltárkönyvet”, művének első kiadása 1566-ban Antwerpenben jelent meg.⁴³ A 17. század első évtizedeiben a pataki diákság már latinul énekelte a genfi dallamokra írott szövegeket a fenti két kiadás alapján.⁴⁴ Miskolci Csulyak levélben kérte Szenci Molnártól a megjelenésekor a *Psalterium Ungaricum*ot ajándékba, a jegyzékére végül nem került fel Spethe és Buchanan latin zsoltárfordítása mellé. Albensis Nagynál Buchanan, Geleji Katonánál Szenci Molnár magyar fordítása mellett Lobwasser német és Buchanan latin fordítását találtuk meg. Csanaki könyvtárában két latin zsoltárkiadás (Spethe és Buchanan tollából), Csulainál Spethe latin fordítása volt jelen.

A puritán William Whitaker és William Perkins opera omniai Albensis Nagy és Geleji Katona könyvtárában is feltűntek. A szerzői összkiadások esetében a kegyességi munkák mellett a szerzők bibliamagyarázatos, dogmatikai és polemikus

38 Lásd: HELTAI János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 209.

39 OLÁH: *Miskolci*, 70; RMKT XVII/2, 190.

40 Lásd: OLÁH: *Miskolci*, 77–78.

41 IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*. Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 323–330.

42 CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Budapest, Akadémiai K., 1967, 44.

43 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Zsoltárparafrázisok a magyar reformációban, *Napút* 9(2017/9), 10–11; CSOMASZ TÓTH: *A humanista*, 46–52.

44 SZABOLCSI Bence: *A 18. század kollégiumi zenéje*. Bp., [s. n.], 1930 (Magyar Zenei Dolgozatok, 8), 18; OLÁH: *Miskolci*, 101.

tárgyú írásait is olvashatták. A puritanizmusnak a wittenbergi egyetemjárás idejétől kezdődő recepciójával⁴⁵ a heidelbergi peregrinusok esetében is számolhatunk.

Bartholomäus Keckermann (1572–1609) heidelbergi, majd gdanski tanár először 1600-ban napvilágot látott *Rhetorica ecclesiastica*-ja kötelező olvasmánynak számított a pfalzi egyetem peregrinusai között. A klasszikus retorika és a homiletika eszközeit hasznosító, a prédikáció megformálását és előadását segítő tankönyv⁴⁶ egy-egy példánya Miskolci Csulyak, Albensis Nagy, Geleji Katona és Károlyi könyvei között is felbukkant. Keckermann logikai műveinek recepciójára utal Albensis Nagy János példája, akinek a hat logikai tárgyú kötetéből öt Keckermann hatásáról tanúskodik, s ezek kivétel nélkül 1610 és 1617 között megjelent friss kiadványok voltak. Csanaki töredékes könyvtárában nincs nyoma Keckermann munkáinak, pedig éppen ő volt az, aki a wittenbergi Jakob Martini írásai ellen vitairatot adott ki a gdanski mester védelmében.

A filozófia tárgyköréből számarányukban és naprakészségükben is kiemelkedtek a metafizikai munkák. Geleji Katona István esetében a hét ide tartozó tétel legkorábbi kiadásai 1604 és 1616 között jelentek meg, kivétel nélkül német szerzők művei. Albensis Nagynál öt metafizikai munkára bukkantunk. Clemens Timpler, Jakob Martini és Keckermann bevezető munkáit a legtöbb peregrinus megszerezhetette.

Az antik auktorok jelentették a protestáns műveltség egyik sarokkövét, Albensis Nagy és Károlyi kivételével mindegyik lelkészi könyvtárában jelen voltak a műveik. A közös tudáskincs része volt az itáliai és német humanisták munkássága is. Népszerűek voltak az olyan gyűjtemények, mint Otto Melander antik és középkori idézetekből válogatott, először 1603-ban kiadott *Jocorum libri* című munkája. Johann Heidfeld kitüntetett szerepére mutatott rá a vizsgálat: négy diákunk is megszerezte a *Sphinx theologico-philosophic*át amelynek az 1608-ban napvilágot látott 5. kiadástól része volt a Szenci Molnár-féle *Analecta Aenigmatica*. Palingenio *Zodiacus vitae* című moralizáló tankölteményét⁴⁷ különösen kedvelték a heidelbergi magyar peregrinusok.

Miskolci Csulyak könyvtárának kivételével szembeűnő az államelméleti és a politikai irodalom hiánya. A 17. század első felének jeles református szerzői és fordítói közül többen is Heidelbergben tanultak: Alvinczi Péter, Bocskai egyik legfőbb apológétája,⁴⁸ a királytűkör-szerző Pataki Füsüs János, a Guevara-fordító Prágai András és az I. Jakab *Bazilikon dőronját* a diákevei alatt magyarra átültető Szepsi Korotz György.⁴⁹ Éppen az ő könyvtáraikról nem maradt fenn értékelhető forrás.

45 Lásd: OLÁH Róbert: Wittenbergi peregrinusok könyvei a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, 16(2025), 7–52.

46 RESTÁS: *Bartholomaeus Keckermann*, 45.

47 A hazai recepciójára lásd: KNAPP Éva: Palingenius *Zodiacus vitae*-je a régi magyar irodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, (122)2018/2, 127–144.

48 HELTAI: *Alvinczi*, 100–107.

49 HELTAI: *Adattár*, 245.

A pfalzi egyetem hallgatói mindenesetre találkozhattak a korszak jelentősebb szerzőinek (Machiavelli, Lipsius, Bodin, Grotius) munkáival a helyi könyvpiacra.

A heidelbergi peregrinusok nonkonformista irodalommal kapcsolatos érdeklődésére korábban Miskolci Csulyak István könyvtárának elemzésekor hívtuk fel a figyelmet. A hét nonkonformista műve között volt rózsakeresztes irat, okkult filozófiai mű, de jóslással és boszorkánysággal kapcsolatos írások is.⁵⁰ Ezúttal Csáki Máténál bukkantunk hét alkimista műre és egy kriptográfiai szakmunkára, felerészben 16. századi, felerészben 17. század eleji, frissebb kiadványokra. A pfalzi titkos tudományokkal a heidelbergi magyar hallgatók is kapcsolatba kerültek,⁵¹ az ortodox teológiai műveltséggel jól megfértek a nonkonformista olvasmányok.

50 OLÁH: *Miskolci*, 118–122.

51 Lásd: SZÓNYI György Endre: Ideológia és stíluseszmény Prágai András prózájában, in: Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Budapest, Akadémiai K., 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 295–309; OLÁH Róbert: Ortodoxia és okkultizmus?. Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 132(2016/1), 31–35.

Marco de Leenw van Weenen¹

SZTÁRAI MIHÁLY A VILÁGI FELSŐBBSÉGRŐL

ABSTRACT

Mihály Sztárai on worldly authority

Mihály Sztárai, a Hungarian reformer, is best known for establishing 120 Protestant churches in southern Hungary, which was under Ottoman rule at the time. He also wrote two dramas and historical poems based on biblical, church and secular stories. His earliest surviving work is an account of a Hungarian nobleman's son escaping from Ottoman captivity. By closely examining Sztárai's works, we can discern his views on worldly authority. While the influence of Erasmus can be seen in his first work, his point of view is predominantly shaped by the Bible and Reformed teaching. Sztárai viewed the church and worldly authority as two parallel entities, each with their own area of influence. Ideally, the king should love the Bible, support the Church, and promote education and science. When Christians unanimously elect a God-fearing king, this is seen as God's calling. Subjects must obey their king, but if he is a tyrant, they can turn to God in prayer. God can even change the mind of a pagan emperor or cause the enemy to be defeated in battle. Overall, this was the general opinion on worldly authority during the Reformation.

Keywords: Mihály Sztárai, worldly authority, protestant theory of state government, church–state relations

Sztárai Mihály elsősorban arról híres, hogy a török hódoltság idején Dél-Baranyában 120 protestáns gyülekezetet alapított. Talán kevésbé ismert, hogy más bibliai és történelmi események mellett az ószövetségi történeteket is átültette verses formába, amelyekben Aháb király a főszereplő. A reformáció idején ez a király volt az egyik sűrűn hivatkozott mintaképe a helytelenül cselekvő fejede-

1 *Marco de Leenw van Weenen*, a Tolnai Református Egyházmegye missziói munkatársa, a Károli Gáspár Református Egyetem Protestáns Politikátörténeti kutatócsoportjának tagja. Kutatási területe: protestáns állam-/felsőbbiségelméletek története. marko.tolna@gmail.com

lemnek. Látni fogjuk, hogy Sztárai művei milyen politikai állásfoglalásokat tartalmaznak.

Jelen tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy körülírjam Sztárai Mihály felfogását a világi felsőbbbségről. Úgy kaphatunk erről képet, ha módszeresen számba vesszük a rendelkezésre álló, e témát érintő adatokat. Államelméleti tudására olvasmányaiából következtethetünk. Saját írásművei adnak betekintést abba, hogy a szerzett ismeretanyagból mit vallott a magáénak. Végül a felsőbbbséggel folytatott személyes interakcióiból következtethetünk arra, hogy mindebből a gyakorlatban mit tartott képviselhetőnek, keresztülvihetőnek.²

Sztárai Mihály feltehetőleg 1510 körül született a Somogy vármegyei Drávasztárán. Gyerekkoráról, ifjúságáról, iskolai éveiről nincsenek adataink. 1542-ben a koronaőr Perényi Péter fiának lett a nevelője, ezt megelőzően iskolamester volt Siklóson. 1544-ben az alsó-baranyai Laskóra költözött, ahol először tanítóként, majd lelkészként szolgált. 1552 folyamán szolgálati helyét áttette Tolna mezővárosba, hogy ott is erősítse a reformációt. Onnan 1558-ban visszatért Laskóra. Öt évvel később Gyulára, az 1564. év végén pedig Sárospatakra ment. Végül 1567 végén vagy 1568 elején Pápára költözött, ahol feltehetőleg 1575 elején halt meg.³

Drávasztára a 15. század végén dokumentálhatóan a siklósi vár tartozéka volt.⁴ Már a középkorban jelentékeny település, saját plébániával is rendelkezett.⁵ Elképzzelhető, hogy Sztárai Mihály szülőfalujában kezdte el tanulmányait a plébániai iskolában.⁶ A siklósi uradalom 1507-ben a terebesi (nádori) Perényi család birtokába került, míg 1543-ban a török seregek meg nem hódították.⁷

Sztárait a vele nagyjából egykorú Perényi Péter (1502?–1548) hozhatta tanítónak Siklósr. Fülöp Melanchthonnak 1542-ben írt leveleiben ugyanis említette, hogy fontosnak tartja az ifjúság nevelését és iskolák létesítését.⁸ A számok azt mutatják, hogy a 15. század közepétől a reformáció koráig Siklósról egyre keve-

2 Ugyanezzel a módszertannal megvizsgáltam Károlyi Gáspár felfogását a világi felsőbbbségről, l. LEEUW VAN WEENEN, Marco de: Károlyi Gáspár a világi felsőbbbségről, *Hagyomány – Identitás – Történelem* 2(2025/2), 7–19. doi: 10.69594/hit.2025.2.1.

3 Sztárai Mihály életrajzát minden fellelhető forrást használva megírta KEVEHÁZI László: „A ke-reszt ígjét hirdetni kezdtem.” *Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Budapest, Luther Kiadó, 2005.

4 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár, DL75707, megtekinthető itt: <https://archi-ves.hungaricana.hu/hu/charters/view/245441/> (letöltés: 2025. december 20.)

5 REISZIG Ede – VENDE Aladár: Somogy vármegye községei, in: Csánki Dezső (szerk.): *Magyarország vármegyei és városai. Somogy vármegye*, Budapest, Országos Monográfia Társaság, é. n., 30–179, 59.

6 ENDREI Ákos – FARAGÓ Lajos – HORVÁTH JÓZSEF – KECSKÉS Ernő: Oktatásügy, in: Csánki Dezső (szerk.): *Magyarország vármegyei és városai. Somogy vármegye*, Budapest, Országos Monográfia Társaság, é. n., 280–298, 280.

7 FONT Márta: Siklós középkori története, in: Vonyó József (szerk.): *Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai*, Siklós, Siklós Város Önkormányzata, 2000, 55–76, 65–66. Ő nem említi Drávasztárát a siklósi uradalom tartozékai között, mivel egy néhány évtizeddel korábbi felsorolást vesz alapul.

8 SCHWARZ, Karl: *Augustin Hirschvogel. Ein deutscher Meister der Renaissance*, Berlin, Julius Bard, 1917, 36, 119.

sebb diák járt külföldi egyetemre, tehát romlott az oktatási színvonal.⁹ Ezt talán észrevette az új földesúr, és személyesen gondoskodott megfelelő tanítóról. Ez a feltevés megmagyarázná az elég szoros kapcsolatot Sztárai és a Perényi család között, amely abból nyilvánvaló, hogy a török fogságból megszabadult Ferenc kísérfje lett itáliai útján.

Sztárai legkorábbi ismert írásából tudunk csak következtetni arra, hogy élete első három évtizede alatt iskolai tanulmányai és olvasmányai alapján milyen meggyőződésre jutott a világi felsőbbbséget illetően. Ez az írásmű a *História Perényi Ferenc kisézabadulásáról*.¹⁰ Az elbeszélés főhőse Perényi Péter fia, Ferenc, akit édesapjának 1532-ben túszként török fogságban kellett hagyni, hogy ő maga visszanyerje szabadságát.

Témánk szempontjából érdekes a mű történelmi bevezetése, amelyben Sztárai rövid jellemrajzot ad az ország korábbi és korabeli vezetőiről. Csak kevés pozitívumot említ. I. Mátyást emeli ki, aki szerinte azért volt jó király, mert fáradtságos háborúk árán megvédte Magyarországot. Perényi Péterről írja, hogy ő még az ellenségnek (nevezetesen a török császárnak) tett ígéretet is megtartja, s ezért volt hűséges Szapolyai Jánoshoz. A jó dolgok közé tartozik az is, hogy némely magyar főnemes méltatlannak gondolta azt, hogy Szapolyainak engedelmeskedjenek, mert mint a törökkel szövetségre lépett embert, hazaárulónak tartották. Viszont ennél sokkal több negatívumot sorol fel. II. Ulászló szerinte rossz király volt, mert gondatlan uralkodása alatt elvesztett várakat a töröknek, ráadásul inkább ágyasaival foglalatostkodott, mint a kormányzással. Fia, II. Lajos a táncon kívül semmi máshoz nem értett, talpnyalókkal vette magát körül, és felkészületlensége miatt elveszítette a mohácsi csatát. Reá alkalmazza a Prédikátor könyvében szereplő mondatot: „Jaj neked, ország, ha királyod gyermek, és vezetőid már reggel lakomáznak!” (Préd 10,16). Szapolyai Jánosról írja, hogy nem isteni elhívás alapján, hanem hatalomvágyból lett király, s ez az alattvalók nagy kárára lett. Továbbá a török császár a saját maga által kiadott oltalomlevelet sem tartja tiszteletben. A magyar főurak pedig viszálykodnak és pártoskodnak, királyt pedig félelemből és nem az ország érdekétől vezérelve választanak.¹¹

Ezek a negatív jellemzők tükörpárjai annak, ahogyan Rotterdami Erasmus a példaértékű fejedelmet írja le *Institutio princeps christiani* (magyarul: A keresztény fejedelem neveltetése) című, 1517-ben megjelent művében.¹² Ez a könyv valószínűleg megtalálható volt a budai királyi könyvtárban,¹³ tehát Magyarországra

9 KUBINYI András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez, *Településtudományi Közlemények* 23(1971), 58–78, 61, 75.

10 Az eredeti szöveget közli: TÉGLÁSY Imre: Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria eliberationis ... Francisci Perennii”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88(1984/4), 458–470.

11 SZTÁRAI Mihály: *História Perényi Ferenc kisézabadulásáról*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 32–36.

12 Téglásy: Sztárai, 460–463.

13 BARLAY Ö. Szabolcs: A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene, *Magyar Könyvszemle* 113(1997/3), 327–333, 332.

is eljutott. Kevésbé életszerű, hogy egy dél-magyarországi mezővárosban tevékenykedő tanító önszorgalomból szerzett volna be ilyen témájú írást. Erasmus tankönyvei és gyermeknevelésről szóló művei hasznosabbak lehetnek neki. Elképzelhetőnek tartom, hogy a Perényi család amolyan kézikönyvként Sztárai rendelkezésére bocsátotta, amikor ő Ferenc nevelését elvállalta. Témánk szempontjából igazában nem fontos, mi módon szerzett Sztárai tudomást Erasmus írásáról. A lényeg, hogy ez a könyv is hatással volt a világi felsőbbiséget illető felfogására.

Egyébként biztos, hogy Sztárai Erasmusnak több művét is olvasta. A *Históriát* kísérő levélben ugyanis a „zsarnok” magyar királyokat is említi, akik nem támogatják az ország történetének leírását. Ez is egybevág a holland humanista gondolkodásával, sőt lényegileg átvétel *Antibarbari* című művéből.¹⁴ Ez tehát egy újabb elvárás, amelyet Sztárai a fejedelmekkel szemben támasztott. A negatív jelző ugyanakkor elég erős kifejezés az adott kontextusban. Használata alátámasztja Skarica Máté későbbi jellemrajzát, hogy Sztárai „túlságosan is heves”.¹⁵

A humanista hatás mellett mást is látunk. Sztárai ugyanis Perényi Ferenc kiszabadulását Isten művének tekinti, és a keresztény kegyességnek is tulajdonít benne szerepet. A bevezető részt ezekkel a sorokkal zárja le:¹⁶

„Közben az igen istenfélő anya kitartóan imádkozva, aggódó lelkének leírhatatlan sóhajaival könyörgött az Úrhoz legkedvesebb fia kiszabadításáért. Végre a jóságos és hatalmas Isten megkönyörülve a könnyeket ontó apán s anyán és a hosszas rabságban a szüleinek szeretetért már-már elapadó úrfi, ingyen, saját jóságából, az anya szüntelen imáitól kérlelve engedte, hogy megtörténjen, amit az apa töméntelen ezüsttel és arannyal nem tudott a császárnál elérni. Isten vette rá a török császár elméjét, hogy a végén szinte önként kínálja fel, amiért az úrfi mindig is olyan forrón vágyakozott.”

Sztárai itt tehát azt állítja, hogy Isten még a muszlim (keresztény szemmel: pogány) császár akaratát is befolyásolni tudja. Ez a rövid bekezdés párhuzamba állítható azokkal az ószövetségi történetekkel, amelyekben a zsidók ugyanazt tapasztalták meg a fogság idején (pl. Dániel, Ezsdrás, Eszter). Itt inkább a reformációnak, mint a humanizmusnak a történelemszemléletével találkozunk. Sztárainak tehát már 1543 előtt találkoznia kellett az egyházújító mozgalommal. Alátámasztja ezt az adat is, hogy a *Históriához* csatolt levél szerint Sztárai már korábban magyar nyelvre fordította azokat a szakaszokat az evangéliumokból és az újszövetségi levelekből, amelyeket vasárnaponként az istentiszteleten fel szoktak olvasni.¹⁷

14 Téglásy: Sztárai, 461.

15 SZKARICZA Máté: Szegedi Kis István élete, in: Szegedi Kis István: *A tiszta teológia főrészei Istenről és az emberről*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2022, VII–XXVIII, XIII.

16 Sztárai: *História*, 37.

17 Sztárai: *História*, 30.

Mellékesen megjegyzem, hogy Sztárai a *Históriában* meg sem említi az évtizedek óta tartó rivalizálást a Szapolyai és a Perényi család között,¹⁸ de más, aktuálpolitikai vetületekkel rendelkező eseményeket sem, amelyek Perényi Ferenc fogságával kapcsolatosak lehettek. Erre több magyarázatot is adhatunk: ezekkel nem volt tisztában, nem tartotta lényegeseeknek, vagy akár instrukciókat kapott, hogy elhallgassa. Nem kell ebben a kérdésben most állást foglalnunk. A tény figyelmeztetésként szolgál, hogy csekélyek az ismereteink Sztárai intellektuális hátterét illetően. A velenicei diplomata Francesco Contarini kérésére leírt *Históriában* nyilvánvalóan csak azokat az ismereteit közli, amelyek a mű célját szolgálják. Erre a célra pedig abból tudunk következtetni, hogy Sztárai mind az események közlésének elején, mind a végén a bibliai Józsefhez hasonlítja Perényi Ferencet.¹⁹ Ahhoz a fiatalemberhez tehát, akiről Isten különleges módon gondoskodik, hogy majd az egyiptomi fáraó után a második ember legyen az országban. Vagyis: Sztárai szerint Perényi Ferencet is lehet amolyan kiválasztott fiatalembernek tekinteni, akit Isten fejedelemnek szán. Abból, hogy az írás kéziratban maradt, talán arra következtethetünk, hogy a velenicei diplomata nem osztotta ezt a véleményt.

Itáliai utazása után Sztárai 1544-ben Laskóra költözött. A Duna és a Dráva találkozásánál fekvő mezőváros halászatra, gabonakereskedésre és némi bortermelésre alapozta jólétét, a ferencesek kolostora és iskolája biztosította az egyházi és szellemi életet.²⁰ Az adott évből fennmaradt a török adóösszeírás. Abból tudjuk, hogy bő háromszáz család lakott akkor a településen, tehát aránylag népes városról volt szó. A városvezetés pedig a következő személyekből állt: Mihál bíró, Sándor bíró, Varga Antal, Dékán Anderjás, Tót Balázs.²¹ Mivel ez utóbbi háromnál nem szerepel a bíró megjelölés, ők valószínűleg esküdtek voltak.

Ezen a településen írta meg Sztárai 1549-ben énekét *Szent Illyésnek és Ákhab királynak idejében történt dolgokból*.²² A cím kiegészítése: „melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok.” Ezzel tehát maga a szerző készíti az olvasót arra, hogy keresse a párhuzamokat a bibliai történetek és az aktualitások között. Az ének szorosan követi a bibliai szöveget az 1Kir 16,29-től egészen a 2Kir 2,25-ig, így magában foglal egy eseményt Aháb fiának, Ahazjának (az énekben: Ezékhias) az életéből, illetve két rövid történetet Illés utódjáról, Elizeusról is.²³ Az olvasók számára nem lehetett

18 Áttekintést ad PUSKÁR Anett: Perényi Péter politikai pályafutása, in: Fazekas Csaba (szerk.): *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei 2: 2001–2002 évi dolgozatok*, Miskolc, s. n., 2003, 237–253.

19 Sztárai: *História*, 36, 50.

20 LÁBADI Károly: *Laskó*, Budapest, Száz magyar falu könyvesháza, 2000, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Lasko/pages/005_a_torok_felhold.htm (elektronikus megjelenítés: NKÖEOK szerkesztőség, 2007, elérés: 2026. január 22.)

21 SZILÁDY Áron: *XVI. századbeli magyar költők művei. Radán Balázs, Dégzi András, Sztárai Mihály*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886 (RMKT V), 301.

22 RMKT V, 114–135.

23 Érdekes kérdés, hogy Sztárai miért említi meg ezeket az eseményeket, amelyek sem Aháb királyhoz, sem Illés prófétához nem kötődnek. Nem az lehetett a szempont, hogy csak teljes bibliai fejezeteket akart feldolgozni, mivel Aháb király története egy fejezet közepén kezdődik. Talán

nehéz a párhuzamokat meglátni. Ugyanis Aháb király elszakadt Istentől, a népet is bálványimádásra indította, és még a fia is bálványokhoz fordult gyógyulásért. Aháb hamis prófétákra hallgatott, ezért elesik a harctéren. Isten győzelmet ad a királynak a pogány ellenség fölött, de ő egyezséget köt velük. Rádásul nem riad vissza attól sem, hogy megöleti saját alattvalóját, hogy tulajdonba vehesse szőlőjét. Mindezeket a jeleneteket a korabeli olvasó több (múltbeli vagy éppen hatalmon lévő) uralkodóra is érthette, többek között azért is, mert a reformátorok a római katolikus kultuszt is bálványimádásnak és hamis tanításnak tartották.

Az elbeszélés végéhez Sztárai hozzátartozta saját magyarázatát. A nyomtatott művekben három változatot is találunk. A legkorábbi kiadásokban huszonöt strófában fejt ki a történetek értelmét,²⁴ egy későbbi kiadásban ebből három strófa hiányzik,²⁵ a harmadik változat pedig négy strófában csak egyetlen központi üzenetet emel ki.²⁶ Mivel a különbségek témánkat érintik, röviden mindhárom változatot meg kell néznünk.

A leghosszabb, eredetinek tartott változatban²⁷ ez a négy strófa szerepel:²⁸

Sok Ákháb királyok mostan támadtanak,
Kik az Isten ellen nagyon viaskodnak,
Hamis tar papokban az kik bizakodnak,
Nagy sok bálványokat vélek imádtatnak.

Egyik Ákháb király az Bécsben lakozik,
Ki az Isten ellen nagyon hadakozik,
Hitöttségében úgy Salamonkodik,
Nyilván meglátjátok, végre megveretik.

Másik Ákháb király barátból lőtt király,
Ki soha nem tanolt, de mostan prédikál;
Ő jobb keze felől nyilván az ördög áll,
Kivel egyetembe pokolba alászáll.

azért akarta a csúfolódó gyermekeket ért tragédiáról szóló történetet is belefoglalni művébe, mivel maga Sztárai is kopasz volt, és szolgálata elején üldöztetést szenvedett (vö. Keveházi: *A kereszt ígését*, 96)?

24 Az úgynevezett Hoffgreff-énekeskönyvben, amely megjelent feltehetőleg 1554-ben vagy 1555-ben Kolozsváron (RMK I. 348, g2v – l3v, letölthető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0348_RM_I_8r_0211, letöltés: 2026. január 24.), illetve önállóan Debrecenben kinyomtatva 1574-ben (RMK I. 109, letölthető: <https://f-book.com/rpha/v7/valtozat.php?id=6537>, letöltés: 2026. január 24.).

25 Evangélikus énekeskönyvben: *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582 (RMK I. 195, 292v–300r, letölthető: <https://f-book.com/rpha/v7/valtozat.php?id=6540>, letöltés: 2026. január 24.).

26 Fráter Gáspár rövid költeményével együtt megjelent Bártfán 1582-ben (RMK I. 335, letölthető: <https://f-book.com/rpha/v7/valtozat.php?id=6538>, letöltés: 2026. január 24.).

27 RMKT V, 350, 352.

28 Uo., 134.

Ez két Ákháb után nagy sokan barátok,
Kik az Krisztus ellen most tanácsot tártnak,
Az hamis papoknak az kik zsoldot adnak,
Hiszem az úristent vélek szégyent vallnak.

A vers végén szereplő keltezés (1549) alapján egyértelmű, hogy a Bécsben székelő király Habsburg Ferdinánd, a másik pedig Erdély helytartója, Fráter György. Sztárai szerint mindketten Isten ellen harcolnak, ezért nem lesz megmaradásuk. Kettejük közül nyilvánvalóan Fráter Györgyöt tartotta a rosszabbnak.

Talán nem meglepő, hogy éppen Kolozsváron és Debrecenben ezek a strófák is megjelentek nyomtatásban, hiszen élő, illetve még csak közel negyedszázadra visszautaló emlékekről volt szó. Később Felvidéken már sokat veszíthettek értékükből a közvetlen utalások, érthető tehát, hogy a fent említett négy strófából csak az első került be az ottani énekeskönyvbe. A bártfai énekeskönyv szerkesztője pedig már terhesnek érezhette a teljes magyarázatot, ezért a lényegre szorítkozott. Témánk szempontjából ez a két strófa a fontos:

Im az Isten hűtetleneket bünteti,
Es meg utalóit gonoszul el vezti,
Az bálványozokat mély pokolra veti,
Örök vigasságra hiveit fel viszi.

Gondolyák meg ezt Királyok s fejedelmek,
Es utánnok valo mind az főfő népek,
Kik az Isten ellen fel fegyverköztenek,
Hogy az Isten véget vethet oly igyöknek.

Az ismeretlen bártfai (át)költő jól értette meg Sztárai állásfoglalását: elítélendő, amikor a királyok a római katolikus vallást követik, és üldözik a protestánsokat.

Lényegében ugyanazt a tanulságot közvetítette Sztárainak egy másik éneke, amelyet úgyszintén 1549-ben szerzett. Ezúttal egy 3. Ezsdrás (apokrif) könyvéből vett történet átdolgozásáról van szó.²⁹ A történet központi kérdése, hogy melyik a hatalmasabb: a bor, a császár, az asszony vagy az igazság? A konklúzió, hogy ez utóbbi a legnagyobb, mert „vagyon Istennél”. Az ég is áldja az igazságot, mert nincs benne hamisság. A bibliai szöveghez hűen Sztárai az énekben közli, hogy az összes emberhez hasonlóan a császár is bűnös. Ugyanakkor már hozzátold, amikor ezt a sort írja: „(...) az igazság igaz vallást kíván minden embertől.” Ezzel igazából reformatori módon továbbgondolta az előtte levő szöveget. Az üzenet ugyanakkor összecseng az előbb tárgyalt költeményével.

29 STOLL Béla: Sztárai Mihály ismeretlen bibliai históriája, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63(1959/3–4), 520–523.

A világi felsőbbtség gyakorlati működéséről Sztárai csak *Az igaz papság tüköre* című színművében írt.³⁰ A cselekmény központi kérdése, hogy miben tér el a római katolikus felfogás a papságról a Biblia tanításától. Ez elsősorban teológiai kérdés. A mindent jól tudó Borbás bíró az eleinte a hagyományos egyházi tanításhoz ragaszkodó Antal bírónak elmagyarázza, hogy minden igaz keresztény „belső lelki papsággal” rendelkezik. Amikor pedig felmerül a kérdés, hogy akkor miért van szükség egyházi szolgákra, Borbás bíró párhuzamot von a papok és a bírák között: „Lám azt mondják, hogy minden ember bíró az ő házában, de azért ugyan nem lehet az város fő bíró nélkül és esküdtek nélkül, kik az úrnak akaratját és parancsolatját a községnek megmondják, kik az városnak törvényét és igazságát ótalmazzák, az úrnak adóját beszolgáltatassák, és a népet az úrnak szolgálatjára igazgassák.” Később hozzáteszi, hogy az egyházi szolgák a lelki dolgokat igazgatják, a testi és világi dolgokat pedig Isten a királyokra és bírákra hagyta.³¹

Sztárai itt párhuzamba állítja az egyházi és a világi vezetőket, s egyúttal mindkétféle kormányzatnak saját hatókört jelöl ki. Ez volt az általános felfogás a protestánsok között. Mivel a szöveg nem bocsátkozik részletekbe, nem lehet eldönteni, hogy Sztárai Luthertől, Melanchtontól vagy más reformátortól vette-e át.

A mű keletkezési ideje nem teljesen tisztázódott. Feltehetőleg még Laskón íródott, bár van, aki olyan időpontra teszi, amikor Sztárai már Tolnában szolgált.³² Mindkét esetben igaz, hogy a mű „[a] mezővárosok öntudatos, szabad parasztjai akaratát tolmácsolja, vallási követeléseinek ad hangot, bátran, nyíltan, művészi-en”.³³ A darabban Borbás bíró a tudását a papságról a prédikációból, azaz az igehirdetésből szedte össze, vagyis protestáns istentiszteletre járó emberről van szó. Böröck pap pedig panaszkodik, hogy nem kap *comparatiót*, és nem maradhat plébános, vagyis a bírók közvetlenül vagy közvetetten kegyúri jogokkal és kötelességekkel rendelkeznek.³⁴ Ez utóbbi Laskóra jobban illik, mint Tolnára.

Az 1552. év végén Sztárai Tolna mezővárosba költözött. Ez a település 1541-től török kézen volt, hódítók és meghódítottak közösen lakták. Az 1553-as adóösszeírás (javított) adatai szerint legalább 840 háztartásból állt a népesség, vagyis majdnem a háromszorosa Laskóénak.³⁵ Talán már a török megszállás idején is volt olyan pap Tolnában, aki Luther szellemében tanított. Igazi lendületet pedig Eszéki Imre 1548-ban bekövetkezett megérkezésétől kapott az egyházmegújító mozgalom. Ő iskolát is alapított. Sztárai Mihály és a hozzá csatlakozó Kis Szegedi István szolgálata nyomán meghatározóvá vált a protestantizmus a településen. Igaz, ró-

30 RMKT V, 210–240.

31 Uo., 218.

32 Keveházi: *A kereszt ígjét*, 286–287.

33 KÁRDOS Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek*, 1. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 162.

34 RMKT V, 213, 227.

35 SZAKÁLY Ferenc: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711, in: Glósz József – V. Kápolnás Mária (szerk.): *Tolna mezőváros monográfiája*, Tolna, Tolna város önkormányzata, 1992, 91–174, 94, 98, 107.

mai katolikus közösség folyamatos jelenléte mellett. Ez utóbbiak néhány alkalommal a török hatóságokhoz is fordultak panaszaikkal, de azok inkább a protestánsokat részesítették jóindulatukban.³⁶

Témánk szempontjából még lényeges információ, hogy Tolnán helyőrség nem állomásozott. A mezőváros magyar bíróval és esküdtekkal rendelkezett, de a betelepülő törököknek is megvoltak a saját vezetőik. Az egész települést a kádi felügyelte, aki a török közigazgatás kulcsszereplője volt. Minden fontos ügyben az ő hozzájárulására feltétlenül szükséges volt, amit a megfelelő „ajándék” fejében lehetett megszerezni.³⁷

Sztárai ebben a mezővárosban két históriás éneket írt. 1552-ben Judit bibliai könyvének a történetét dolgozta fel. A költemény üzenete, hogy ha a kereszténység visszatér a Biblia tanításához, akkor Isten meg fogja szabadítani őket ellenségtől. Bár az eredeti történetben szereplő Nabugodonozor királyt és Holofernes hadnagyot párhuzamban lehet állítani a török császárral és hadvezéréivel, Sztárai ezt megannyi szóval nem fejezi ki. Elképzelhető, hogy közvetlenül a török közigazgatás alatt élve ezt túl kockázatosnak tartotta.

A másik históriás ének egyháztörténeti eseményeket dolgoz fel. Alexandriai Atanáz (a szövegben: Athanázius) püspök élete áll a középpontban, főleg harca Arius presbiter tanítása ellen. A költemény közepén hangsúlyt kap, hogy egy, a császári udvarnál szolgáló „káplán” mennyire tudja befolyásolni az uralkodót. A végén az „igaz hit” győzelme lehetőséget ad Sztárainak, hogy jellemezze a példás fejedelmet.³⁸

Megválaszolatlan kérdés, hogy Sztárai miért tartotta fontosnak feldolgozni ezt a dogmatikai vitát a negyedik századból. Megemlíti ugyan, hogy az ő idején is vannak „Jézus Krisztus ellen támadott káromlók”,³⁹ de tudomásunk szerint az antitrinitarizmus csak később jelent meg Baranyában.⁴⁰ Feltűnő azonban, hogy Sztárai mind az Atanázról, mind a Cranmer érsekről szóló história írásánál kimutathatóan szakirodalomra támaszkodik, miközben korábban kizárólag bibliai történeteket dolgozott föl. Talán arra gondolhatunk, hogy Tolnán olyan írásokat tudott megszerezni, amelyeket Laskón nélkülöznie kellett. És mivel olyan aktualitásokról is tudott, mint az angol érsek halála, elképzelhetőnek tartom, hogy Szervét Mihály antitrinitárius tanításáról is tudomást szerzett. A Contarininek írott levélből tudjuk, hogy Sztárai érdeklődési körébe beletartozott mind a krónikaírás, mind a keresztények lelki megerősítése. Ezt a két témakört pedig mindkét egyháztörténeti témájú história ötvözve magában foglalja. Az antitrinitarizmus esetén azért vá-

36 Uo., 140–143; Keveházi: *A kereszt ígjét*, 108–111.

37 HEGYI Klára: Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia, *Történelmi Szemle* 28(1985/2), 227–257, 232–235.

38 RMKT V, 155–209.

39 Uo., 180.

40 Keveházi: *A kereszt ígjét*, 269–270.

laszthatta az ókeresztyén témát az aktualitások mellőzésével, mert a tévtanítás legyőzött voltát akarta kiemelni. Erre pedig Atanáz püspök harca kitűnő példa.

Témánk szempontjából az az érdekes, hogy Sztárai hogyan jellemzi a különböző császárokat. Negatív példaként kiemelkedik Julianus, aki „az ő szívében gyűlölte a Krisztust”. Kitéltja a keresztyényeket az oktatásból és a hadseregből, keresztényellenes jóvendőmondókra hallgat. Az üldözések közepette pedig Atanáz püspök azzal biztatja követőit, hogy Jézus Krisztus a hitetlen császárnál nagyobb úr. Miután a császár még halála pillanatában is káromolja a „galileust”, Sztárai ilyen figyelmeztetést fűz az elmondottakhoz:⁴¹

Gondjok mind így leszen hitetlen uraknak,
A kik ellent tarnak az Jézus Krisztusnak,
Kik fejet nem hajtnak Isten mondásának,
Sőt inkább szolgálnak ördögnek, világnak,
Végre Luciperrel mindnyájan vacsorálnak.

Pozitív példakép a költeményben Nagy Konstantin császár, aki oltalmazza a keresztyényeket. Atanáz püspök úgy jellemzi őt, hogy „első gondja Isten tisztessége,/ és minden szerelme Istennek Igéje”. Az uralkodó erre inti a zsinatra összegyülekezett püspököket is: „Légyen tiköztötek igaz prédikállás,/ Hogy igazán légyen az Isten imádás.” Később egyik fia biztatja a másikat e példa követésére:⁴²

Ezen kérlek úgymond, én szerelmes bátyám,
Mert az te éltedet oly igen kívánnám,
Az te veszedelmed látni nem akarnám,
Azért én teneked most tanácsul adnám,
Krisztusnak szolgálnál mint az édes atyám.

Lám tudod miképen cselekedik vala,
Az egy igazságot oltalmazza vala,
Az Krisztust Istennek holtig vallja vala,
Azért synodokat gyakran tétet vala,
Az Arrius dögét igen utálja vala!

A história végén Jovianus is kiemelkedik példás uralkodóként, akinek „minden bizodalma az úr Jézus Krisztus”. Hadseregének mondja, hogy Isten csak keresztény katonáknak fog győzelmet adni. Erre:

Ezt hallván mindnyájan ám felkiáltanak:
„Keresztyének vagyunk mindnyájan, mondának,

41 RMKT V, 195–199.

42 Uo., 157, 166–167, 185.

Es azok választanak tégedet császárnak,
Kik téged mindenben hallgatni akarnak;
Engedj azért mostan Isten hívataljának !”⁴³

Érdekes mozzanat itt, hogy egy keresztény közösség egy önmagát nyíltan Krisztus-követőnek valló embert választ uralkodójának, és engedelmességet is ígér neki. Ezt pedig egyenlőnek veszik Isten elhívásával. Ez az eljárás megegyezik azzal, ahogyan a keresztény gyülekezetek akkor püspökeiket választották. Fent láttuk, hogy Sztárai éppen az isteni elhívást hiányolta Szapolyai János esetében: őbenne inkább hatalomvágy uralkodott, a főurak pedig félelemtől vezérelve választották őt királynak. Abból, hogy tizennégy év eltelt a két írás között, arra következtethetünk, hogy Sztárainak fontos volt a keresztény közösség egybehangzó és szabad véleménynyilvánítása a királyválasztást illetően.

A költemény szerint Jovianus erényeihez tartozik még, hogy „nagyon tudakozik az egy igazságról”, ezért Atanáz püspök a Biblia alapján összefoglalja neki a keresztény hit főbb ágazatait.⁴⁴ A császár továbbá elrendeli az egyház finanszírozását, valamint gondot visel a szegényekről.⁴⁵ Összességében a fejedelem tehát a minden kereszténytől elvárt viselkedést mutatja, és így szolgál példának.

Végül az alattvalói engedelmességről is röviden szó van a költeményben. Valens császár ugyanis megparancsolja Atanáz püspöknek, hogy hagyja el a várost, ahol akkor szolgál. Amikor a nép kéri őt, hogy maradjon, ezt olvassuk: „Megmutatá nekik az Szent Pál mit írna,/ Az fejedelmeknek ellent ne tartana.”⁴⁶ Ez világos utalás a Róm 13,1-re.

Ez utóbbi gondolatot visszataláljuk abban a históriában, amelyet Sztárai Laskóra való visszatérte után Cranmer angliai püspök haláláról írt.⁴⁷ Ez utóbbi ugyanis a költeményben kivégzése előtt így szól a néphez: „Isten után királnak, az királné asszonnak/ Nagy hűséggel mindenben ez földön szolgáljatok.”⁴⁸ A jelenet üzenete tehát, hogy hitbeli dolgokban Isten szavához kell ragaszkodni (hiszen Cranmer azért kerül a máglyára), az evilági dolgokban pedig akár a gonosz fejedelemnek is engedelmeskedni kell, adott esetben elfogadva az üldözést és szenvedést. Jogos ellenállásról Sztárainál nem olvasunk.

A költeményben Edward király (VIII. Henrik fia) testesíti meg a jó királyt, de róla Sztárai csak annyit jegyez meg, hogy „igaz keresztényen vala”, és „Istennek szent ígését mindenütt országában/ Predikáltatja vala”.⁴⁹

43 Uo., 200.

44 Uo. Azóta kiderült, hogy ez az írás valójában Antiochiai Eusztathioszé, I. VANYÓ László: *Az ökeresztény egyház irodalma II, A 4–8. század*, Budapest, JEL Könyvkiadó, 2007, 104.

45 RMKT V, 201.

46 Uo., 202–203.

47 Uo., 241–262.

48 Uo., 258.

49 Uo., 248.

Egyébként valószínű, hogy Sztárai a história írásához olyan egyháztörténeti műre támaszkodott, amely csupán egyetlen évvel korábban, azaz 1559-ben jelent meg Bázelen.⁵⁰ Egyelőre megoldatlan kérdés, hogyan jutott ehhez a könyvhöz. Nem tudunk ugyanis arról, hogy Sztárainak nemzetközi kapcsolatai lettek volna. Szóba jöhetnek közvetlen munkatársainak (Szegedi Kis István, Thuri Farkas Pál) az összekötései, vagy olyan könyvtárosok, akik Laskóra már nem jutottak el.

Szem- és fültanútól származó adatunk van arról, Sztárai hogyan viszonyult a török felsőbbbséghez, és erre nézve mit tanított hallgatóinak. Ugyanis Thuri Farkas Pál, aki néhány évig Sztárai mellett szolgálva a tolnai iskola rektora volt, beszámolt a keresztények életéről a török hódoltságban. Megemlíti, hogy Sztárai háromszor is lefejezés előtt állt, miután a török felsőbbbség őt azzal vádolta, hogy ellenük imádkozik, és ezért a török katonák szerencsétlenek a harcban. Közben próbálták ellehetetleníteni a lelkészek és tanárok munkáját, mivel hatásukra a lakosság egyre inkább a reformáció pártjára állt, és kevésbé a törökhöz. Végül a muszlim térítési kísérletek ellen megalakult az a védekező módszer, hogy a keresztények alapvetően igyekeztek elkerülni az ilyen beszélgetéseket. De ha mégis valamit kellett mondani, akkor a legbiztonságosabb válasz az volt, hogy a magyar nem tudja elolvasni a Koránt, ezért nem tud róla véleményt mondani sem, és inkább a saját vallásán marad.⁵¹

Tudomásom szerint eddig nem került elő olyan dokumentum, amely további fényt vethetne Sztárai és a török felsőbbbség kapcsolatára. Legfeljebb általános hozzáállását szűrhetjük ki az istenfélő Eleázár papról szóló históriából,⁵² amennyiben elfogadjuk, hogy ez is az ő műve. Az utolsó strófa szerint a költemény 1546-ban íródott, tehát Sztárai első laskói tartózkodása idején. Egy bibliai történetet dolgoz fel (ezúttal a Makkabeusok második könyvéből), és stílusa is Sztáraiéval rokonítható.⁵³

A történetben Eleázár pap ellenáll Antiokhus király parancsának, hogy félretegye Mózes törvényeit. Két strófával jól jellemezhető, milyen követendő példát hagy a keresztényeknek is:⁵⁴

„Atyámnak törvényt kell oly igen őriznem,
Az én istenemnek parancsolatot félnem,
Semmi félelemért, semmi adományért
Egyebet nem kell hinnem.

50 Keveházi: *A kereszt ígését*, 273.

51 Thuri *Idea christianorum hungarorum* című levelét közre adja az eredeti latin szöveg szerint, valamint magyar fordításban KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 61–70.

52 SZILÁDY Áron: *XVI. századbeli magyar költők művei 1527–1546*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880 (RMKT II), 317–324.

53 Keveházi: *A kereszt ígését*, 255–257.

54 RMKT II, 319, 322.

(...)

Szóla Eleázár mind az zsidók képében:
Istennek törvényét igen tartom szívemben,
Utánnam valóknak gonosz példát adni
Nem akarok éltében.”

Ezek a gondolatok ugyanabba az irányba mutatnak, mint amiről Thuri ír. Hihe-
tő tehát, hogy itt valóban a Sztárai által (is) képviselt álláspontot olvassuk.

Miután végigtekintettük Sztárainak azokat a műveit, amelyekben a világi fel-
sőbbiséget illető utalásokat találunk, most már összegezhethetjük erre vonatkozó látá-
sát. A világi felsőbbiséget az egyházi vezetéssel párhuzamos, saját hatáskörrel ren-
delkező hatalomnak tekintette. A jó fejedelem szereti és a magáénak vallja a Biblia
tanítását, támogatja az igehirdetést, valamint adott esetben zsinat összehívásával
biztosítja annak tisztaságát. Arra fordítja energiáját, hogy a köz javára kormányoz-
za országát, keresztény hadsereggel védi határait. Gondoskodik a szegényekről,
támogatja az iskolákat és a tudományt. Amikor a keresztény alattvalók istenhívő
királyt választanak maguknak, azt Isten elhívásának kell tekinteni. Ők Isten után
a királynak tartoznak hűséggel, az ellenállás nem megengedett. Ha gonosz a feje-
delem, akkor Istenhez lehet fordulni imádságban, mert Ő nagyobb úr. Sőt, Isten
még a pogány, ellenséges császár gondolkodását is meg tudja változtatni, illetve
hadserege fölött diadalmat adni a keresztényeknek.

Ebből látjuk, hogy bár Sztárai nem írt olyan művet, amely kifejezetten a világi
felsőbbiséggel foglalkozott, elszórt megjegyzésekből mégis nagy vonalakban re-
konstruálható álláspontja. Összességében elég általános ez a kép, amelyet abban
a korban általános protestáns elvárásnak, illetve vágnak lehet tekinteni. Abból,
hogy nem ijedt meg a török hatóság fenyegetésétől, hanem feltehetőleg továbbra
is nyilvános imádságaiba foglalta a politikai helyzetet, megláthatjuk, hogy Sztárai
kész volt példát adni gyülekezetének az állhatatos keresztény magatartásra.

BIBLIOGRÁFIA

- BARLAY Ö. Szabolcs: A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene, *Magyar Könyvszemle*
113(1997/3), 327–333.
- ENDREI Ákos – FARAGÓ Lajos – HORVÁTH JÓZSEF – KECSKÉS Ernő: Oktatásügy, in:
Csánki Dezső (szerk.): *Magyarország vármegyei és városai. Somogy vármegye*, Buda-
pest, Országos Monográfia Társaság, é. n., 280–298.
- FONT Márta: Siklós középkori története, in: Vonyó József (szerk.): *Város a Tenkes*
alján. Siklós évszázadai, Siklós, Siklós Város Önkormányzata, 2000, 55–76.
- HEGYI Klára: Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia,
Történelmi Szemle 28(1985/2), 227–257.
- KARDOS Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek*, 1. köt., Budapest, Akadémiai
Kiadó, 1960.

- KATHONA Géza: *Fejezetek a török bódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.
- KEVEHÁZI László: „*A kereszt igéjét hirdetni kezdtem.*” *Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Budapest, Luther Kiadó, 2005.
- KUBINYI András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez, *Településtudományi Közlemények* 23(1971), 58–78.
- LÁBADI Károly: *Laskó*, Budapest, Száz magyar falu könyvesháza, 2000, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Lasko/index.htm (elektronikus megjelenítés: NKÖEOK szerkesztőség, 2007).
- PUSKÁR Anett: Perényi Péter politikai pályafutása, in: Fazekas Csaba (szerk.): *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei 2: 2001–2002 évi dolgozatok*, Miskolc, s. n., 2003, 237–253.
- REISZIG Ede – VENDE Aladár: Somogy vármegye községei, in: Csánki Dezső (szerk.): *Magyarország vármegyei és városai. Somogy vármegye*, Budapest, Országos Monográfia Társaság, é. n., 30–179.
- SCHWARZ, Karl: *Augustin Hirschvogel. Ein deutscher Meister der Renaissance*, Berlin, Julius Bard, 1917.
- STOLL Béla: Sztárai Mihály ismeretlen bibliai históriája, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63(1959/3–4), 520–523.
- SZAKÁLY Ferenc: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711, in: Glósz József – V. Kápolnás Mária (szerk.): *Tolna mezőváros monográfiája*, Tolna, Tolna város önkormányzata, 1992, 91–174.
- SZILÁDY Áron: *XVI. századbeli magyar költők művei 1527–1546*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880 (RMKT II).
- SZILÁDY Áron: *XVI. századbeli magyar költők művei. Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886 (RMKT V).
- SZKARICZA Máté: Szegedi Kis István élete, in: Szegedi Kis István: *A tiszta teológia főrészei Istenről és az emberről*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2022, VII–XXVIII.
- SZTÁRAI Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- TÉGLÁSY Imre: Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria eliberationis ... Francisci Perennii”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88(1984/4), 458–470.
- VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház irodalma II, A 4–8. század*, Budapest, JEL Könyvkiadó, 2007.

Bozzay Réka¹

HOLLAND EGYETEMI BÍRÓSÁGOK ÍTÉLETEI MAGYAR DIÁKOK ÜGYEIBEN

ABSTRACT

Judgments of Dutch University Courts in Cases Involving Hungarian Students

This study examines the functioning of early modern Dutch university courts and their rulings in cases involving Hungarian students. These courts were founded on medieval academic privileges, which granted universities legal jurisdiction over students and academic citizens. Hungarian students mainly appeared before university courts in civil cases, particularly disputes over unpaid rent and financial obligations, but criminal and moral cases also occurred. The largest number of cases emerged in Franeker, which had the highest number of Hungarian students enrolled. University courts generally aimed to preserve academic order while handling cases carefully and impartially. Severe offences occasionally resulted in expulsion or exile, but most cases resulted in fines or negotiated settlements. Overall, Hungarian students were involved in relatively few legal disputes over the course of two centuries, which suggests that they were effectively integrated into academic life.

Keywords: university court, privileges, criminal cases, civil cases, Hungarian students

A kora újkori holland egyetemeken tanult magyar diákok levéltári anyagainak vizsgálata során találhatunk olyan forrásokat, melyek a diákok peres ügyeivel foglalkoznak. Ezek száma egyetemenként nagyon eltérő, de valamennyi egyetemről, ahol magyarok megfordultak, kerültek elő rájuk vonatkozó bírósági iratok. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy milyen típusú ügyekben ítéleztek az egyetemek, és döntéseik hogyan érintették a magyar diákokat.

1 Bozzay Réka (PhD, habil.), történész-néderlandista, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének docense, fő kutatási területe a holland–magyar kapcsolatok és egyetemtörténet a kora újkorban és újkorban. bozzay.reka@arts.unideb.hu

Egyetemi kiváltságok hagyománya

Az egyetemi kiváltságoknak a középkorig visszanyúló hagyománya volt. Barbarossa Frigyes császár az 1154-ben vagy 1155-ben kiadott rendelkezésében (*Authentica Habita*) a bolognai diákoknak és tanároknak teljes mozgásszabadságot biztosított, valamint kivette őket a városi bíróságok jogszolgáltatása alól. A Frigyes-féle szabadságjogokat felvették a Corpus Juris Civilisbe is, ezért a diákok más egyetemeken is hivatkozhattak ezekre. A szabadságjogok így az egyetemi kiváltságok szerves részeivé váltak, az egyetemi polgárok saját jogszolgáltatással rendelkező közösségek lettek.²

Egyetemi kiváltságokat a kora újkorban több hollandiai egyetem is élvezett. Leidenben az 1575-ös egyetemi szabályzat 24. cikkelye úgy határozott, hogy diákok, tisztviselők, pedellusok, titkárok polgári és büntetőügyekben a rektor, az asszessorok, a négy városi polgármester és két városi bíró alkotta egyetemi bíróság előtt felelnek a tetteikért. Ez a bíróság tehát vegyes összetételű volt, ahol a városi képviselők voltak többségben. Négy évvel később szélesebb körű instrukciókat fogadtak el, amiben azt hangsúlyozták, hogy az egyetem és a városi bíróság között egyeztetés szükséges, főleg ha egy ügyben egyetemi és városi polgárok is érintettek voltak. Bár az 1575-ös statútumok szerint nem lehetett fellebbezni az egyetemi bíróság döntései ellen, végül 1656-ban ezt megváltoztatták. Holland tartomány rendjeinek 1662-es határozatai megszabták, hogy kik tartoznak az egyetemi joggyakorlás hatáskörébe. Nemcsak a városon kívülről érkező diákok, hanem városi polgárok is, akik nem több mint 6 évig voltak az egyetem polgárai, de olyan nemes és jelentős személyek is, akik egyetemi megfontolásból a diákság körébe felvételtek, továbbá a titkárok és a pedellusok.³ Egyetemi jogszolgáltatás alá tartoztak a beiratkozott, majd recenzált (a beiratkozás utáni egyetemi évtől jelenlétüket igazoló) diákok. A recenziót 1750-től szigorúbban ellenőrizték, nehogy jogtalanul beiratkozottak vegyék igénybe az egyetemi előjogokat.⁴

Kevésbé jelentős polgári ügyekben a rektor egyedül is ítélezhetett. Amennyiben a felek mégsem értettek volna egyet az ítélettel, a rektor és az asszessorok elé került az ügy. Ha az ő ítéletüket sem fogadták el, akkor döntött az egyetemi bíróság, amelynek ítélete ellen már nem lehetett tovább fellebbezni. Nem túl súlyos büntetőügyekben is a rektor és az asszessorok döntöttek, ha súlyosabb eset fordult elő, akkor a városi bíró lépett fel ügyészként (*promotor academiae*). Az egyetemi bíróság dönthetett akár főbenjáró bűnökben is. Professzorok és özvegyeik esetében a tartományi bíróság ítélezett.⁵

2 BERKEL, Klaas van: *Universiteit van het Noorden, De Oude universiteit, 1614-1876*, Deel 1, Hilversum, Verloren, 2014, 108.

3 OTTERSPEER Willem: *Groepsportret met Dame, Het bolwerk van de vrijheid, De Leidse Universiteit 1575–1672*, Amsterdam, Bert Bakker, 123–124.

4 MOLHUYSEN, P. C.: *De vorrechten der Leidsche universiteit, Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, 58(1924/1), 25.

5 MOLHUYSEN: *De vorrechten*, 18–19.

A franekeri egyetemet 1585-ben alapították, a fríz rendek 1586-os törvényei és rendeletei külön jogállást biztosítottak a számára. Saját önkormányzatot kapott, illetve Franeker város bíróságától független egyetemi bíróságot is. A *forum academicum*, vagy ahogy Franekerben hívták, a *senatus judicialis* a rektorból és négy asszesszorból (karonként egy-egy professzorból) állt, és az akadémiai közösség tagjai fölött ítélezhetett. A fríz rendek által létrehozott egyetemi bírósági modell több konfliktus forrását jelentette. Leidendel ellentétben, ahol az egyetemi bíróság az egyetemi szenátus tagjaiból és a városi bíróság képviselőiből állt, Franekerben a két szervezet szigorúan elkülönült egymástól.

Mivel az egyetemi bíróság a városi bíróságokkal teljesen egyenértékűnek számított, a tartományi bírósággal (*Hof van Friesland*) szemben is különleges helyzete volt. Polgári ügyekben hozott döntései ellen nem lehetett fellebbezni a tartományi bírósághoz, és büntetőügyekben is nagyobb hatásköre volt, mint a városi bíróságoknak. Ez utóbbiak kisebb bűncselekmények esetén – amelyek legfeljebb néhány napos elzárással jártak – hozhattak ítéletet, súlyosabb ügyeket át kellett irányítaniuk a tartományi bírósághoz. A *senatus judicialis* hatásköre szerint alapvetően minden ügyben hozhatott ítéletet, melyet diákok vagy más egyetemi polgárok követtek el. Gyilkosság, vagy halállal végződő testi sértés ügyében, illetve valamilyen fajsúlyosabb bűncselekmény (például rablás) esetén kellett az ítélezést átengedni a tartományi bíróságnak.⁶

A Groningeni Egyetemnek is volt saját jogszolgáltatása. Az egyetemi bíróság és a városi bírák (polgármesterek és a tanács), valamint a haditanács között több esetben is előfordultak hatásköri viták, főleg, ha az ügyben városi polgárok is érintettek voltak, illetve, ha egy diák fegyverrel követett el bűncselekményt.⁷

Az egyetemi jogszolgáltatás itt is több szinten történt. Az első foka a *senatus minor* volt, mely a rektorból, asszesszorokból és a titkárból állt. A rektor választott két asszesszort, akik két évig dolgoztak mellette. Kisebb jelentőségű ügyekben egyébként a rektor egyedül is dönthetett, ilyen esetekben azonban fellebbezésre nem volt lehetőség. A *senatus minor* döntését viszont meg lehetett támadni a *senatus academicus*-nál, amelyben a rektor és a professzorok vettek részt. Csak a rektornak volt joga asszesszorait és az egész akadémiai szenátust egybehívni, akárcsak valamennyi egyetemi polgárt, aki az ő jogszolgáltatása alá esett. A *senatus academicus* fellebbviteli fóruma a *senatus amplissimus* volt. Ezen a tanácskozáson a kurátorok is részt vettek, bár ők nem voltak egyetemi polgárok, így ők maguk nem estek az egyetemi jogszolgáltatás alá. Maga a helytartó is tagja volt ennek a tanácsnak, ő volt az első kurátor (*curator primarius*), neki kellett

6 HUUSEN, A. H. jr. – HEMPENIUS-VAN DIJK, B. S.: De Academie en het Hof van Friesland, in: JENSMA, G. Th. et al (szerk.): *Universiteit te Franeker 1585–1811*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1985, 134.

7 VEN, Foskea, van der: Groningse Loskoppen? Academierechtspraak in Groningen, in: HUUSEN, A.H. jr. (szerk.): *Onderwijs en onderzoek: studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw*, Hilversum, Verloren, 2003, 243–245.

a legnehezebb ügyekben döntést hoznia.⁸ Gyilkossági ügyekben viszont csak a városi magisztrátus hozhatott ítéletet.⁹

Harderwijkben kisebb peres ügyekben a professzorok döntöttek, az ekkor még létező Linnaeus-toronyba is bezárathatták a diákokat. A városi polgárok többször nehezményezték is, hogy a diákok ügyében a szenátus járt el, és a városi polgárokkal való peres ügyekben akár a városi polgárok felett is ítéletet mondhatott.¹⁰

Az egyetemi bíróságot négy professzor alkotta Harderwijkben, akik jegyzőként is funkcionáltak, végrendeleteket írtak vagy adásvételi ügyeket intéztek. A professzorok – maguk is egykori diákok – nem akarták a hallgatókat túl szigorúan büntetni, nehogy elüldözzék őket a városból. Súlyosabb esetekben az egyetemi bíróság járt el, de ekkor már a városi magisztrátus két tagja is jelen volt. Főbenjáró bűnökben a városi bíróság döntött. A városi tanács és az egyetemi bíróság között voltak itt is nézeteltérések, akárcsak a professzorok között, akik többször nem értettek egyet egymással a büntetéseket illetően.¹¹

Utrechtben az egyetemi jegyzőkönyvek először 1643-ban említették az egyetemi bíróságot, ahol arról is írtak, hogy a kérdéssel már korábban is foglalkoztak. Bár a városi magisztrátus kezdeményezte egy egyetemi bíróság felállítását, a város és a tartomány közötti hatásköri viták következtében azonban végül a város meghátrált, és visszavonta az egyetemi bíróságra tett javaslatát.¹² Az egyetemi statútumok 1644-ben teljes egészében elvették a szenátustól az egyetemi jogszolgáltatás lehetőségét.¹³

Magyarok peres ügyei

Nem meglepő módon a diákok létszáma és a peres ügyek száma egyenes arányban állt egymással, így a legtöbb ügy a legmagasabb magyar diáklétszámmal rendelkező Franekeri Egyetemen keletkezett, miközben mindössze egy ügyről tudunk Harderwijkben, ahol a legkevesebb immatrikulált magyar fordult elő. Az ügyek típusait tekintve találunk polgári és büntetőügyeket egyaránt, de többségben a polgári peres ügyek vannak, közülük is a legtöbb anyagi természetű. A következőkben a peres ügyeket elsősorban típusaik, majd ezt követően keletkezési helyük szerint vesszük számba. Ezzel a módszerrel áttekinthetőbbé válnak az ügyek, láthatóvá válik, hogy milyen esetekben fordultak magyarok felperesként a bíróság-

8 Uo., 243–245.

9 Uo., 247.

10 DUINKERKEN, J.: De plaats van de Gelderse Universiteit in de Harderwijkse samenleving, in: Bots J. A. H. et al (szerk.): *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648–1811)*, Hilversum, Verloren, 2000, 42–43.

11 EVERS, M.: Studeren in Harderwijk. De Gelderse Academi in de patriottentijd, in: MULDER, L. – FRIJHOFF, W. (szerk.): *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk*, Harderwijk, Ver. Vrienden van het Veluws Museum, 1998, 109.

12 KERNKAMP, G. W.: *De Utrechtsche Universiteit 1636–1936*, 1. kötet, Utrecht, N.V. A. Oosthoek's Uitgevers-Maatschappij, 1936, 81–82.

13 KERNKAMP: *De Utrechtsche*, 85.

hoz, vagy kerültek alperesként, illetve büntetőügyekben vádlottként az egyetemi jogszolgáltatás elé.

Szállásadóval való konfliktusok

A bírósági iratok többsége elsősorban pénzügyi jellegű, többnyire olyan esetek, amelyekben a diákok a szobabérleti díj meg nem fizetése miatt kerültek konfliktusba szállásadóikkal. Leidenben elsőfokú hatóságként a rektorhoz és az asszesz-szorokhoz fordultak kérelemmel. 1631. május 1-jén Bornemissza István bíróság elé idéztette házigazdáját, Michiel Hannotot, mert az megverte, és meztláb, fedetlenül kidobta a házából. A házigazda bezárta maga mögött az ajtót, sőt még az éjjeli őrséget is riasztotta, akik Bornemisszát börtönbe zárták. A magyar a vádlott megbüntetését kérte a bíróságtól. Hannot azzal védekezett, hogy a magyar először ököllel, majd bottal ütötte meg, és amit tett, csupán önvédelem volt.¹⁴

A két fél közötti nézeteltérés valódi oka – amint azt a rektor és az adósfelügyelő 1631. október 4-i feljegyzései is feltárták – az volt, hogy a diák elfelejtette kifizetni lakbérét. Hannot beperelte Bornemisszát, azt állítva, hogy 68 gulddal tartozik neki a szoba bérletéért, sőt még kölcsönt is vett fel. Ezután megállapodtak abban, hogy Bornemisszának egy meghatározott időpontig ki kell fizetnie a tartozását, csak ezután kaphatja vissza dokumentumait és ruházatát, viszont a könyveit lefoglalva tartják, ha nem fizeti meg az adósságát, a könyveit a szállásadó eladhatja.¹⁵

Hasonló eset történt 1637. május 6-án, amikor Claas Segers van Stellingwerf leideni szabó beperelte Marosvásárhelyi Szűcs János diákot szállás-, lakbér- és munkabértartozásai miatt. Az alperes elismerte tartozását, és megígérte, hogy amint lesz pénze, legelőször a házigazdáját fizeti ki.¹⁶

Kőrösi Uri János teológiai és filozófiai doktor ellen leideni házigazdája, Pierre Gilliard – akinél 1763-ban és 1764-ben is lakott – 1763. december 9-én pert indított 80 guldenyi szállás és a fűtőanyagnak használt tűzeg árának meg nem térítése miatt. Kőrösi Uri szerint általános elismervényt kapott a házigazda feleségétől, és nagyon kevés pénzzel tartozott a felperesnek. Az ügy elbírálásához felkérték a felperest, hogy készítsen részletes listát a tartozás összegéről, és nyújtsa be azt a bíróságnak. Az ügyet december 29-én és 30-án újratárgyalták, de mivel a két fél nem tudott megegyezni, engedélyezték nekik, hogy a *forum academicum* elé terjesz-szék ügyüket, itt azonban az esetnek nem maradtak iratai, tehát a feleknek megál-lapodásra kellett jutniuk.¹⁷

Groningenben is találunk szállásadók és magyar diákok közötti peres anyago-kat. 1735. október 19-én a Matolcsi Bíró Pál nevű diák szállásadója azzal kereste

14 *Notulen der vergaderingen van Rector en Assessoren, 1623–1810*. Nationaal Archief (továbbiakban NA), Hága, Nr. 3., 29v-30.

15 Uo., 31v-32.

16 Uo., 41.

17 *Notulen der vergaderingen van Rector en Assessoren, 1623–1810*. Nr. 4., 126v-127-127v-128. (Bornemissza, Marosvásárhelyi és Uri ügyeit MIKLÓS Ödön: Magyarok perei a leideni rektor előtt, *Theologiai Szemle*, 1927–1928, 163–165. című írásában is feldolgozta.)

meg a rektort, hogy a magyar hét hónappal korábban fizetés nélkül távozott, ezért azt kérte a bíróságtól, hogy a szálláson hátrahagyott javakból elvehesse a hátralékot. A bíróság hitt a szállásadónak, Bíró holmiját elárverezték. Hamarosan azonban levél érkezett a rektorhoz a magyartól Oxfordból, hogy a szállásadót távolléte idejére is kifizette. Hosszas vizsgálat indult, melyből kiderült, hogy a szállásadó becsapta Bíró. A magyart viszont szintén bűnösnek találták hanyagság vétségében, ami viszályhoz vezetett, így a vagyonek Kobzásról szóló ítéletet nem semmisítették meg, ugyanakkor a szállásadót kötelezték arra, hogy nyolc guldent fizessen Bírónak.¹⁸

A fentebb ismertetett eset után néhány évvel 1748. június 20-án Török Ferenc a latin iskola kapusával vett össze a bérelt szoba árán, melyet a magyar egy Pfaffius nevű emberrel közösen bérelt. A perben három forint, hét stuiver adósságról esett szó. A határozat értelmében a kérdéses összeget egyenlően kellett a magyarnak és Pfaffiusnak megfizetnie, a magyartól várták további 10 forint kifizetését, és a perköltséget felesben kellett megfizetniük.¹⁹

Törökével egy napon tárgyalták Farczádi Gábor esetét is, aki a szállásadótól bérelt szobát továbbadta más diákoknak. Szállásadója, Jan Meulman szabó azzal a panasszal fordult a szenátushoz, hogy Farczádi már fél évvel korábban bérbe vett egy szobát más diákok számára azzal a feltétellel, hogy egy évre 30 forintot fizet, ezt az összeget viszont nem adta meg. Farczádi szűkölködött a pénzben, és egyébként is hazakészült, így azt javasolta, hogy azok a diákok, akiket ő vitt a szállásra, és tartoznak neki, a szállásadójának fizessenek. Azt is mondta, hogy ha lehetősége lesz rá, hogy visszatérjen hazájából, akkor minden adósságát megfizeti.²⁰ Nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy megtérítette volna otthonról a tartozását, mindenestre többet már nem iratkozott be Groningenbe.

Harderwijkben Száki Ferencet szállásadója, Johan Toll citálta bíróság elé egy ki nem fizetett számla miatt 1668. július 20-án. A letartóztatott Száki elismerte a számlát, és megígérte annak kifizetését két hónapon belül, összesen 204 gulden, 18 stuiver és 12 duít-öt. Miután Száki esküt tett, szabadon bocsájtották.²¹

Franekerben több olyan ügyről is tudunk, amikor magyarok adósok maradtak szállásadóiknak a szobabérlet árával. Ferenc Postma egyik cikkében dolgozta fel Debreceni Gele János esetét, aki 1661. április végén teljes titokban, nagy tartozást hátrahagyva hagyta el franekeri szobáját. Sőt, adós maradt Johannes Valckenier professzornak 81 forint kölcsönrel is. A magyar diák Utrechtbe távozott, majd onnan is gyorsan továbbállt, és végül hazatért Magyarországra. Egyik magyar társa, Keresztúri G. Bálint, aki ekkor tért vissza Utrechtbe Angliából, ígéretet tett

18 'Acta senatus academici', *klad-resoluties van de senaat*, 1718 sep 5 – 1763 sep 3. Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (továbbiakban: RGCGA), Toegangnummer 46. Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit, 2.1.1.2.18.

19 Uo.

20 Uo.

21 *Besluiten van de Academische Senaat, 1666-1694*. Het Gelders Archief (továbbiakban: GldA) 0013 Academie te Harderwijk, 2.2.1.49., 28r

arra, hogy gondoskodik arról, hogy a professzor Magyarországról visszakapja a kölcsönbe adott pénzét. Gele egyébként az egyetemi kasszából már korábban is kölcsönzött pénzt, amit csak másfél évvel később tudott visszafizetni. Magyarországra hazatérve rövid ideig dolgozott a debreceni Református Kollégiumban, majd Vámospércsen és Bihardiószegen lett lelkész. Itt is halt meg, feltehetőleg 1667-ben.²² Korábbi tartozását hazatérte után sem fizette meg, viszont egykori szállásadójának, Berent Berentsnek 1668. október 24-én megengedték, hogy Gele hátralékos lakbértartozását megkapja a magyar javainak eladásából. Ugyanakkor a szállásadó azt is vállalta, hogy tájékoztatja a többi hitelezőt, akik ebből az összegből jogot formálhatnak pénzre.²³

1749. szeptember 15-én Henricus Nauta panaszt tett egy magyar diák ellen, aki 38 gulddal tartozott neki szoba bérletéért. A magyar 1748-ban és 1749-ben sem fizetett lakbért, kiderült, hogy közben el is költözött egy másik szállásadóhoz, majd onnan is elutazott, így a pénzt már nem tudták rajta behajtani.²⁴

1753. június 21-én Duijf harangozó tagadta, hogy a nála lakó magyar Simon Mihály felmondta vagy felmondatta volna a szobáját. A magyar hat héten belül tervezte elutazását, de megígérte, ha mégis tovább maradna, a további időt is kifizetné. A szenátus úgy határozott, hogy Simonnak meg kell fizetnie a szállásadónál töltött időt, és azonfelül még két hetet.²⁵

Szállással kapcsolatban más ügyek is kerültek az egyetemi bíróság elé. Leidenben a szenátus iratai között találjuk Gyöngyössi Árva Pál esetét, aki 1749. április 11-én panaszt tett a szenátusnál és a rektornál, amiért néhány nappal korábban, majd az előző éjjel kövel dobálták meg az ablakát. Az ügyet büntetőügynek nyilvánították, de az esetnek további nyoma nem maradt fenn a peres iratok között.²⁶

Magyarokat olykor tanúként is meghallgattak a szállásadóval kapcsolatos ügyekben. 1650. április 3-tól április 10-ig tartó tárgyaláson egy Franciscus N. N. diák és szállásadónője közötti perben hallgatták ki Groningenben Váraljai Mihály diákot. Váraljai bár igazolni tudta, hogy Franciscus N. N. ennél a szállásadónőnél lakott, de kettejük viszonyáról nem rendelkezett bővebb információval.²⁷

22 POSTMA, Ferenc: Warum Johannes Gele Debreceni bei Nacht und Nebel aus Franeker verschwunden ist. Die Franeker Inventarliste seiner dort hinterlassenen Bücher und Güter (1661), in: NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina (szerk.): *MONOKgraphia Tanulmányok Monok Istrán 60. születésnapjára*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 574–576.

23 Senatus Judicialis, nr. 2. p. 18. in: FORRÓ, I. L. (szerk.): *Hongaarse studenten aan de Franeker universiteit in Friesland, Onuitgegeven manuscript*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1965.

24 Uo., nr. 17. p. 94.

25 Uo., nr. 18. p. 132.

26 MOLHUYSEN, P. C.: *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 5. kötet, 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1916–1923, 303.

27 'Acta senatus academici', *klad-resoluties van de senaat*, 1645 aug. 23- 1651 aug. 22., RGCGA, Toegang-nummer 46. Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit, 2.1.1.2.15.

Pénzügyi viták diákok és polgárok között

Pénzügyi viták is felmerülhettek a diákok és a város más polgárai között. Az erdélyi Michael Wagner beidéztette a leideni Johan Hendrik Schaafot a rektor és asszessorok elé. Wagner 50 forintos váltót adott át az alperesnek, amit az nem fizetett ki, sőt 1745. március 26-án 25 forintot követelt az erdélyitől. Miután a bíróság meghallgatta Wagnert, Schaafot és tanúikat, arra kötelezték a feleket, hogy adjanak egymásnak elismervényt, és tekintsenek el követeléseiktől. Schaaf elfogadta, de Wagner visszautasította a döntést, így megnyílt az út az egyetemi bíróság elé,²⁸ ahol azonban az ügynek semmi nyomát nem találni.

Samuel Bausner, erdélyi szász és Fredericus Jagwits, egyetemi polgár pere pénzügyi adóssággal kezdődött és szidalmazásokkal folytatódott. Bausner 1734. június 10-én a leideni egyetemi bíróság elé idéztette Jagwitsot, mivel utóbbi 1440 forinttal tartozott neki egy kártyajátékért. Az alperes először 100 dukátot, majd 120 aranydukátot ajánlott fel neki, amivel a felperes nem volt megelégedve. Végül hajlandó lett volna 1000 forintban kiegyezni, kijelentve, hogy ha ezt nem kapja meg, akkor a teljes tartozást kéri. Az alperes azonban nem volt hajlandó a felperesnek többet fizetni, mint amennyit a bíróság megállapított.²⁹ Mivel a rektor és az asszessorok nem tudtak döntést hozni, engedélyezték az ügy benyújtását a *forum academicum*hoz.

1734. október 5-én Jagwits ügyvédje, Frederik van der Kerff megjelent a *forum academicum* előtt azzal, hogy Bausner 1440 guldent követel Jagwitstól, és ha nem kapja meg a pénzt, Jagwits-ot szidalmazni fogja. Jagwits próbálta észhez téríteni az erdélyit, mivel Bausner még a szobájában is zavarta, szóban és írásban is gazembernek nevezte. Amikor ez az ügy a rektor és az asszessorok tudomására jutott, megtiltották mindkét félnek, hogy szóban és tettekkel sértegessék egymást. Mivel Bausner kitartott a további sértetések mellett, Jagwits a bírósághoz fordult hírneve helyreállítása érdekében. Bausnert arra kötelezték, hogy állítsa helyre Jagwits becsületét, és fizessen 1000 dukátot a város szegényeinek.³⁰ Bausnert azonban hiába idézték a bíróság elé, minden holmijával együtt elhagyta a várost, sőt még az akkori háziasszonya sem tudta, hol tartózkodik.³¹ Mivel a bíróság előtt további felszólításra már egyik fél sem jelent meg, a bíróság két héttel később lezárta az ügyet azzal az ítélettel, hogy a követelt pénzt a szegény diákok és a város szegényei között kell szétosztani, és a felperes egyéb követeléseit nem ismerik el.³²

Nem ez volt az egyetlen ügy, amelyért Bausnernek a bíróság előtt kellett felelnie, mivel kicsapongó életmódot folytatott. Jan Frederik Eckholt, leideni polgár 1734. június 10-én 12 gulden és 16 stüveres számlát nyújtott be a bírósághoz,³³

28 NA *Notulen*, Nr. 4., 72.

29 NA *Notulen*, Nr. 4., 36v.

30 NA *Civiele dingboeken, 1631—1811.*, Nr. 26., 42v-43-43v-44.

31 Uo., 45-45v.

32 Uo., 49v-50.

33 A részletes számla megtalálható: NA, *Rekesten, getuigenverklaringen en andere stukken ingekomen bij Rector en Assessoren*, 1734-1803. Nr. 8.

mivel Bausner és társai engedély nélkül behatoltak a házába, és ott zavart keltettek, Bausner pedig egy rágalmozó levelet küldött neki.³⁴ Ezek után az ügy a *forum academicum*hoz kerülhetett volna, de megállapodásra kellett jutniuk, mivel erről az esetről nincsenek további feljegyzések az iratokban.

Két másik ügy is felmerült a *forum academicum* előtt. Haller Gábort, aki – mint naplójából ismert – gyakran több mint 300 gulddal tartozott házigazdájának,³⁵ Pieter Frank van Scharpenbrand leideni kereskedő kötelezte 643 gulden értékű posztó árának kifizetésére. Haller három másik magyar diákon, Verécsi Ferencen, Szegedi Istvánon és Dési Péteren keresztül megígérte, hogy nem távozik el addig a városból, amíg az adósságokat ki nem fizette.³⁶

Egy másik ügy az öngyilkos Samuel Wachsmann adósságainak kifizetésével kapcsolatos. Édesanyja eskü alatt arra kérte Johannes Vaillant-t, hogy rendezzen két különösen nagy számlát, amelyekkel fia franciatanárának, Pierre de la Fournak, valamint fia korábbi leideni házigazdájának, Joris van Santennek tartozott.³⁷

Az akadémiai bíróság nemcsak a leideni, hanem a külföldi diákok jogi ügyeit is intézte. Tanulmányai alatt Benkő László, erdélyi székely diák, otthoni adóssági ügyeiben is eljárta. Benkő távolléte miatt nem tudta ügyét intézni, ezért az akadémiai bíróság Godri Gábor, nagyenyedi nemest bízta meg Benkő otthoni adósságainak az egyetemi bíróság nevében történő figyelemmel kísérésével.³⁸

Franekerben 1720. június 21-én egy Vásárhelyi nevű magyar diák megjelent a *senatus judicialis* előtt, hogy kártérítést kapjon Swartz diáknak kölcsön adott könyvéért. A szenátus ezt jóváhagyta azzal, hogy 1/3 részt a magyar, 1/3 részt Swartz, további 1/3-ot egy harmadik személy költségére írnak fel, amit a nyári szünet előtt kell megfizetniük.³⁹

Konfliktusok a menzán

Ahol sok diák élt együtt, elkerülhetetlen volt, hogy konfliktusok alakuljanak ki közöttük. Az összezetődések oka lehetett egymáson való gúnyolódás, de akár tettelegesség is. A konfliktusok helyszíne gyakran az egyetemi menza volt. Bár elképzelhető, hogy több egyetemen is voltak összetűzések diákok között a kintinban, mégis csak Franekerből maradtak fenn ide vonatkozó feljegyzések.

A legkorábbi adat szerint 1644. június 27-én a lengyel Reczinskij a bursában (ez volt a franekeri menza neve), majd a bursa előtt is megütötte Kalay Mihályt, ezért 4 hónapra kizárták és 6 Károly arany megfizetésére kötelezték.⁴⁰

34 NA *Notulen*, Nr. 4., 35v.

35 Haller Gábor naplója és iratai, in: SZABÓ, Károly (kiad.) *Erdélyi Történelmi Adatok*, IV. kötet, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1862. IX–XIV., 16.

36 NA *Civiele dingboeken*, Nr. 23., 25v–26.

37 Uo., Nr. 25., 189v.

38 Uo., Nr. 28., 2v.

39 *Senatus judicialis*, nr. 8. p. 83.

40 Uo., nr. 34. p. 92.

A 18. századból több feljegyzés is keletkezett magyarok egymás közti vagy más nemzetiségű diáktársaikkal való összetűzéséről. 1702 decemberében egy néven nem nevezett magyar és Sr. Sinnema nevű diák közötti ellentétben kellett a *senatus judicialis*-nak döntést hoznia. Sinnema bántalmazta a magyart, az ügy kivizsgálásáig pedig azt is megtiltották neki, hogy elhagyja a lakhelyét. A konfliktus forrása az volt, hogy a magyar pofon vágta Sinnemát, aki erre kardot rántott. Mivel nem volt egészen világos, hogy a pofon vagy a kard kihúzása történt-e előbb, így az egyetemi bíróság tanúkat hallgatott meg, akik azonban szintén nem tudtak teljesen egyértelmű bizonyítékkal szolgálni. Sinnemát a *senatus judicialis* először 50 Károly arany megfizetésére kötelezte a bursában okozott felfordulásért, majd további tanúk meghallgatása után enyhített a pénzbüntetésen, melyet Sinnemának 24 órán belül kellett teljesítenie.⁴¹

1773. március elején Mogyoródi Márton Tamás ellen magyar diáktársaktól érkezett panasz miatt döntött a *senatus judicialis*. A panasztevő magyaroktól írásban kérték a Mogyoródi által elkövetett kihágások összefoglalását. Mogyoródit beidézték,⁴² ő nem tagadta teljesen az ellene felhozott vádpontokat. Elismerte, hogy egy nőről valóban úgy beszélt, ahogy az a panaszban állt, de a szándékosságot tagadta. Azt is beismerte, hogy honfitársait olyan módon sértette meg szavaival, ahogyan arról a magyarok írtak a szenátushoz beadott írásukban. Bár bocsánatot kért a magyaroktól, és azt is elismerte, hogy sem az egyetemet, sem a menza szabályait nem tisztelte, az egyetem annyira súlyosnak ítélte a Mogyoródi által elkövetett bűnöket, hogy megvonták a menzalátogatás jogát, nevét pedig törölték az egyetemi beiratkozottak közül.⁴³ A dolog érdekessége, hogy Mogyoródi gyorsan továbbállt, és néhány nappal később, március 12-én már a groningeni egyetem hallgatói között regisztrálták.⁴⁴ Mogyoródi nem tért haza Magyarországra, 1787-ben Meppelben találjuk, ahol ekkor már évek óta a latin iskola rektora volt.⁴⁵

Becsületsértési ügy már korábban is előfordult, de ez nem végződött kicsapással, hanem az egyetem segítségével sikerült a nézeteltérést rendezni. 1740. február 13-án öt magyar tett panaszt Szentpéteri Jónás ellen. Szentpéteri már komoly peregrinációs múlttal bírt, az előző években megfordult Groningen és Utrecht egyetemein is, bölcsletheől doktori fokozatot is szerzett. 1739 augusztusában iratkozott be a Franeker Egyetemre, de ekkor már hónapok óta ott tartózkodott.⁴⁶ Az ellene felhozott vádpontokat a magyaroknak írásban kellett benyújtaniuk az

41 Uo., nr. 7. (oldalszám nélkül)

42 Uo., nr. 20.

43 Uo., nr. 21. p. 283.; Uo., nr. 35. p. 168–169.

44 BOZZAY Réka – LADÁNYI, Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeiken 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 199, nr. 2394.

45 Sz. n.: *Naamregister der predikanten zo van de Nederduitsche, Als Walschen en Engelschen Kerken, Met derzelver Standplaatzen, Gelegen in de VII. Ver-eenigde Provinciën van Nederland enz. Mitsgaders een Naamregister der Heeren Curatoren en Professoren Van de Vyf vermaarde Hoogeschoolen: als mede der Illustre Schoolen: Rectoren, Prorectoren en Praeceptoren van de Latynsche Schoolen, Onder het zelve Gebied, 's Gravenhage, Johannes Thierry en Cornelis Mensing, 1788, 224.*

46 BOZZAY – LADÁNYI: *Magyarországi*, 106, nr. 947.

egyetemi szenátushoz, amely Szentpéterit szembesítette a vádakkal.⁴⁷ Három magyar, Tetei Sámuel, Szilágyi Sámuel és Szatmári Mihály vallomást is tettek az ügyben, miszerint Szentpéteri szavakkal és tettekkel bántalmazta őket a menzán. Szentpéterit vétségei elismerésére és honfitársaitól való bocsánatkérésre kötelezték. A szenátus figyelmeztette, hogy még egy ilyen vétség, és kicsapják az egyetemről, honfitársait pedig arra buzdították, hogy bocsásson meg Szentpéterinek, és igyekezzenek a történetek ellenére barátságosan viselkedni vele.⁴⁸

Konfliktus forrásai lehetnek a menzai ételek is. 1732. június 8-án egy Jongbloed nevű diák Tiboel-t, a menza üzemeltetőjét (*oeconomus*), azzal vádolta meg, hogy egymást követő két szombaton sem kaptak cipót és tejet, ráadásul az *oeconomus* a fríz diákoknak akarta adni a magyarok maradék ételét. Azt is elmondta, hogy néhány napon keresztül nagyon bűdös hús került az asztalukra, melyet nem akartak elfogyasztani. A szenátus ezután meghallgatott más diákokat is, akik igazolták, hogy kevés volt az étel, egy Szilágyi nevű magyar pedig azt vallotta, hogy többször volt romlott a hús, így nem tudott jóllakni.⁴⁹

Hagyatéki leltárak

Az egyetemi bíróság a meghalt diákok javainak számbavételével is foglalkozott. 1670-ben a Franekerben elhunyt Jászberényi Pál hagyatékának – melyet egy kofferben őriztek az egyetem konventjében – leltárját készítették el.⁵⁰

Néhány évvel később Komáromi Gele István, Franekerben tanuló magyar diák is életét vesztette. Javainak lepecsételéséről döntött az egyetemi szenátus 1721. június 21-én.⁵¹ Komáromi Gele valószínűleg nagybeteg lehetett, mivel végrendeletben rendelkezett teljes franekeri vagyonáról. Sallai Mihály és Óri Pál jelentkeztek a végrendelet végrehajtóiként.⁵² Az egyetemi rendelkezés értelmében a végrendeletben megnevezett hitelezőket ki kellett fizetni, egyéb hitelezők további 24 órán belül jelentkezhetek. A tartozások megfizetése utáni vagyont az örökhagyó végakarata szerint a többi Franekerben tartózkodó magyar között osztották szét.⁵³

Hasonlóan jártak el az elhunyt Vilmányi Sámuel esetében is 1779 januárjában. Leltárba vették az elhalt diák holmiját,⁵⁴ majd az elhunyt magyarul írt és honfitársai által aláírt végrendeletét a rektor bemutatta a szenátusnak. Ebből kiderült, hogy Vilmányi honfitársait bízta meg végrendelete végrehajtásával. A végrendelet azonban formailag nem találta megfelelőnek a szenátus, így nem lehetett

47 Senatus judicialis, nr. 15. p. 24.

48 Uo., nr. 16. p. 25.

49 Uo., nr. 13. (oldalszám nélkül)

50 Uo., nr. 36. (oldalszám nélkül)

51 Uo., nr. 9 p. 92.

52 Uo., nr. 10. (oldalszám nélkül)

53 Uo., nr. 11. (oldalszám nélkül)

54 Uo., nr. 37.

végrehajtani. Vilmányi temetését a kurátorok intézték, úgy, hogy a magyarok kifizették a számlát, majd benyújtották a rektornak.⁵⁵

Hitéleti kérdések

A remonstrantizmus vádja még a 18. században is felbukkant a holland egyetemeken. Anthonius Driessen groningeni professzor Hermannus Venema franeker-i professzort remonstráns nézetekkel vádolta, és úgy gondolta, hogy a remonstrantizmus magyarországi és erdélyi terjedésében Venema diákjai is szerepet játszottak.⁵⁶ A Groningeni Egyetemen 1734. december 15-én Szombati Gergely és Réti István diákokat hallgatták ki azzal kapcsolatban, hogy tudnak-e olyan személyekről akik Franekerben tanultak és Erdélyben vagy Magyarországon remonstrantizmus vádjával illették őket, Venema tanítványait lehetett-e arminianizmussal vádolni, illetve a tanúk ismertek-e ilyen személyt, valamint kellett-e otthon reverzálist adni kifejezetten Venema nézeteivel kapcsolatban. A meghallgatott diákok semmilyen arra vonatkozó információval nem rendelkeztek, ami a Venemával szembeni remonstráns vádat igazolta volna.⁵⁷

Erkölcsei vétség

Inkább morálisan helytelen cselekedet, mint komoly bűntény volt, amikor egy Pernhover nevű diák 1759. január 13-án azt közölte Franekerben a bírósággal, hogy egy magyar és egy francia diák helytelen nyelvet használt.⁵⁸ Ítélet nem született az ügyben.

Ettől komolyabb eset volt, amikor kiderült, hogy egy magyar diák, bizonyos Tolnai György Grijtje Swerdsz gyermekének az apja. 1634. július 8-án mind a nő, mind a diák meghatalmazottjai megjelentek a franeker-i egyetemi bíróság előtt, ahol Tolnait a gyermekágyas költségek, valamint a tartásdíj megfizetésére, illetve a nő pénzügyi támogatására kötelezték.⁵⁹

Arra is volt példa, hogy egy diákot azzal vádoltak meg, házassági ajánlatot tett egy helybeli lánynak. Mint kiderült, ez csak gonosz pletyka volt, mellyel Kabai Jánost illették. Erről a vele gyanúba kevert franeker-i lány, Doetjes Yntes szülei is nyilatkoztak 1702. augusztus 22-én, és állították, hogy a híresztelések valótlanok.⁶⁰ Később maga Kabai is ezt vallotta, aki bár nagy tisztelettel beszélt a lányról, de tagadta, hogy megkérte volna a kezét.⁶¹

55 Uo., nr. 22. p. 323.

56 A vitáról lásd: LANGERAAD, Lambregt Abraham van – BIE, Jan Pieter de – LOOSJES, Jakob: *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, Deel 2., Utrecht, Kemink & Zoon, 1908–1918, 602.

57 'Acta senatus academici', *klad-resoluties van de senaat*, 1718 sep 5 – 1763 sep 3. RGCGA, Toegang-nummer 46. Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit, 2.1.1.2.18.

58 Senatus judicialis, nr. 19., p. 159.

59 Uo., nr. 32.

60 Uo., nr. 30

61 Uo., nr. 31.

Büntetőügyek

Büntetőügyek, melyekben magyarok is érintettek voltak, előfordultak – bár nem jelentős számban – a vizsgált kétszáz év alatt. A listát egy olyan ügygel kezdjük, mely bár súlyosnak mondható, az egyetemi bíróság nem ítelt szigorúan. Püspöki Péter egy franekeri házaspártól bérelt szobát. Egyik nap, mikor a férj, Renicus Warstra a városon kívül tartózkodott, a diák a szállasadónőt, Bauchje Reinaldát megkérte, hogy vigyen fel a szobájába meleg kávévizet. A diák ezek után halántékon vágta a nőt, aki segítségért kiabálva futott le a lépcsőn.⁶² A kiáltozásra a szolgáló és a szomszédok is összefutottak. Az ügy az egyetemi bíróság elé került 1699. május 24-én, ahol a háziasszonyt, annak férjét, szolgálóját és a szemtanú szomszédokat is meghallgatták. A férjen kívül, aki nem volt otthon, mindenki igazolta a háziasszony vádjait, sőt azt is hozzátették, hogy a diák a lépcsőn lefelé még ököllel is meg akarta ütni a nőt.⁶³ Püspöki tagadta az ellene felhozott vádakát, saját tanúkat azonban nem tudott hozni, így a bíróság a nőnek hitt, Püspökit pedig 50 gulden megfizetésére ítélték.⁶⁴

Sokkal súlyosabbak voltak azok az esetek, melyek a diákok kicsapásával jártak. Leidenben egy magyar és feltehetőleg egy litván diák került konfliktusba két férfival, akikre rálöttek, majd a menekülő férfiakat követve az egyik sebesültet ellátni akaró sebészt is meglőtték. Az 1652. január 10-én kelt ítélet megfosztotta a diákokat kiváltságaiktól, nevüket törölték az anyakönyvből, és mindkettőjüket 10 évre kitiltották az egyetemről, a városból, illetve Holland és Nyugat-Frízföld tartományokból.⁶⁵

Szintén kicsapással végződött Réti István ügye, akit 1747 júniusában azzal vádoltak meg Groningenben, hogy egy 15 éves lányt a városon kívülre vitt, ahol valószínűleg meg akarta erőszakolni. Letolta a nadrágját, a lány szoknyáját felemelte, a gátra lökte, majd pénzt kínált neki. A lány megijedt, visszarohant a városba, Réti utána. A diák egy kocsmába ült be, a lány pedig a nővéréhez rohant, aki a kocsmában iszogató diákot katonákkal vetette őrizetbe. Ezek után szemtanúkat hallgattak meg, akik egybehangzóan állították, hogy Rétit és a lányt együtt látták kimenni a kapun. Réti minden ellene felhozott vádat tagadott, de a szemtanúk vallomása nagyobb súllyal esett latba, így nekik hittek, Rétit pedig száműzték a városból.⁶⁶

Gyarmati Tamás ügyét Ferenc Postma cikke részletesen tárgyalta. Gyarmati meglátta, amikor egy férfi az Elisabeth Pontanus szállasadónőtól betörésben ellopott értékeket az éj leple alatt elrejtette. Gyarmati kapva kapott a lehetőségen, a kincseket magához vette, egy részét pénzzé tette Amszterdamban, a többit a kofferjába zárta. Talán valaki rájött arra, hogy Gyarmatihoz kerültek a rablás-

62 Uo., nr. 23.

63 Uo., nr. 24.

64 Uo., nr. 29.

65 NA *Crimineele klachtboeken, 1631–1810*, Nr. 13., 17v-18-18v-19.

66 '*Acta senatus academici*', *klad-resoluties van de senaat*, 1718 sep 5 – 1763 sep 3., RGCGA, Toegang-nummer 46. Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit, 2.1.1.2.18.

ból származó kincsek, ezért feljelentette Gyarmatit. A magyar utazóládáját ki nyitatták, benne megtalálták a kincseket. Azonnal letartóztatták, majd kihallgatták, az ügy azonban olyan természetű volt, hogy azt már nem tárgyalhatta tovább az egyetemi bíróság, hanem Leeuwardenben, a tartományi bíróság előtt kellett Gyarmatinak felelnie tetteiért. Az ítélet szerint nyilvános korbácsolás és a tartományból való kitiltás járt bűnéért. A rendelkezés meglehetősen szigorú volt, azonban példát akartak vele statuálni más diákok előtt. Az ítélet híre nem jutott el Magyarországra, ugyanis Gyarmati hazatérve Abaújháza, Szerencsen, Kassán, majd Golpon lett lelkész.⁶⁷ Forró Imre gyűjtéséből is kiderült, hogy szállasadonőjét, Jancke Botes-t 1669-ben a diák leltárba vett holmijából kártalanította a szenátus a tartozásaiért.⁶⁸

KONKLÚZIÓ

Hogyan értékelhetjük a kora újkori hollandiai egyetemi bíróságok működését és benne a magyarok anyagait? Az akadémiai bíróságok iratai között magyar diákokat érintő peres ügyek is szerepelnek – bár az összes peres irathoz képest – nagyon kis számban. Ez talán magyarázható azzal, hogy nem minden esetet vettek nyilvántartásba, vagy a magyarok általában idősebbek és „érettebbek” voltak diák-társaiknál, hiszen csak azután utaztak külföldre, amikor már befejezték otthoni tanulmányaikat. Mivel a témát kevésbé kutatták, nehéz összehasonlítani a magyarok pereinek számát más külföldi, vagy akár holland diákcsoportokkal. Inkább kétszáz év távlatában nevezhetjük a peres ügyek számát kevésnek.

A peranyagokat áttekintve azt látjuk, hogy az egyetemi bíróságok minden esetben törekedtek az egyetem rendjének fenntartására, ezért a súlyos vétségeket követően szigorú ítéleteket hoztak. Ugyanakkor az is látható, hogy az egyetemi bíróság mindig nagyon körültekintően járt el, nem volt elfogult egyik peres féllel szemben sem, az ártatlanság vélelme mindenkit megilletett. A kora újkorban az emberek élete sokkal inkább egymás szeme előtt zajlott, szűkebb volt a privát tér, így olyan esetekben is tudtak szemtanúkat beidézni, amit ma már teljesen magánszférának tartunk. Így nem meglepő, hogy a bíróságok is szívesen alkalmazták ezt a módszert a bizonyítási eljárásban.

Azt is láthatjuk, hogy az információ másképpen terjedt. Még egy-egy súlyos vétség után kiszabott ítélet sem törte ketté a diákok pályafutását. Azt hihetnénk, hogy csak a földrajzilag távoli Magyarországra nem jutott el egy-egy rossz cselekedet híre, ugyanakkor arra is láttunk példát, hogy egy franekeri kicsapás után a nem túl távoli Meppelben épített karriert egy magyar diák.

67 POSTMA, Ferenc: Warum der ungarische Student Thomas Gyarmati [Gyarmati Tamás] im Februar 1669 aus der Provinz Friesland verbannt wurde, in: BOZZAY Réka (szerk.): *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, Debrecen, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2014, 82–115; 91–99.

68 Senatus judicialis, nr. 3. p. 20.

Borsos Máttyás¹

MOZAIKOK A TÁCI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETÉBŐL
A KEZDETEKTŐL AZ 1730-AS ÉVEKIG

ABSTRACT

Fragments from the History of the Hungarian Reformed Congregation of Tác, from Its Beginnings to the 1730s

The village of TÁC in Fejér County was founded in the 1670s following the destruction of the medieval Főveny settlement. There are no surviving records detailing the early organisation of the church, and identifying the first three ministers has proven difficult. This changed in 1689 when András Patai arrived in the village and started to keep the parish register. His records provide insight into the life of a community that had just been freed from Ottoman rule. A school was built in 1691, and a new church was erected on the site of the old one in 1696. This church still stands today. Unfortunately, during the War of Independence under Rákóczi, the parish register fell into foreign hands and was not recovered until the late 1730s. Alongside the register entries, this study also includes two letters written in the 1720s by János Jámbor, the parish priest of Ozora. In these letters, he complains about Bálint Balassa, the notary of TÁC. These texts may offer useful information for researching the history of the church during this period, particularly for studies focusing on individuals' lives and careers (prosopography).

Keywords: organization of the church, András Patai, records, complains; prosopography

TÁC Fejér vármegyében fekvő település, Székesfehérvártól 12 kilométerre délre. Elődjének a Sárvíz átkelőjénél – az ókori Gorsium romjain – létrejött középkori Főveny falu tekinthető, amely a tizenöt éves háború (1593–1606) időszakában pusztult el. Területére az ezt követő időszakban balkáni lakosság költözött. Ezzel

1 Borsos Máttyás (PhD-hallgató) Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Kutatási területe: kora újkori magyar történelem.

párhuzamosan a Sárvíz túlsó oldalán megszületett az azóta is létező Tác, amely 1680-ban az immár végérvényesen pusztává süllyedt Föveny földjeit is bérbe vehette, miután az ottani délszláv közösség eltűnt.²

A kezdetektől protestáns lakosságú Tác kialakulásával párhuzamosan indul a református gyülekezet története is, bár az első évtizedekről csak nagyon szórványos adatok ismeretesek. „Kezdődött itten az exercitium az 1675-dik esztendőben” – olvasható az 1774-es egyházleírásban.³ A korábbi időszakban a híveket a szomszédos közösségek (talán Battyán) lelkészei gondozhatták, az 1670-es évektől azonban a lakosság megnövekedése miatt már rendelkezésre állt az a gazdasági erő, amely lehetővé tette egy saját lelképásztor eltartását. E potenciál fokmérője az is, hogy igyekeztek a meglévőkön kívül újabb területeket is művelés alá vonni: miután Somlyó használatát 1677-ben megtiltották nekik, 1680-ban Csősz bérelték maguknak, ráadásul ekkor Fövenyt is sikerült megszerezniük.⁴ Ekkor épülhetett az első templom is. A legelső lelkészek közösség-szervező munkája jelentős lehetett, személyükről ugyanakkor alig áll rendelkezésre néhány adat, mivel az anyakönyvet vezetni kezdő Patai S. András idekerülése (1689) előttről semmit nem jegyzett fel. Torkos Jakab dunántúli református püspök (1711–1785) 1747-es egyházlátogatási jegyzőkönyvében olvasható az egyházközség akkor összeírt lelkészeinek névsora.⁵ Ebben szerepel egy bizonyos Patai Sámuel is. Mivel a szolgálatát az anyakönyv nem rögzíti, logikusan következik, hogy Patai S. András előtt kellett a gyülekezet élén állnia.⁶ A Táci Református Egyházközség 1800-tól induló új anyakönyvének elején is feltüntették a korábban ott szolgálókat.⁷ A névsor elején Gyöngyösi Sámuel, Decsi András és Szőlősi Mihály nevei szerepelnek, pontosabb évszámok nélkül. Mivel Gyöngyösi Sámuel nevű dunántúli prédikátor a korszakból nem ismert, személye alighanem azonos lehet Patai Sámuellel (aki ezek alapján talán Gyöngyöspatáról származott, bár az információ elég kései volta miatt a név esetleges torzulása sem zárható ki). Egy Decsi András az 1640-es évek elején szolgált a Vas vármegyei Sorokpolányon. Elméletileg nem zárható ki, hogy bő három évtized múlva ő tűnt fel Tácon. A szomszédos Battyánban viszont az

- 2 ERDŐS Ferenc (szerk.): *Gorsium–Tác története*. TÁC, 1996. A török kori részt Erdős Ferenc írta meg a TÁC története a XVII. század közepétől a második világháborúig című fejezet elején (81–91.), ám ez több ponton is javításra, kiegészítésre szorul. Jelen munka egy készülő, Föveny és TÁC hódoltság kori történetét feldolgozó tanulmányból nőtt ki a kutatás egyfajta oldalhajtasaként.
- 3 HUDI József – JAKAB Réka – KONCZ Pál – KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2002. 259.
- 4 DEGRÉ Alajos: Csősz, in: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 15*. Székesfehérvár, 1984. 254.; KURUCZ József: Úrhida, in: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 21*. Székesfehérvár, 1990. 377.
- 5 KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*”. *Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben*. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011. 141.
- 6 Személyéről l. KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760*. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009. 541.
- 7 TÁC református egyház vegyes anyakönyvei, 2. köt. 1800–1872. II.

1650–1660-as években szolgált egy Decsi István nevű lelkész. Logikusabb lenne, hogy az anyakönyvben vagy ő (ez esetben rossz keresztnévvel), vagy valamely rokona szerepel. Szőlősi Mihály nevű prédikátor szintén ismert a korszakból, ám ő az 1670-es években Somogyban tevékenykedett (Kutas, Kisbajom falvakban). Táci feltűnése nem valószínű, bár nem lehetetlen.⁸

Patai András alább közölt feljegyzései a korábbiakhoz képest sokkal nagyobb részletességgel tudósítanak a török alól éppen felszabadult⁹ egyházközség életéről. Habár a falut az újjáalakuló Fejér vármegye mellett 1693-ig Veszprém is adóztatta, a visszafoglaló háborúk pedig a későbbiekben is jelentős nehézségeket okoztak, mégis tapasztalható egyfajta fellendülés a közösség életében.¹⁰ Az új, bizonyára kellően elhivatott lelkész biztatására 1691-ben felépült az iskola, melynek első hét tanítójáról értékes információkat őriznek az anyakönyv lapjai.¹¹ 1695-ben Patai András Lepsénybe került, ám a táciak sikeresen visszahozták, bár ennek egyik feltétele volt, hogy új templomot kellett építeniük. Így épült fel a ma is álló – bár azóta többször kibővített – épület, amelynek falában a régi bejárati ajtó fölötti zárókövön a mai napig olvasható a felirat: „Ez Isten Háza. Épült 1696 die 22 mart.”

A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) újabb megpróbáltatások elé állította a lakosságot.¹² A háború zűrzavarában az anyakönyv is idegen kézbe került, ahonnan csak az 1730-as évek végén került vissza. Sajnos emiatt a köztes időszakról szintén nem maradtak fenn a gyülekezet életének fontosabb pillanatai, habár az ekkoriban itt szolgáló lelkészek névsorát Kecskeméti Zsigmond utólag feljegyezte. E hiányt nem pótolhatják, ám érdekes adalékkal egészítik ki Jámbor János ozo-rai plébános levelei az 1720-as évekből. Balassa Bálint táci jegyző elleni panasza a helyi lakosság meggyőződéses protestáns öntudatának nagyon halvány nyoma-ként is értékelhetők, még akkor is, ha az ilyesfajta konfrontatív attitűd nem is volt jellemző mindenkire. Ugyanakkor az is jelzésértékű, hogy a jelek szerint az ügynek nem lett komolyabb folytatása, vagyis a táciak – más vidékekhez képest – viszonylagos szabadságot élveztek vallási téren. E levelek és az anyakönyv feljegyzéseinek

8 Köblös–Kránitz: *A Dunántúl*, 378, 630.

9 A Székesfehérvár körüli várak 1687 októberében kerültek keresztény kézbe, maga az egykori szandzsákközpont pedig 1688. május 19-én kapitulált. Fejér megye lényegében ekkor szabadult fel. SZAKÁLY Ferenc: Székesfehérvár visszafoglalása 1688. május 19-én, in: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19*. Székesfehérvár, 1989. 13–20.

10 BODÓ István: Fejér vármegye helyzete a török kiűzését követően, in: Gyánti István – Kult László (szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 84–88.

11 Valószínűleg itt kezdték meg tanulmányaikat az 1711-ben meghalt Táci Mihály, illetve a 18. század első felében tevékenykedő Táci Kerék Mihály lelkészek is. Életrajzaikhoz l. Köblös–Kránitz: *A Dunántúl*, 637.

12 Székesfehérvárra a kurucok 1704 elején vonultak be, és bár a labancok még ebben az évben visszafoglalták, a város 1710-ig blokád alatt állt, a császáriak ugyanakkor többször is megtámadták a környékbeli falvakat. FARKAS Gábor: Fejér megye népe a Rákóczi-szabadságharc idején, in: Uő. (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11*. Székesfehérvár, 1977. 43–53.; JENEI Károly: Fejér megye a Rákóczi-szabadságharc idején, in: Uo. 5–20.

közreadása a korszakra vonatkozó egyháztörténeti, főleg prozopográfiai kutatásokhoz szolgáltathat értékes adatokat. A szövegek betűhű átírással olvashatók.

FORRÁSOK

I. A GYÜLEKEZET ÉLETÉRE VONATKOZÓ FELJEGYZÉSEK
AZ ELSŐ TÁCI ANYAKÖNYVBEN¹³

Anno 1689

En Pathai András¹⁴ minekutanna az en I[ste]ne[m] rendelete Berént az én Scholai Cursusomat¹⁵ elsőben Pathain, annakutanna Pápán, annakutanna Veßpre[m]ben, Szathmár-Némethib[en] es Debreczenb[en] Kegyes Tanitoim kezek alatt el vegeztem volna: 1686 eßte[n]dőben Die 6 Augusti a Veßpremi Scholai Mestersegre ki hivattatva el jöttem volna, az holis két eßtendőket azon Schola Tanitásb[an] el vegezvén ide Tácra a Sz[ent] Presbýteriumtul (praevia honesta vocatione¹⁶) tanitoul rendeltettem, Licentiáltattam in facie sacrae Synody¹⁷ 1689 Die 12 martý. Ezen Táci Ecclesiának¹⁸ Becsülletes követei leven: Kalló Gergely Benke Gergely. Die 17 martý Veßpremből ki költőztem és 18 ejusde[m]¹⁹ Bent Tisztemet gyakorlani elis kezdettem.

Ab Anno 1689 ad Annum 1691²⁰ Egyedül magam Bolgaltam azon Ecclesiáb[an] és sok Instantiám²¹ által az időbeli Esküt-Birák Uraimekat arra vettem hogy Scholát eppitenenek, mellyet azon 1691 eßtendőben vegbennis vittek:

Esküt-Birák és Hites Tanácsok ezek lévén:

Kis Gergely

Kis András

Rajkó János

Kis János

Kerék István

Fővényi Kis István

Hegedűs György

Balassa Benedek

Ropolyi Miklós

13 Tác református egyház vegyes anyakönyvei, 1. köt. 1693–1799. A közölt rész: 2r–4v.

14 Patai S. András (? – 1721) 1689-től haláláig táci lelkész kisebb megszakításokkal (1695: Lep-sény, 1709–1710: Enying). 1698-tól egyházmegyei jegyző, 1713-tól haláláig mezőföldi prosenior. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, 539.

15 iskolai tanulmányaimat

16 megelőző tekintélyes meghívással

17 a szent zsinat színe előtt engedélyt kaptam

18 egyház(község)

19 ugyanazon (hónapban)

20 1689-től 1691-ig

21 kérelem

Bak István

Kalló Gergely

Kis Lukácsot Gulyás Miklost, Nagy Balást Kovács Istvánt annak-útanna tettek Esküttekke 1693-ban

Leg-első Schola Mest[e]r lett Megyeri Miklós ket eßtendőkgi kiis jól forgodv[an] tisztiiben első eßtendőbeli fizetesenek felet Rajkó Jánostul mind buza s-mind penz iránt ex Spontanea ejusde[m] oblatione percipialta²². Ez terminalván²³ tisztelességsse[n] ment Csák-Vári Scholamest[e]rségre.

Anno 1693 Scholánk igazgatására Veßpremi Scholabul hivatuk ki Ispanki Harcz Istvánt kiis I[ste]nesse[n] és kegyesse[n] viselte magát, serenye[n] és gyűmölcsösse[n] is tanitot két eßtendőkben az után tudomannya öregbitesere ment Szathmarra onnet Debreczenb[en].²⁴ onnet Siklósi Praedicatorságra kiis tempore Disturbior Anno 1704. Die 25 martÿ misere decollatus²⁵

Anno 1695 Pathai András a' Lepsényi Eccl[ési]áb[a] rendeltetven Tanitoul oda vitetik 19 martÿ. Ezen időb[en] Praedicatorunk Tiszt[e]letes] Pap-Keßi István²⁶ Urunk succedál,²⁷ Pap-Keßirül

Schola mest[e]rünk lészen Kőrösi Szűcs Mihály de Iffjui hibás petulaniai²⁸ miat, sok but láttunk mind Eccl[é]siástul miatta két esztendőkb[en] harmadikb[an] pedig Anno 1697 Die 24 Februarii egy Kerék Janosné Kis-Benedek Susánna titkos vele valo paráználkodását reá ki kiáltván T[is]zteletes] Püspők Losonczi F. János²⁹ Urunk parancsolattyából Tiszt[e]letes] Mosonyi Márton³⁰ Fülel Praedicator és Tiszt[e]letes] Csóó István³¹ Polgárdi Praedikátor és T[is]zteletes] Keszi Istvá[n] Urunk egy eßtendeig nálunk leve[n] Palotára való menet[e]li után (Lepsenyről Pathai András Praedicator Urunkat ujjalag vissza hozv[an] sok munkával) Uraink,

22 ugyanabból az önkéntes adakozásból begyűjtötte.

23 befejezve

24 A bejegyzés eredeti végét pont jelzi, a mondat folytatását utólag toldották hozzá.

25 a zavargások idején 1704. március 25-én nyomorúságos módon lefejezték. Az 1704-es siklósi vérengzés korabeli leírása: KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Rákóczi tükök. I. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharrról*. Budapest, Osiris, 2004. 421.

26 Keszi István (? – 1702) 1693-tól lovasi, 1695-ben táci, 1696-tól várpalotai, 1698-tól haláláig soponyi lelkész. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, 449.

27 helyébe lép (mármint Patai Andrásnak).

28 viszálykodásai

29 Losonci Farkas János (1630–1702) 1658-tól nagyszombati, 1670-től kocsi, majd 1673-tól veszprémi lelkész, 1695-től haláláig dunántúli püspök. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, 494.

30 Mosoni Márton (? – 1710) királyszentistváni, majd 1679-től balatonkenesei lelkész, 1695-től 1699-ig Fülén szolgált. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, 514.

31 Ifj. Komáromi Csó István (? – 1751) 1677-től szőnyi rektor, 1686-tól balatonfőkajári, 1693-tól felsőörsi, 1695-től polgárdi, 1708-ban vörösberényi, aztán újra felsőörsi, 1714-től csopaki, 1718-tól tótvázsonyi, 1723-tól szentkirályszabadjai, végül bodajki lelkész. 1695–1698 mezőföldi, 1708–1710 veszprémi prosenior, 1710-től veszprémi esperes. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, 461.

egyben gyűlven mint prostitutus nebulo es petulans Iffjat³² azon Kőrösi Mihályt a mi Consensusunkbul³³ mint Scholai kenýerre meltatlant a Scholábul ki vetették.

Ennek succedált Erdélyi-Fejer-Vizi László Palotai Schola-Mest[e]r Anno 1697. Die 16 martý³⁴ Ket esztendők el mulva tisztessegesse[n] Palotára vissza vitetet Schola Mesterségre, kit I[ste]n otis áldgyon meg kívánnjuk Ame[n]!

Ennek succedált Georgius Bereczk Pápenis A[nn]o 1700 Die 10 martý.

Anno 1689 Törvény Bíró volt Kis Gergely kiis 1691 Die 13 Julii a Tolvaj Németektől az Hatvani³⁵ pußtán meg öletet mindnyajunk nagy kárunkra és az Ecclesiának tapasztalható meg erőtlennülésére; kinek emlékezeti mind öröké légye[n] áldot! Ennek idejében eppült az Schola. Forró János volt ennek kis Birája

A[nn]o 1696 A' Sz[ent] Presbyterium respectálván³⁶ sokBori Instantiánkat T[iszteletes] Patai András nehaj Tanítónkat közinkb[en] ujjobban vissza bocsáttya és rendeli bizonyos Conditio³⁷k alatt, ő k[e]g[yel]meis el jőt; de oly Conditio³⁸k alatt:

1. Hogy Templomot eppítsunk az előt valo vagy demolialtassek³⁸ vagy más ususra³⁹ fordittassék.
2. A' Parochia ige[n] alkalmatlan lévén restauráltassék⁴⁰ Uj szoba, Konyha, és egy kis Musaeum éppíttessék.
3. Hogy ő k[e]g[yel]me azon authoritással⁴¹ és parresiával⁴² kit kit közzűlünk meg fedgye[n] sőt nagyobbba ha kívántatik; ő k[e]g[yel]me pedig senkitől meg ne kissebbíttessék, a' gondviselés ő k[e]g[yel]metől meg ne vonattassék, hane[m] inkább tartozzunk ez utá[n] minden jóra fel serkenni; mert ha ne[m] ő k[e]g[yel]me ugy mint annak előtte vagyis Borossabba[n] censeáltasson⁴³ mind T[iszteletes] Visitator Uraimék, mind a' Sz[ent] Presbyterium által. Ezekre magát a Sz[ent] Ecclesia mediantib Legatis fide dignis obligálta.⁴⁴ Legati fiere:⁴⁵

Benedictus Balássá
Nicolaus Ropolyi.

32 szemérmetlen diák(ot) és fajtalan ifjút

33 beleegyezésünkre

34 A következő három sort utólag toldották be.

35 Sárhatvan (ma Sárbogárd része)

36 tekintetbe vette

37 feltételek

38 lerombolják

39 használatra

40 kijavítsák, átépítsék

41 tekintéllyel

42 szabad szózással

43 vizsgálják

44 megbízható küldöttek közvetítésével kötelezte magát

45 küldöttek voltak

Tiszt[eleles] Keßi István Urunk egy eßtendõt nálunk el töltven hive[n], Palotára vitetik cum honore.⁴⁶ Tiszt[eleles] Patai Ándrás Urunk succedál ő k[e]g[yelmene] k simili cum honore.⁴⁷

A[nn]o 1696 Fővenyi Kis István (Vir Pius & honestus⁴⁸) Törvény-Bíró lévén nagy munkával, költséggel és gondviseléssel éppül a Templom csak a' Táci Ecclesia spontanea oblatiojából⁴⁹ úgy hogy sohova sem küldötte nek alamysnát⁵⁰ kérni. Kőlt reá Fl. 398 d. 66. preater gratuitum labor & viri expensam⁵¹

Anno 1700 Die 10 martý hozatot hozzánk Schola Mestersegre Georgius Berecz Pápai a' kiis minekutána hiven kereßtyéni jó hűséggel s illendő Borgalmatossággal el töltöt volna nálunk,, ment a' Debreczeni Scholáb[an] tanulni, kit I[ste]n ottis áldgyon meg! „ két esztendőket.

Anno 1702 Páparul jőt hozzánk Johannes Élő Pápai. Kiis minekutanna három eßtendőket el töltöt volna ment tanulni Sáros-Patakra az haboruságnak nagyaban.

Anno 1704 Beszprémi István jőt hozzánk Schola Mesterségre, Debreczenből maga ki jöven és Beszprém romlásakor⁵² ott commoralvan honesta vocatione praeunte.⁵³

Anno 1719 Trencséni János⁵⁴ jött hozzánk Schola Mesterségre, Páparul, és három Esztendőket dicséretesen eltöltvén, ment Szerecsenyben Prédikatori Tisztre⁵⁵

Anno 1721 Felül meg irt Tiszt[eleles] Patai Andras Uram Lelkét az Ur Istennek meg advan Kis Aszszony⁵⁶ hetiben el temettetett Kinek

Anno 1722ben Gergely napján⁵⁷ succedalt T[iszteleles] Vásonyi Mihály⁵⁸ Uram kiis egy-végben szolgált 9 esztendőig kiis innét Veresberinyben⁵⁹ vitettetvén ott lakott 4 esztendőig

46 tisztelettel

47 hasonló tisztelettel

48 jámbor és becsületes férfi

49 önkéntes adományából

50 adományt

51 398 forintba és 66 dénárba került az ingyen munkán és a férfiak költségein felül

52 Veszprémet 1704. május 31-én a császári csapatok felprédálták. Az eseményt részletesen elemzi: MÉSZÁROS Kálmán: Veszprém végzetes napja. 1704. május 31., in: Kristóf Lilla Alida – Tóth Vilmos (szerk.): *Széchenyi Pál érsek emlékezete. Adalékok az életútjához és a nagyenyeki múmia vizsgálatának eredményei.* Győr, Győri Hittudományi főiskola, 2015. 44–69.

53 ott (mármint Veszprémben) tartózkodása után tisztos meghívást kapott. – A következő két sor Váczi János utólagos betoldása

54 Trencséni János (? – ?) 1726 előtt tanító Takácsiban, utána lelkész Borsosgyőrben, 1732-től Gyimóton, 1745-től Dörögdon. Köblös–Kránitz: *A Dunántúl*, 649. – Szerecsenybe feltehetően még takácsi szolgálata előtt került.

55 Innentől Kecskeméti Zsigmond kézírása

56 szeptember 8.

57 március 12.

58 Vázsonyi Horváth Mihály (? – 1737) 1700-ban rátóti, 1706-tól peremartoni, 1722-től táci, 1732-től vörösberényi, 1736-tól újra táci lelkész, 1712-től egyházmegyei jegyző, majd mezőföldi pro-senior. Köblös–Kránitz: *A Dunántúl*, 664.

59 Vörösberénybe (ma Balatonalmádi része)

Kinek A[nn]o 1731ben succedalt Viski Pál⁶⁰ Uram ki itt két esztendőket el töltvén succedált

Anno 1733 T[isztelete]s Tolnai Sámuel⁶¹ Uram kiis két esztendőket el töltvén ismét vissza hozattatott

Anno 1736 T[isztelete]s Vásoni Mihály Uram kiis Anno 1737ben Mense Augusto⁶² Ur Szinevaltozasa napjan dellyest⁶³ könyörgest tevén a templomban hirtelen halállal meg holt.⁶⁴

Anno 1738. 14. Martii. Az I[ste]nnek bölcs rendelkezéből, az Egyházi Szent Szolgálatra ebben az Ekk[lesi]ában elő-állott n[é]hai b[oldog] emlekezetű Tiszt[ele]tes Kecskeméti Sigmond⁶⁵ Uram: Kiis Anno 1739 Die 18. November nem sokáig tartó betegsége után, e' Világbul Szép csendessen ki-múlék, Életének 47. Esztendejében.⁶⁶

N[ota] B[ene] ezen Táci R[e]formata Ekk[lesi]ának Protocolluma,⁶⁷ a' Revolutio⁶⁸ alkalmatosságával, circa Annum Xti 1708.⁶⁹ eltévelyedett, és idegen kézre került; a' kiis ezt a' maga hasznára fordította, és Jegyző Könyvévé csinálta: Az honnan néhai b[oldog] e[m]lekezetű Tiszt[ele]tes Patai András Uram nagy emlekezetű Successori⁷⁰, Semmitis ebben az Ekk[lesi]a Könyvében nem jegyzetnek; hanem néhai b[oldog] e[m]lekezetű Tiszt[ele]tes Kecskeméti Sigmond Uram, in rudibus⁷¹ kezéhez kerítvén, (opera et industria Rev[erendus] ac Clar[issimus] D[omi]ni Michaëlis Dioszegi, Eccl[esi]a R[e]formata S[ár] Keresturiensis V[erbi] D[ivini] M[inister] Simul ac Senioris Gravissimi⁷², a' kiis a' Visitatiokor reá akadt, és Ifju

60 Viski Pál (? – ?) 1697-ben csóri levita, majd felegresi, 1709–1710 között táci, 1713-ban simontornyai, 1714-től szabadbattyáni, 1718-ban inotai, majd 1720-ig sárkeresztesi, 1725–1728 között kálozi lelkész. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, 674. – Mivel az anyakönyvben 1709-es szolgálatát nem jelölték, nem elképzelhetetlen, hogy Kecskeméti Zsigmond utólag rossz évszámokkal regisztrálta, de 1731 és 1733 közötti (második) táci szolgálata sem elképzelhetetlen.

61 Tolnai Sámuel (? – ?) 1713 és 1725 között mokcsai, szeretvai, vinnai, jesztrebi és nagymihályi lelkész, majd balatonkiliti, táci és 1739–1745 között fülei lelkész. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, 644.

62 augusztus elején

63 augusztus 6-án délután

64 Innentől Váczi János kézírásával folytatódik a szöveg.

65 Kecskeméti Zsigmond (1692/1693–1739) 1719-től győri tanító, 1721-től csajági, 1738-tól haláláig táci lelkész. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, 446.

66 A következő oldalon 13 sornyi, ismeretlen kéztől származó és utólag áthúzott szöveg után Váczi János kommentárja következik.

67 jegyzőkönyve

68 forradalom, itt a Rákóczi-szabadságharc

69 Krisztus születésének 1708. éve körül (Xti = Christi).

70 utódai

71 romjaiban

72 Tisztelendő Diószegi Mihály úr, a sárkeresztúri református egyház lelkésze, Isten Igéjének szolgálója, egyúttal nagytekintélyű előjáró szorgalmával és fáradozásával. – Diószegi Mihály (? – 1739) 1731-ben már sárkeresztúri prédikátor és vértessaljai senior. Nem sokkal Patai János dunamelléki püspök 1739 májusában történt elhalálózása előtt hunyt el. FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. II. Dunamelléki ev. ref. egyházkerület a baranyai püspökséggel való egyesülés után (1715–1780)*. Budapest, 1898. 8, 38, 43, 61, 77, 85, 101.

Mészely János⁷³ Uramtol Dénar. 50. kiváltotta) úgy kezdette osztán az Ekklesiái dolgokat ebben a' Kőnyvben feljegyezni: Mellyét én Vátzi János Anno 1741. Die 14. Martii Fejervárott a' Kőnyvkötő által régi romladozásából helyre állítottam. Impensis 25 Grossis.⁷⁴

II. OZORA, 1725. OKTÓBER 29.

JÁMBOR JÁNOS⁷⁵ OZORAI PLÉBÁNOS LEVELE FEJÉR VÁRMEGYÉHEZ⁷⁶

Tekéntetes Nemes Vármegye

Ezen Alázatos mindenkori kés[z] köteles szolgálatomat ajánlo Instantiámba méltóztassék a mi közben járonkra nézveis (kinek nevével viselem a papi kenetet) belé tekintenyi a dologban.

Sok fáradozásim után akarám egykor meg udvarlanom nagyságtokat kegyelmeteket ebben a nemes magyar hazában számlalhatatlanul a Romai Tis[z]telendő Egyházi renden meg történt és szivemben bé hatott sok calumniáért⁷⁷ s Injuriáért⁷⁸ s más afféle Helvetiai partos atyafiaktul ki gondolt bö[c]stelenségekért valo meg busulásomba a T[ekintetes] N[emes] táblához folyamodván. Aminthogy velemis nem oly igen regente történt táczon a méltóságos Groff Zicsi János⁷⁹ Ura[m] falujában Estergom Vár megyébül Ozorára valo utazásomban aholat midőn a helység Biráitul az uczan egy kevés szenát kértem volna mutatván Esterdami Comendant⁸⁰ Uram ő Excellentiájatul vét engemet mindenűt szépen Ajánlo késérrő papirosomat. Ezen meltatlan válas[z]tot kelle vala hallanom az akkori Balásza Bálint táczy notariustul irrogálván, mért adnánk mi szenát ilyen lelki ámitonak s hiszen kegyelmed nem lelki tanito hanem csak Amito. mely orcza pirulást okozo szokra mondám, máskor és más helyen meg felelek ha a Romai felkent papok és

73 Feltételezhetően a sárbogárdi Mészöly család valamelyik János nevű tagja. Az azonosítást azonban gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy az 1721-ben nemeslevelet szerző Jánosnak és Gergelynek egyaránt voltak János nevű fiai, előbbinek unokája is. BENKÓ Imre: *A sárbogárdi Mészöly család története*. Nagykovács, 1914. 5–7, 14.

74 25 garas költséggel.

75 Dobos Gyula monográfiája szerint Jámbor József (!) 1725–1729 között szolgált az éppen az Esterházyak uradalmi központjává kiépülő és népességében is megszaporozó Ozorán, a helyi templomot is az ő idejében sikerült renoválni. DOBOS Gyula: *Ozora. Száz magyar falu könyvesháza*, 2000. 153. A település korabeli újjáéledéséről uo. 53–66.

76 Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára (MNL FML) IV.1.d. Fejér Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Folyamodványok. Tac 1725.

77 hamis vádakért

78 jogtalanságokért

79 Zichy János (1673/1676–1727) királyi tanácsos, a Tácot megszerző Zichy István (1616–1693) unokája. István nevű bátyja 1703-as halála után lett a falu birtokosa. BÓDÓ István: *A Zichy család birtokai Fejér megyében*, in: Bányai Balázs – Kovács Eleonóra (szerk.): *A „Zichy-expedíció.” Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 2013. 59–61.*; ZICHY István: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. Öregebbik Zichy István gróf (1616–1693)*, in: *Regnum egyháztörténeti évkönyv* 5. Budapest, 1943. 763.

80 várparancsnok

Atyák Amitoké vagyse és időt várok hogy meg kérddhessem hogy kit ámitottam én még el, avagy a Romai papok

Kihez képest ezen elszenvedhetetlen a mi edes Apostoli magyar hazánkba mindenkor a mi felséges koronás királyink és csás[z]árinktul szabot hatalmas Articulusok erejével tilalmazot Böcstelen nevetgetésért s rajtam el követet illetlenségért, az uczában halgato uti tarsaim előtt valo nem kicsin kissebsegemert Egyebek példájára is nezve a fellyül meg nevezet Balásza Bálindnak zabolátlan szájában méltoztas-sék zablát rántanyi a t[ekintetes] n[emes] Vármegye nagy ohajtva kívánom, Hogy amiben meg sértet engem Conplanáljon.⁸¹ melyre midőn kívánotos (!) indorsatio-ját⁸² várom a t[ekintetes] n[emes] táblának, maradok mindenkor hiven az oltáron áldozo kaplánja és szolgája A T[ekintetes] N[emes] Varmegyének

Jámbor János

költ ozorán 29 8bris 1725 Ozorai plebanos A méltóságos fejedelmi Esterhazi ház jóságában.

Kívül: Az Tekéntetes Nemes Fehér Vár megye táblájához nyujtando Alázatos Instantiája a belől meg nevezet instánsnak

Instantia infrascripti⁸³

III. OZORA, 1726. OKTÓBER 15.

JÁMBOR JÁNOS MÁSODIK LEVELE FEJÉR VÁRMEGYÉHEZ⁸⁴

Tekéntetes nemes vármedye

Ujjobban kéntelenitettem meg udvarlanom a t[ekintetes] n[emes] táblát a végre hogy már eczer áltol eshetném a dologban mely signanter⁸⁵ nem egyéb volt. Hanem hogy a midőn elsőben Atyafiság látogatásáért Ozorára le mentem volna es a soponyai uczában valami kevés szénat kérte[m] volna a Biráktul mutatván volna Estergami Commendans Uramtul vett engem igen szepen késérő passusomat, kire ilyen szokkal válaszolt vala táczrul szoponyára farsangolo Bölcs Balásza Balind akkori táczzi notarius és mostanyi taczi lakos, mért adnánk ugymond mi szenát ilyen lelki amitonak, hiszen kegyelmed nem igaz lelki tanito hanem csak csábító mely szómat én akkor csöndesen el nyöktem tudakozván azon Soponyának földes urat igérvén hogy ha élek meg keresem, ha a Catolicus papok amitoké vagy igaz tanitok. a t[ekintetes] n[emes] tábla determinatioja⁸⁶ szerént az ingvisitio

81 elsimítson, egyengessen

82 jóváhagyását

83 Az alulírott panasza

84 MNL FML IV.1.c. Fejér Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok. Fasc. 9. No. 125.

85 tisztán, érthetőn (lat.)

86 határozata, kijelölése

után hozta[m] én tagadhatatlan Documentumokat és magais a taczi biro házánál engem követet de á kevánt satisfactio⁸⁷ eddig Dilatioban⁸⁸ ment és Engemet semi keppen se amicabiliter⁸⁹ se féltében nem complánált⁹⁰, kire hogy kenseritenyi meltoztássék compelláltassa⁹¹ a n[emes] Vármedye igén alazatosan Instálok maradván Nagyságtok kegyelmetek alázatos, és az egés[z] n[emes] vármedyéért az oltáron szöntelen áldozó káplánya

Die 15. 8bris. 1726

p. Jámbor János ozorai plebános

Kívül: Az Tekentetes és nemes Szekés fejer Vármedyehez nékem kedves Nagy jo Uraimékhoz Nyujtando alázatos Instantiám

BIBLIOGRÁFIA

- BENKÓ Imre: *A sárbogárdi Mészöly család története*. Nagykőrös, 1914.
- BÖDŐ István: A Zichy család birtokai Fejér megyében, in: Bányai Balázs – Kovács Eleonóra (szerk.): *A „Zichy-expedíció”*. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 2013. 57–83.
- BÖDŐ István: Fejér vármegye helyzete a török kiűzését követően, in: Gyánti István – Kult László (szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 82–91.
- DEGRÉ Alajos: Csősz, in: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 15*. Székesfehérvár, 1984. 251–280.
- DOBOS Gyula: *Ozora*. Száz magyar falu könyvesháza, 2000.
- ERDŐS Ferenc (szerk.): *Gorsium–Tác története*. Tács, 1996.
- FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. II. Dunamelléki ev. ref. egyházkerület a baranyai püspökséggel való egyesülés után (1715–1780)*. Budapest, 1898.
- FARKAS Gábor: Fejér megye népe a Rákóczi-szabadságharc idején, in: Uő. (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11*. Székesfehérvár, 1977. 43–53.
- HUDI József – JAKAB Réka – KONCZ Pál – KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2002.
- JENEI Károly: Fejér megye a Rákóczi-szabadságharc idején, in: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11*. Székesfehérvár, 1977. 5–20.
- KÖBLÖS József (szerk.): *„Processus visitationis”*. Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011.

87 elégtétel

88 elhalasztás

89 barátságosan

90 simította el

91 kényszerítse

- KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760*. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009.
- KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Rákóczi tükrök. I. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról*. Budapest, Osiris, 2004.
- KURUCZ József: Úrhida, in: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 21*. Székesfehérvár, 1990. 373–408.
- MÉSZÁROS Kálmán: Veszprém végzetes napja. 1704. május 31., in: Kristóf Lilla Alida – Tóth Vilmos (szerk.): *Széchenyi Pál érsek emlékezete. Adalékok az életútához és a nagycenki múmia vizsgálatának eredményei*. Győr, Győri Hittudományi főiskola, 2015. 44–69.
- SZAKÁLY Ferenc: Székesfehérvár visszafoglalása 1688. május 19-én, in: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19*. Székesfehérvár, 1989. 13–20.
- ZICHY István: Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. Öregbik Zichy István gróf (1616–1693), in: *Regnum egyháztörténeti évkönyv 5*. Budapest, 1943. 734–764.

Éliás János¹

„SOHA ILLYEN KÁNTORT NEM LÁTTUNK”
ZAJZON MÓZES TÖRÖKSZENTMIKLÓSI BOTRÁNYA (1792)²

ABSTRACT

„We Have Never Seen Such a Cantor”

The Scandal of Mózes Zajzon in Törökszentmiklós (1792)

This paper analyses the discipline of the Reformed Church in the Nagykunság Reformed Diocese in the late eighteenth century, using the case of Mózes Zajzon, cantor of Törökszentmiklós, in 1792–1793 as an example. Using an unusually complete collection of archival sources (including interrogation records, ministerial correspondence and two incriminating private letters), the paper reconstructs the disciplinary process from the initial suspicions to the diocese’s final verdict. The study demonstrates how the ecclesiastical authorities dealt with moral transgressions when the accused was an office-holder responsible for enforcing communal norms, and contextualises the affair within the broader patterns of contemporary Reformed disciplinary practice.

Keywords: Reformed church discipline; Nagykunság Reformed Diocese; Mózes Zajzon; cantor; adultery

A 18. század végi Nagykunsági Református Egyházmegye gyülekezeteiben az egyházfegyelem a közösségi rend fenntartásának egyik alapvető eszköze volt, amely meghatározó szerepet játszott ugyanakkor az erkölcsi normák kijelölésében és azok érvényesítésében is. A Nagykunsági Református Egyházmegye 18. század második feléből fennmaradt igazgatási és fegyelmi iratai különösen alkalmasak e folyamatok vizsgálatára.

- 1 Éliás János, angol–történelem szakos tanár, a karcagi Györffy István Nagykun Múzeum történésze, valamint a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. Kutatási területe: a Nagykunsági Református Egyházmegye története 1715 és 1821 között. iobanneselias@gmail.com
- 2 A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-25-3-I-DE-151 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

E tanulmány középpontjában egy konkrét eset, Zajzon Mózes nádudvari, majd törökszentmiklósi református kántor és tanító ügye áll. A fennmaradt irategyüttes különlegessége, hogy szinte teljes egészében rekonstruálható belőle egy 18. század végi egyházi eljárás menete a gyanú felmerülésétől a tanúkihallgatásokon és lelkészi levelezésen át az egyházmegyei ítéletig. A vizsgálatunk arra keresi a választ, miként kezelte a Nagykunsági Református Egyházmegye azt a helyzetet, amikor maga a fegyelmet gyakorló egyház alkalmazottja, azaz egy hivatalviselő vált fegyelmi eljárás alanyává erkölcsi vétsége miatt. Ezenkívül fontos kérdésünk, hogy mennyiben tekinthető Zajzon Mózes esete egyedinek, valamint, hogy az ügy mennyiben illeszkedik a korszak ismert fegyelmi gyakorlatai közé.

A botrány két helyszínhez kötődik szorosabban. A vizitációs iratok tanúsága szerint a 4000 fő lakosságú Nádudvar (Debreceni Egyházmegye) a korszakban egy lelkészt, egy rectort és egy külön leánytanítót alkalmazott, míg a körülbelül 5000 fős Törökszentmiklós (Nagykunsági Egyházmegye) két lelkésszel, egy rectorral, az őt segítő praeceptorral, illetve egy kántor-leánytanítóval rendelkezett. A szóban forgó településeken tehát jelentős, stabil lábakon álló gyülekezetek és iskolák működtek.³ Az eset különlegessége miatt azonban érdemes részletesebben szót ejtenünk a vizsgált forráscsoportról is. A kutatás alapját a Nagykunsági Református Egyházmegye igazgatási iratai között fennmaradt levelek adják, amelyeket a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában őriznek.⁴ Ezen irategyüttes Zajzon Mózes kántor és leánytanító fegyelmi ügyének teljes anyagát tartalmazza. Az iratok 1792–1793-ban keletkeztek. Ezek központi elemei a kihallgatási jegyzőkönyvek, amelyekben maga Zajzon Mózes, az ügyben érintett Esztári Anna, valamint az ügyhöz kapcsolódó szemtanúk és közösségi tagok vallomásai olvashatók. Zajzont „nős paráznaság” vádjával idézték meg, amely a 18. századi református fegyelmi gyakorlatban a legsúlyosabb erkölcsi vétségek közé tartozott.⁵ A források között szerepelnek továbbá Debreceni Pap István nádudvari, illetve Tóth Ferenc és Ecsedi János törökszentmiklósi lelkészek levelei is. Kiemelt jelentőségűnek tartjuk a két, Zajzon által írt és Esztári Annának címzett levelet, amelyek a vádak közvetlen bizonyítékául szolgáltak. Mellettük még további iratok is fennmaradtak, amelyek újabb vádakot sorakoztatnak fel Zajzon ellen részegeskedés és káromkodás címén. A forráscsoport záró darabja a kántor apológiája, vagyis védekező irata.

3 SZABADI István (kiad.): *Az Alsószabolcs-Hajdúvidéki, Debreceni és Nagykunsági Református Egyházmegyeiké vagyonszerzési jegyzőkönyvei 1809*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2019, 52–56, 229–230.

4 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) I.33.d.1. Nagykunsági Egyházmegye iratai (továbbiakban: NagyEhmLevt). *Igazgatási iratok, 1651–1804*. 50. Az irategyüttesben nem szerepel további számozás, így a lábjegyzetekben feltüntetjük a hivatkozott iratok dátumát is a könnyebb visszakereshetőség érdekében.

5 ILYÉS Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban. (XVI–XIX. sz.)*. Debrecen, Debrecen sz. kir. város és Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1941, 129.

A BOTRÁNY FŐSZEREPLŐJE: ZAJZON MÓZES

Zajzon Mózes 1762-ben⁶ született Máramarosszigeten.⁷ Az alsóbb iskolai évfolyamokat szülővárosában végezte el, majd 1782. április 24-én subscribált a Debreceni Református Kollégiumban,⁸ de tanulmányait korán abbahagyta. 1783-ban, tehát egy évvel beiratkozása után már Nádudvaron találjuk, ahol kántorként és leánytanítóként működött közel nyolc évig. A településre kerülése után csakhamar megházasodott, mivel kizárólag házas férfi taníthatott lányokat.⁹ 1783. április 30-án vette feleségül Besenyei Juliannát,¹⁰ de neje korai halála miatt újránházasodott: ugyancsak Nádudvaron, 1787. december 10-én kötötte össze életét Mészáros Juliannával.¹¹ Két házasságából összesen nyolc gyermeke született.¹² Nádudvari szolgálata során számtalan kihágást követett el feleségével együtt, amit Debreceni Pap István¹³ lelkész leveléből tudunk: „*Mózes pedig nállunk [azaz Nádudvaron] és egész életében szőba forgó ember volt rosx társaságot gyakorló feleségével, és épen azért botsátotta el a szent eklelésia.*”¹⁴

1791-ben nem volt tovább maradása a gyülekezetben, így új állás után nézett. Ekkor került át Törökszentmiklósrá, ahol mindössze 1791 és 1793 között szolgált ugyancsak kántorként és leánytanítóként.¹⁵ Itt azonban az egyházmegyei iratok szerint egy eddigieknél is súlyosabb erkölcsi botrányba, nős parázñaságba keveredett,¹⁶ amely végül pályája megtöréséhez vezetett. Az egyházmegyei bíróság dön-

6 Tiszafüredi Református Egyházközség Levéltára. Esketési és halotti anyakönyv (továbbiakban: TfüredEhkLvt Akv), 1805–1852, 64. Zajzon születési évszámát a halotti bejegyzésében feltüntetett életkorból számítottuk ki.

7 TtREL II.28.a.3. Bakóczy János adattári gyűjteménye. *Főiskolai növendékek névsora 1588–1791*, 263.

8 SZABADI István (kiad.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában, I–II.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2013, 651.

9 TÓTH Dezső: *Annales Reformatae Ecclesiae Tiszaekürtiensis Anno Domini post natu Christi 1949.* (Tiszaföldvár, 1949.) Tiszazugi Földrajzi Múzeum Adattára, 53-1964, 255.

10 Nádudvari Református Egyházközség Levéltára. Keresztelési, esketési és halotti anyakönyv (továbbiakban: NudvEhkLvt Akv), 1753–1786, 27.

11 NudvEhkLvt Akv (1786–1815), 4.

12 Julianna (1784), Zsuzsanna (1786), Zsuzsanna (1788), Mózes (1790), József és Mihály (1792), Gábor (1795), Pál (1800). – NudvEhkLvt Akv (1753–1786), 109; NudvEhkLvt Akv (1786–1815), 1, 12, 19, 44, 62; Törökszentmiklósi Református Egyházközség Levéltára. Keresztelési, esketési és halotti anyakönyv, 1749–1801, 137.

13 Debreceni Pap István (1747 k.–1800) lelképásztor 1747 körül született Debrecenben. A Debreceni Református Kollégiumba 1763-ban subscribált. 1771 és 1775 között a nádudvari iskola rectora volt, majd Utrechtben tanult egy évet. Lelkészi pályáját Tiszaeszláron kezdte meg (1778–1786), majd Nádudvarra került (1786–1800), ahol 1800. március 8-i haláláig szolgált. – Szabadi: *Intézménytörténeti források*, 491; TtREL II.28.a.3. 40.

14 Debreceni Pap István levele Tóth Ferencnek (1792. május 18.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhm-Levt. *Igazgatási iratok*, 50.

15 VADAI Ferenc: *Történeti visszapillantás egyházunk és templomunk multjára, templomunk 100 éves fennállásának öröm- és bánálynépén.* Mezötúr, Gyikó K. Könyvnyomdája, 1889, 39.

16 TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50. (1792. augusztus 7.)

tése nyomán Zajzon kénytelen volt lemondani a törökszentmiklósi tisztségeiről. Rövid, közelebbről ismeretlen célú kunhegyesi tartózkodás után¹⁷ visszatért Nádudvarra, ahol felesége családjának házában húzódott meg. A források tanúsága szerint több éven át állástalanul élt, s valószínűleg gazdálkodásból tartotta fenn magát. A 19. század elejére azonban ismét közéleti szerephez jutott: Tiszafüreden előbb nótáriusi, majd tiszttartói megbízatást kapott.¹⁸ A kántor végül 1826. augusztus 18-án halt meg, 64 éves korában, Tiszafüreden.¹⁹

A BOTRÁNY ÉS AZ EZT KÖVETŐ NYOMOZÁS

A 18. században az egyházfegyelem közvetlen gyakorlója a helyi lelkész volt. A hívek erkölcsének megítélése során így elsődlegesen az ő mérlegelésén múltott a vétség és a büntetés arányossága. Érdekes helyzetet teremt viszont, amikor az az egyházi alkalmazott viselkedik hivatalához méltatlanul, akinek feladata ugyancsak a példamutatás és az erkölcsi rend fenntartása. A lelkészeket és rectorokat az esperesi egyházlátogatások során ellenőrizték, amelyek nemcsak az egyházi javak állapotára, hanem a szolgálattevők munkájára és magaviseletére is kiterjedtek. A lelkészt a prédikációinak tartalma, a szentségek kiszolgáltatása és a fegyelmezés gyakorlata alapján ítélték meg, míg a rectort a tanítási módszerei szerint. Vétség esetén először intés, ismételt elkövetés esetén egyházmegyei eljárás, végső esetben pedig ideiglenes vagy végleges hivatalvesztés volt a következmény.²⁰ E fegyelmi gyakorlat folyamata és működése Zajzon Mózes esetében is jól megfigyelhető: a nádudvari és törökszentmiklósi református gyülekezetek iratai szerint 1792-ben egyházi vizsgálat indult ellene nős parázñaság gyanúja miatt. Az ügy középpontjában egy Esztári Anna nevű, 28 éves nádudvari hajadon leány állt, akivel Zajzon korábban már kapcsolatba került. A források szerint Zajzon még nádudvari szolgálata idején ismerkedett meg a lánnyal, akit az iratok csak Pandaként neveznek meg, és akivel később is tartotta a kapcsolatot.

A titkos viszony persze csakhamar kiderült. Esztári Anna teherbe esése és annak körülményei gyanút keltettek Debreceni Pap István nádudvari lelkészben, ezért 1792 februárjában megindult a nyomozás az ügy kivizsgálására. A helyi vizsgálatot Szántó Márton nótárius vezette. 1792. február 7-én kihallgatta Esztári Annát, akitől megkérdezte: „*Ha nincs férjed, bonnan a gyermek?*”²¹ A leány válasza szerint Szent Mihály napja után ment Törökszentmiklósról, és az úton egy tiszaföldvári emberrel, Szabó Istvánnal került viszonyba. Erről így vallott: „*fehett a szekerére,*

17 Gerendai Pál levele az egyházmegyének (1792. december 29.). In: TtREL I.33.d.1. NagykEhm-Levt. *Igazgatási iratok*, 50.

18 TfüredEhkLvt Akv (1805–1852), 64.

19 Uo.

20 Illyés: *Egyházfegyelem*, 124, 134–135.

21 Debreceni Pap István levele Tóth Ferencnek (1792. május 18.). In: TtREL I.33.d.1. NagykEhm-Levt. *Igazgatási iratok*, 50.

*elvitt egy járdába, ottan közösködtem vele háromszor.*²² A vizsgálat során Tiszaföldváron Szoboszlai József bíró is kihallgatta a feltételezett érintett férfit, Polgári Szabó Istvánt, aki határozottan tagadta a vádat: „*sem gyalog, sem szekéren, az elmúlt 1791-dik és ezen 1792-dik esztendőbe is a földvári határon kívül nem voltam.*”²³ Állításait a vele együtt dolgozó Földvári Ács Pál is igazolta, így a vizsgálatot levezetők elvetették Szabó István bűnösségét.

Az iratok tanúsága szerint a bűnös viszonyra Tóth Ferenc²⁴ törökszentmiklósi lelkész is felfigyelt a nádudvari lelkipásztortól függetlenül. Ennek előzményeit ugyan nem ismerjük, viszont fennmaradt Zajzon Mózes engesztelő levele a lelkésznek címezve, amelyből kiderül, hogy haragban vannak, és Tóth valamivel vádolja a lelkészt, mivel a következő sorokat írja: „*Nem kevésbé sajnálom és fájlalom t[iszteletes] nagy jó uramnak erántam tapasztalt haragját, annyiival inkább nehezít, mivel semmi okát igen tetemest nem tudom és magamat t[iszteletes] uram ellen bűnösnek nem esmérem.*”²⁵ Alighanem a lelkész ekkorra már sejtette – ha nem tudta – Zajzon és Esztári kapcsolatát, ugyanis a kántor továbbra is védte magát: „*én ugyan nem tudom, mivel vádoltattam*” és még a 133. zsoltárt²⁶ is idézi a levelében.

Tóth Ferenc valamivel ezután vehette fel a kapcsolatot Debreceni Pap István nádudvari lelkésszel, hogy érdeklődjön Zajzon ottani magaviseletéről és kapcsolatairól, mivel a május 18-i levele fennmaradt. Ebben Debreceni Pap biztosította támogatásáról a nyomozásban. Levelében így fogalmazott: „*Ami engem illet, én is Esztári Pandát keményen fogtam, de nekem se vallott egyebet [...] Mózes pedig nállunk is egész életében szőba forgó ember volt rossz társaságot gyakorló feleségével, és épen azért botsátotta el a szent ekklezsia.*”²⁷ Nem sokkal ezelőtt ugyanis a nádudvari nyomozás során Esztári Annánál találtak két levelet is, amelyeket a szoknyájába varrva tartott.²⁸ Arra a kérdésre, hogy honnan származnak, így válaszolt: „*Én leltem az kertiünk szegleté-*

22 Uo.

23 Kihallgatási jegyzőkönyvek Zajzon Mózes ügyében (1792. július 29.). In: TtREL I.33.d.1. Nagy-EhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

24 Tóth Ferenc (1753–1816) lelkipásztor 1753. április 9-én született Debrecenben közrendű szülők gyermekeként. A Debreceni Református Kollégiumba 1769-ben subscribált, ahol 1775 és 1776 között a coniugisták praeceptoraként szolgált. 1778 és 1780 között a mezőtúri iskola rectora volt, majd Erlangenben és Heidelbergben tanult egy-egy évet. Lelkesi pályáját Tiszaszentimrén kezdte meg (1782–1791), majd Törökszentmiklósról került (1791–1809), végül Tiszaszalókon szolgált (1809–1816), ahol 1816. március 24-i haláláig megmaradt. – Tóth Dezső: *A Heves-nagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet békénapjai II.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1942, 185, 194, 213; Szabadi: *Intézménytörténeti források*, 519; TtREL II.28.a.3. 101; TtREL I.33.a.1. 259–260; Vadai: *Történeti visszapillantás*, 27–28.

25 Zajzon Mózes engesztelő levele Tóth Ferenc részére (1792. április 13.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

26 „*Nézzétek, milyen kedves és jó, ha egyetértésben élnek a testvérek!*” – Zsolt 133,1.

27 Debreceni Pap István levele Tóth Ferencnek (1792. május 18.). In: TtREL I.33.d.1. Nagy-EhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

28 A két levél teljes szövegét a tanulmányunk végén közöljük.

be.²⁹ Komolyan ekkor került először gyanúba Zajzon Mózes. A vallomások szerint Zajzon beismerte, hogy küldött levelet a leánynak, de tagadta, hogy az a levél azonos volna az elvett iratokkal. Esztári Anna a vallomásában szintén ezt mondta. A jegyzőkönyv szerint említette továbbá, hogy kétszer is járt Törökszentmiklóson 1791 végén: egyszer szüret előtt, mintegy két hétig tartózkodott ott; majd Szent Miklós nap hetében, egészen karácsony utolsó napjáig.³⁰ Az események idején, 1792. július 6-án, megszületett Esztári Anna gyermeke, akit Sándornak kereszteltek.³¹ Annyi biztos, hogy a születés időpontja alapján a fogantatás 1791 októberére vagy novemberére tehető, amikor Zajzon már új szolgálati helyén volt kántor, októberben, a szüretkor pedig Esztári Anna is igazolhatóan Törökszentmiklóson tartózkodott.

A FŐ BIZONYÍTÉKOK

A vád fő bizonyítékairól, az Esztári Annánál talált levelekről önmagukban is érdekes néhány szót ejtenünk. Az első levél egy szenvedélyes, könyörgő hangú írás. A szerző „*Drága kedves Galambomnak*” nevezi Esztári Annát, és kéri, hogy ne menjen Kabára gazdasszonynak, hanem térjen vissza hozzá. Szeretetét, hűségét és anyagi támogatását ígéri („*holtig eltartalak és szeretlek*”), megfogadja, hogy jobban fog vele bánni, mint korábban („*Fogadom, kedves Galambom, hogy többé úgy nem bánok veled, mint eddig*”); illetve kifejezi az iránta érzett vágyát („*majd meghasad a szívem, hogy veled nem mulathatok, drága tested meg nem tapogathatom és nem láthatlak*”).³² Részletesen leírja továbbá, hogyan mehet vissza hozzá titokban, akár éjjel, akár nappal. A levél végén sürgeti a mielőbbi találkozást („*Jőj el, jőj el Édes Rózsám mentől hamarabb*”).³³ A levélben több ígéret és fenyegetés is megjelenik: ha a nő visszajön, holtig tartja és oltalmazza („*szárnyam alatt takargatlak mind egészségedben, mind betegségedben*”),³⁴ ha viszont nem jön vissza, átkot mond rá („*Ha megveted kérésem... kívánom, hogy Isten tegyen földönfutóvá álnokságodért*”).³⁵ A levél záradékában megjegyzi, hogy felesége is megbánta, ami történt, és szívesen látná a nőt újra, tehát Zajzon a lányt minden bizonnyal szolgálóként tartotta korábban.

A második levél két részből áll: egy verses, búcsúzó bevezetésből és egy prózai „intésből” vagy „tanácsból”. A megszólítás („*Édes Rózsám*”) és a hangnem végig bizalmas és érzelmes, már-már hízelgő: a stílus érthető is, mivel Zajzonnak kifejezetten érdeke volt, hogy Anna ne valljon ellene. A verses rész az elmúlásról és

29 Debreceni Pap István levele Tóth Ferencnek (1792. május 18.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhm-Levt. *Igazgatási iratok*, 50.

30 Uo.

31 NudvEhkLvt Akv (1786–1815), 27.

32 Zajzon Mózes első levele Esztári Annának [bizonyíték] (1792. július 24.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

33 Uo.

34 Uo.

35 Uo.

a hűségéről szól. A költemény nem kiemelkedő, szinte kizárólag különféle közhe-lyekre épül: ilyen például az idő mindent felőrlő ereje, az emberi alkotások mulan-dósága, valamint a béke és a kötelek törékenysége. Ugyancsak ebben közli, hogy „*irigy nyelvek miatt*” nem maradhat együtt a lánnyal, de szeretetét megőrzi.³⁶ A pró-zaí részben tanácsokat ad. Elsőként azt javasolja neki, hogy ha hazatér, azonnal menjen férjhez, hogy a tisztességén ne essen csorba. A második tanács már Zaj-zon számára is inkrimináló, közvetetten bevallja a viszonyukat: amennyiben Esz-tári Anna terhes lenne („*ha viselő találksz lenni*”),³⁷ ne hozza őt szégyenbe, éhhalálra vagy bujdosásra. Zajzon e levelében is próbálja védeni a tetteit, így kijelenti, hogy a közöttük történt dolog „*nem szánt szándékából*” történt, és a botrány kiderülését Isten büntetéseként értelmezi („*az Isten meg akarta elégegni a mi gonoszságinkat*”).³⁸ A levél végén továbbra is kéri a lányt, hogy tartsa titokban kapcsolatukat, és arról is biztosítja, hogy nem felejtí el őt.

AZ EGYHÁZMEGYEI TÁRGYALÁS

Tóth Ferenc 1792. július 24-én küldte el a levelét az egyházmegyének, amelyben összefoglalta a nyomozása eredményeit, és a bizonyítékokkal együtt az esperes, Kabai Tóth József³⁹ elé terjesztette. Ebben ismertette a vizsgálat állását, illetve mellékelte azt a két levelet, amelyeket Esztári Anna szoknyájába varrva találtak. A kézírást a lelkész ugyancsak megvizsgálta, és egyértelműen kijelentette, hogy „*az írás a Zajzoné*.”⁴⁰ Ezen kívül utalt egy precedensre is, miszerint a tettei Zajzont „*a túri Káldi kántor részire fogják juttatni*.”⁴¹ E félmondata egyértelműen a Káldi Sámuel-féle mezőtúri paráznasági ügyre tett célzás volt, amelyre az esperes minden bizonnyal emlékezhetett. Káldi botránya 1780-ban robbant ki, miután nő paráznasággal vá-dolták meg egy özvegyasszonnyal való viszonya és annak terhessége miatt. A vád a szülést levezető bába és az érintett asszony vallomásaira épült, míg Káldi a tanúk hitelét és az eljárás elfogulatlanságát kérdőjelezte meg. Bár a kántort 1781-ben fel-

36 Zajzon Mózes második levele Esztári Annának [bizonyíték] (1792. július 24.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

37 Uo.

38 Uo.

39 Kabai Tóth József (1732–1798) lelképásztor 1732-ben született Dévaványán Kabai Tóth Já-nos lelkész gyermekeként. A Debreceni Református Kollégiumba 1748-ban subscribált, ahol 1759-ben seniorként szolgált. 1760 és 1761 között a zürichi akadémián tanult, majd hazatérve elfoglalta egyetlen szolgálati helyét Kunmadarason (1761–1798). (1791–1809). 1790-ben megvá-lasztották a Nagykunsági Református Egyházmegye jegyzőjének, majd 1792-ben az esperesének is, amelyet 1798. november 11-i haláláig betöltött. – TóTH Dezső: *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet hétköznapjai I.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1942, 260, 289; Szabadi: *Intézménytörténeti források*, 442; TtREL II.28.a.2. 286; TtREL I.33.a.1. 111, 121.

40 Zajzon Mózes második levele Esztári Annának [bizonyíték] (1792. július 24.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

41 Uo.

függesztették, a vádak nem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani. A botrány mindenesetre aláasta tekintélyét, és 1782-ben családjával kénytelen volt elhagyni Mezőtúrt és az egyházmegyéjét.⁴² Ugyan Káldival ellentétben Zajzonnak akadtak helyi támogatói („*Az igaz, vagynak itt, kik mellette fognak is, de miért?*”),⁴³ e korábbi eset alapján a törökszentmiklósi kántorra is a legszigorúbb ítélet várt.

Az egyházmegye 1792 nyarán kivizsgálta Zajzon Mózes ügyét, amely immáron nemcsak a nő parázناسág, hanem több más vétség – így a káromkodás és illetlen viselkedés – miatt is napirendre került. Az iratok szerint 1792. augusztus 7-én az egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyvébe foglalták a tanúk vallomásait és a döntést.⁴⁴ A beszámolók alapján a kántor több ízben is nyilvánosan káromkodott, valamint tiszteletlen volt feljebbvalóival. Feljegyezték például, hogy a húsvéti ünnepek idején Zajzon „*eb és ördög attával s teremttével káromkodott*”, s a vizsgálat megállapította, hogy „*rendszerint is sokszor, mint a paraszt, esküszik és káromkodik*”. Ugyanekkor írt a lelkész arról is, hogy keményen megverte az egyik tanítványát, valamint bitorolja Nagy György rector földjeit is, akivel további peres ügyei is voltak.⁴⁵

A tanúk közül Kádas Imre gyülekezeti tag úgy nyilatkozott, hogy Zajzont „*tüzes, haragos természetűnek lenni tapasztalta*.” A rendbontó magatartásra utal az a megjegyzése is, miszerint Tóth Ferenc prédikátor ellen Zajzon gúnyosan énekelt a 34. zsoltárt,⁴⁶ különösen annak sorát: „*őrizd meg nyelvedet*.”⁴⁷ Nem ez volt azonban az egyetlen eset, hogy a kántor a választott énekkel üzent Tóthnak: feljegyezték ugyanis, hogy egy másik alkalommal a bemenő éneknek a 143. zsoltárt,⁴⁸ míg kimenő éneknek a 73. zsoltár 12. versét⁴⁹ énekelt.⁵⁰ A kántorral Ecsedi Jánosnak,⁵¹ a törökszentmiklósi egyházközség másik lelkészének is meggyűlt a baja.

42 Káldi Sámuel mezőtúri kántor ügye (1780). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 10.

43 Tóth Ferenc levele Kabai Tóth József esperesnek az ügy bizonyítékaival (1792. július 24.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

44 TtREL I.33.a.1. NagyEhmLevt. *Protocolum Tractus Cumaniae Majoris 1756–1822*, 124, 126, 129.

45 Tóth Ferenc újabb vádjai Zajzon Mózes ellen (1792. augusztus 6.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

46 *Énekeskönyv, mely Szent Dávid zsoltárin kívül magában foglal némely kiválogott és [...] jóváhagyott énekeket*... Debrecen, A város könyvnyomdájában, 1856, 66. A zsoltár soraival minden bizonnyal arra célzott a kántor, hogy ártatlan, a lelkész pedig alaptalanul vádolja: „*Őrizd meg nyelvedet / A gonosz rágalmozástól, / Örd ajakid álnokságtól, / Meg ne sértsd más hírét!*” (34. zsoltár, 7. versszak).

47 Tóth Ferenc levele Kabai Tóth József esperesnek az ügy bizonyítékaival (1792. július 24.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

48 Ebben az esetben nem adtak meg versszakot.

49 *Énekeskönyv*, 133. A reformátusok által jelenleg használt énekeskönyvben hiába keresnénk a megjelölt versszakot, abban ugyanis nem szerepel. Az 1856-os változat viszont még tartalmazza a zsoltár ezen részét: „*De én te nálad maradok, / Noha sok nyavalyát látok; / Mert te megtartál jobb kezdeddel, / Nagy ínségemben nem hagytál el. / Tanácsoddal vezérlj engem, / Igazgass te ösvényidre, / Aztán végy fel dicsőségre, / Tégy ily kegyesen én velem.*” (73. zsoltár, 12. versszak).

50 Tóth Ferenc újabb vádjai Zajzon Mózes ellen (1792. szeptember 10.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

51 Ecsedi János (1752–1811 után) lelképásztor 1752-ben született Csengerben közrendű szülők gyermekeként. A Debreceni Református Kollégiumba 1769-ben subscribált. 1777 és 1780 között a kunhegyesi iskola rectora volt, majd hároméves ismeretlen tartózkodása után lelkészi

Vallomásában Zajzon fenyegetéséről számolt be, miszerint „*a vasrillát oldalamba üti, mégpedig mondotta ezt szemtől szembe.*”⁵² Tóth Ferenc lelkész egy újabb levelében újabb súlyos kijelentéseket idézett tőle. Beszámolója szerint Zajzon azt mondta: „*valamennyi Calvinista pap van az egész Magyar országban, mind hamis lelke van.*” Tóth szerint „*soha ilyen kántort nem láttunk.*” Ehhez azt is hozzátette, hogy „*az iskolát is illy veszedelemben nem hagyhattuk*”, így Zajzon tanítói képességei sem voltak kifogástalanok.⁵³

A paráznaság ügyében az egyházmegye külön is ítéletet hozott. Ecsedi János vallomása szerint „*Székegy Erzsébet, [a lelkész neje és szolgálója előtt] beszélt, hogy látta gazdáját Esztári Pannával egy ágyba.*”⁵⁴ Az egyházmegye előtt lévő írásos bizonyítékok, valamint Tóth Ferenc és Ecsedi János lelkészek vallomásai elégnék bizonyultak arra, hogy Zajzon szolgálatának végére pontot tegyenek. Az egyházmegye 1792. augusztus 7-i határozata szerint Zajzon Mózes kántor egy „*subordinatiót esmérni nem akaró ember*”, valamint „*Istent káromló, gyermekeken kegyetlenkedő, másnak kárt tevő, buja életű, fujtalan beszédű vagy pennájú embernek, sőt, nős paráznának gondoltatik*”, akinek gyalázatos levelei nyomán „*nősparáznsága eránt igen hiteles presumpció [sic!] vagyon*”.⁵⁵ Az egyházmegyei gyűlés még ugyanezen határozatában a 89. kánon⁵⁶ értelmében felfüggesztette kántori állásából, és hivatalt csak akkor vállalhat ismét az egyházmegyében, ha tisztázza a nevét.⁵⁷

A TÁRGYALÁS UTÁN

A kántor a felfüggesztése után ismeretlen okokból rövid időre Kunhegyesre költözött, ahol egy apológiát írt az egyházmegyének.⁵⁸ A források tanúsága szerint

pályára lépett. Szolgálatát Nagyréven kezdte meg (1783–1790), majd Törökszentmiklósról került (1791–1801). Ezután elkerült az egyházmegyéből és előbb Hajdúszoboszlón (1801–1802), majd Tunyogon (1802–1805), Nagygécen (1805–1807), Kispeleskén (1807–1808), Egriben (1808–1810) és Pettyénen (1810–1811) szolgált. Ezt követően nyomát veszítjük. – Tóth: *A Hevesmegyei II*, 166–167, 214; Szabadi: *Intézménytörténeti források*, 521; TtREL II.28.a.3. 103; TtREL I.33.a.1. 108, 184; Vadai: *Történeti visszapillantás*, 28.

52 Tóth Ferenc levele Kabai Tóth József esperesnek az ügy bizonyítékaival (1792. július 24.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

53 Tóth Ferenc újabb vádjai Zajzon Mózes ellen (1792. augusztus 6.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

54 Tóth Ferenc levele Kabai Tóth József esperesnek az ügy bizonyítékaival (1792. július 24.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

55 TtREL I.33.a.1. NagyEhmLevt. *Protocollum*, 129.

56 A Geleji-kánonok pontosan szabályozták az egyházi tisztségviselők letételét a hivatarról. Itt az egyházmegyei gyűlés a 89. kánonra utal (Az esperesek által egybehívandó egyházmegyei gyűlésekről). – Kiss Áron: *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött, s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István, az Erdélyi Igazhitű Egyházak püspöke 1649*. Kecskemét, Tóth Lászlónál, 1875, 53–55.

57 TtREL I.33.a.1. NagyEhmLevt. *Protocollum*, 129.

58 Zajzon Mózes apológiája az egyházmegyének (1792. augusztus 25.). In: TtREL I.33.d.1. NagyEhmLevt. *Igazgatási iratok*, 50.

azonban itt sem sokáig tudta fékezni magát, mivel Gerendai Pál december végi levele szerint egy lopással egybekötött kocsmai verekedésbe keveredett két diákkal együtt: „*két deákkal a tsap székjén lévén 5 itte bor árát elvitték és a tsaplár azért utánnok memén, azt kegyetlenül megverték, megvérezték, káromlották.*”⁵⁹ Az egykori kántor még 1793 elején megpróbálkozik azzal, hogy visszahízelegje magát a Nagykunsági Egyházmegye kötelékébe, és kéri az esperest, hogy adjon neki valamilyen hivatalt, mivel hivatala idején nem gazdálkodott, ezért nincs semmi vagyona.⁶⁰ Zajzon ezután teljesen eltűnik az egyházmegyei iratokból. További életéről nem sokat tudunk. Annyi bizonyos, hogy Kunhegyesről visszaköltözött Nádudvarra,⁶¹ ahol felesége családjával együtt dolgozott gazdálkodóként. Később Tiszafüreden nótárius, majd tisztartó lett, s a halál is itt érte 1826. augusztus 18-án.⁶²

ÖSSZEGZÉS

A Zajzon-ügy forrásaival egy ritka teljességű 18. század végi egyházfegyelmi eljárást volt alkalmunk rekonstruálni. A fennmaradt iratok, így a lelkészi levelezés, a kihallgatási jegyzőkönyvek, valamint az ügy fő bizonyítékául szolgáló két levél az eset szinte minden vetületére engednek pillantást vetni. A vizsgált iratanyagból kirajzolódik, hogy a Nagykunsági Református Egyházmegye fegyelmi gyakorlata kiforrott eljárásrenddel, gyakran komplett „nyomozati anyagokat” felmutatva zajlott le: a gyanú felmerülését tanúkihallgatások, vizsgálatok és lelkészi jelentések követték. A Zajzon-ügy a bizonyítékok természetére vonatkozóan (szerelmeslevelek) mindenképp kuriózum. A Nagykunsági Egyházmegye fegyelmi rendjének vizsgálatában viszont egyáltalán nem egyedi, mivel az eljárásrend szinte minden esetben ugyanaz: a személyes véték közösségi üggyé válik. A gyanú felmerülése után nyomozás indul, ezt követően pedig az elkövetett bűnt az egyházmegyei parciális zsinat végzésével a kánoni norma szerint szankcionálják. A hivatalára méltatlanná vált személyt gyakran intéssel, ismételt elkövetés esetén pedig ideiglenes vagy akár végleges felfüggesztéssel is büntetheti az egyházmegye. Zajzon Mózes kántor a korabeli egyházi törvények szerint kétségkívül rászolgált a büntetésére. Ugyan a bűneit igyekezte titkolni, valamint minden vádat tagadni, a kánonok mellett a Példabeszédek könyve is világosan kijelölte sorsát: aki ugyanis görbe úton jár, arról mindig kitudódik a cselekedete (Péld 10,9).

59 Gerendai Pál levele az egyházmegyének (1792. december 29.). In: TtREL I.33.d.1. NagykEhm-Lvt. *Igazgatási iratok*, 50.

60 Zajzon Mózes levele az egyházmegyének (1793. január 14.). In: TtREL I.33.d.1. NagykEhm-Lvt. *Igazgatási iratok*, 50.

61 NudvEhkLvt Akv (1786–1815), 44, 62. Gábor nevű gyermeke 1795-ben, Pál pedig 1800-ban született Nádudvaron.

62 TfüredEhkLvt Akv (1805–1852), 64.

BIBLIOGRÁFIA

- Énekeskönyv, mely Szent Dávid zsoltárin kívül magában foglal némelly kiválogatott és [...] jóváhagyott énekeket...* Debrecen, A város könyvnyomdájában, 1856
- ILLYÉS Endre: *Egyházjegyelem a magyar református egyházban. (XVI–XIX. sz.).* Debrecen, Debrecen sz. kir. város és Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1941.
- KISS Áron: *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött, s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István, az Erdélyi Igazbitű Egyházak püspöke 1649.* Kecskemét, Tóth Lászlónál, 1875.
- SZABADI István (kiad.): *Az Alsószabolcs-Hajdúvidéki, Debreceni és Nagykunsági Református Egyházmegyéek vagyonösszeírásai jegyzőkönyvei 1809.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2019.
- SZABADI István (kiad.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában, I–II.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2013.
- TÓTH Dezső: *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet hét-köznapijai I.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1942.
- TÓTH Dezső: *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet hét-köznapijai II.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1942.
- TÓTH Dezső: *Annales Reformatae Ecclesiae Tiszaakürtiensis Anno Domini post natu Christi 1949.* (Tiszaöldvár, 1949.) Tiszazugi Földrajzi Múzeum Adattára, 53-1964.
- VADAI Ferenc: *Történeti visszapillantás egyházunk és templomunk multjára, templomunk 100 éves fennállásának öröm- és búliünnepén.* Mezőtúr, Gyíki K. Könyvnyomdája, 1889.

MELLÉKLET

Zajzon Mózes első levele Esztári Annának (1792 eleje)

Drága kedves Galambom, egyetlen egy Pandám!

A minap küldött levelemből Balognak írtam volt, hogy küldjön vissza, de tudom, nem mondotta meg, sőt, azt hallom, hogy Kabára megy Édesem Győrfihez gazdasszonynak. De ezt ne tselekedd, el ne meny, ha engem eddig szeretted, szeress ezután is, mert én téged, édes szívem, szeretlek, míg élek. Kérlek az Istenre, el ne meny Kabára, hanem jöjj vissza hozzám lakni. Fogadom, hogy holtig eltartalak és szeretlek szívemből. Soha még hozzád való szeretetemet nem éreztem úgy szívembe, mint mióta elmentél házamtól, de megbetsüllek. Édesem, csak jöjj vissza, igaz lelkemmel mondom, hogy majd meghasad éretted a szívem, nem tudom, mit tégyek, ha vissza nem jössz. Keservesen jut eszembe sok szép szavad, veled való szerelmem. Oh, melly nehéz szívemnek, hogy tölled el kell válni. Ne hagy el. Hát kérek, kedves jó Galambom, ne távoz el tőlem, szánj meg engemet, szánd meg az én hozzád való szeretetemet. Hitem szerint vallom, hogy téged szeretlek. Ne

gyötörd szívemet már tovább, hanem mihellyt ezen levelemet vészed, mindjárt indulj meg és jőj haza hozzám. Had éljünk egymás kedvére. Ha már elmentél is Kabára és ott lakol, had ott mindjárt, jőj vissza, holtig tartalak tisztességessen és ruházlak. Ne légy senki szolgálója, ellakhatsz nállam tsendesen, élhatsz kedvedre én is, te is, Édesem.

Fogadom, kedves Galambom, hogy többé úgy nem bánok veled, mint eddig, tsak jőj vissza Szerelmem, hanem mint szerető szeretőjével szokott tselekedni. Majd meghasad a szívem, hogy veled nem mulathatok, drága tested meg nem tapogathatom és nem láthatlak. Ne ölj meg hát Édesem, ne epessz meg Kedvesem távolléteddel. Ne sajnáld még egyszer érettem fáradságodat, indully vissza és jőj haza hozzám. Isten úgy segéllyen, soha el nem hagylak, hanem szárnyam alatt takargatlak mind egészségedben, mind betegségedben. Indítson fel tégedet az én igaz szeretetem, szánj meg, ne késsél, mert egy óra is nehéz, hogy nem láthatlak. Ha megveted kérésem, igaz szeretetem, szíves ajánlásom, kívánom, hogy Isten tegyen földönfutóvá álnokságodért. Ha szerettél mindeddig, szeress ezután is, mert én téged Édes Rózsám, szeretlek. Jaj, jaj, mit tégyek, sírva írom levelemet, hogy nem láthatom Édesemet, hová legyek érted, ha vissza nem jössz, mert már tagjaim is ellankadtak bánatomban. Gondold meg kérlek állapotodat, nem lakol mindig Győrfinél, hát osztán kire szorúlsz, jobb vagyok én még másnál, ígéretem, fogadásom megállom, tsak te is légy hív mindhalálig. Ha szeretsz és eddig is szerettél, tudom, visszajössz: ha pedig vissza nem mentől hamarabb, soha az Isten ne adjon néked egészséget és boldog kimúlást.

Utollyára arra kérlek, hogy ezt a levelet senkinek meg ne mutasd, senkinek ne mond, hogy mit akarsz és hová mégy, tsak indulj meg Kedves Galambom és jőj haza, mindég várlak és szívem szerint óhajtlak. Tudod Édesem, magam hálok a nagy házba, ha éjjel érkezel, hírt adj az ódal ablakon a kis kertbe, mindig vigyázlak és várlak éjjel. Ha nappal jössz pedig, egyenessen haza jőj, hogy mentől hamarébb láthassalak. Ne halgass a más szavára.

Átkozott légy, ha el nem jössz.

Jőj el, jőj el, Édes Rózsám, mentől hamarább.

Írta igaz szívű szeretőd.

A feleségem is meg is bánta, hogy elmentél. Szereti, ha visszajössz, Édesem.

Címzés: Esztári Pandának adassék ezen levelem. Nádudvar, avagy Kaba.

Zajzon Mózes második levele Esztári Annának (1792 eleje)

Bútsúzó szavaim és tanátsom nyújtom hozzád, Édes Rózsám ekképen:
Nintsen olly erős vár, melly el ne romollyon,
Nintsen olly békesség, melly fel ne bomollyon,
Akármelley alkotmány öszve ne omollyon,
Nintsen olly erős lántz, melly el ne szakadjon.

Mert az idő, s erő mindeneket emészt,
Megtsalja, elrontya a legokosabbik ész,
Akármerre fordul, mindenütt mér roszt
Ember talál benne csak veszedelmet, kész.

Azért Édes Rózsám már tőled megválok,
Irigy nyelvek miatt már veled nem hálok.
De szeretetedben holtomig megállok,
Tudom, hogy mássadra többé nem talállok.

Köszönöm szívesen, hogy eddig szerettél,
Megbatsáss énnékem, mert Te is vétettél,
Én is megbatsájtok, csak el ne felejsél,
Én se felejtelek, mert tudom, szerettél.

Áldjon meg az Isten te igazságodért,
Fizessen meg néked hív szolgálatodért.
Sok áldást, sok jókat sok fáradtságodért,
Áldjon Menyből néked szerelmem ezekért.

Vége.

Intésem, s tanácsom hozzád ez, Kedves Rózsám!

Először. Mihelyt hazaérsz, ha módod van benne, meny férjhez, ne légy tovább
bujdosó s vándorló. Te is szenvedj, mássokkal együtt.

Másodszor. Ha viselős találsz lenni, mellytől az Isten őrizzen meg, kérlek a nagy
Istenre, tekintsd az én tehozzád való szeretetemet és hívségemet, tekintsd az én
gyermkeimet és magamat, ne juttass gyalázatra és éhelhalásra, s bujdosásra vagy
gyilkosságra. Tudod, szívem, ha megesett is, nem szánt szándékból van, nem kí-
vántalak elrontani soha, hanem az Isten meg akarta elégelni a mi gonoszságinkat.
Erre az egyre kérlek, hogy tartsd meg és fogadd meg szavamat. Én se felejtelek
el: amit erről a dologról mondtam, szóval azzal mindenütt előállhatsz, csak okos
légy. Soha nagy titkodat ki ne jelentsd senkinek.

Élly békével.

*Observandum. Hír jöven arról Junius havának első napján ezen 1792-dik esztendőben,
hogy nádudvari Esztári Pandának zöld szoknyának allyában valami levelek találtattak
bévarrva. Ezen hírre előlhivattatott Esztári Panda és megtudakoztatván elsőben tagadta, az-
után pedig zöld szoknyája allyának esvén azt tépni kezdte, melyre szoknyája allyából ezen levél
lévén onnan vetetett ki.*

Sig[natum] Nádudvar, die 1^a Junii 1792.

Nagy István nádudvari feőbíró és esküttek.

Gyócsi Ádám¹

A 18. SZÁZADI ELLENREFORMÁCIÓ
ESZTERHÁZY JÓZSEF POSTHUMA MEMORIÁJA ALAPJÁN

ABSTRACT

The 18th century Counter-Reformation based on the Posthumous Memoirs of József Eszterházy.

Through his trusted men, Eszterházy continued the court's Counter-Reformation policy throughout his dominions, albeit on a small scale. He supported his own Catholic Church, sometimes at the expense of Protestant churches, and he also enlisted the help of settled Slavic and German settlers to do this. His brother Ferenc assisted him in this endeavour and continued his legacy after his death. However, his son was less enthusiastic, so he entrusted his secretary to fulfil his legacy according to his wishes. Although the Memoria only describes the struggles of Protestants living on the Eszterházy estates due to the landlord's religious policy, a tangible, albeit incomplete, positive change in the lives of Protestant denominations occurred in the „long 18th century” with the 1781 Edict of Tolerance, which was completed in 1848.

Keywords: Eszterházy, protestants, (free) practice of religion, settlers, managers

Az értekezésben egy kevésbé ismert latin nyelven íródott munka: a *Posthuma memoria Josephi Esterházyi de Galantha, perpetui comitis de Frakno, etc.* (a továbbiakban: *Memoria*)² alapján igyekszem némi betekintést adni a 18. századi dunántúli reformátusok és – kisebb mértékben – az ugyancsak ott élő evangélikusok mindennapi életébe.

- 1 Gyócsi Ádám, történelem–latin szakos bölcész, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárának levéltárosa, Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Kutatási területe: kuruc kor, Thököly Imre mozgalma, Pray György munkássága, e-mail: gyocsia@gmail.com
- 2 Magyarul: „Galántai Eszterházy József, Fraknó örökös grófja stb. hátrahagyott/halála utáni emlékezete.”

A dunántúli protestánsok 18. századi történetével foglalkozó rövid bevezetőt követően először ejtenék néhány szót a mű címében szereplő Eszterházy Józsefről, ezután pedig magáról az íróról. A *Memoria* rövid tartalmi ismertetését követően pedig a könyvben szereplő, a téma szempontjából releváns szövegrészeket magyarázatokkal ellátott tartalmi kivonata alapján kívánom bemutatni a dunántúli Eszterházy-birtokokon élő protestánsok mindennapjait – a 18. század első feléből. Végül egy rövid konklúzióval zárom le az értekezést.

BEVEZETÉS

Az 1711. április 30-án megkötött szatmári békekötésnek a vallásügyre vonatkozó III. pontja – miszerint „a király a vallás dolgában az országnak törvényes szabadságát megvédi, annak gyakorlását az ország jogai, szabadságai és törvényei szerint Magyarországon és Erdélyben a jogosan megillető javadalmakkal együtt megengedi, s a megkegyelmezettek előtt nem zárja el annak útját, hogy sérelmeiket akár a király, akár az országgyűlés elé terjeszthessék” – alapján a protestánsok nyugalmasabb időkre számítottak, de hamar megtapasztalhatták, hogy ez a várakozásuk hiú ábránd maradt.³

A Rákóczi-szabadságharcot követő évektől kezdve ugyanis nem akadt olyan protestáns főnemes, aki patrónusként felkarolta volna a református vagy éppen az evangélikus „országglagosok” védelmét, miként tette ezt korábban Bocskai István fejedelemtől (1557–1606) kezdve Thököly Imre (1675–1705) kuruc fejedelmig bezáróan számos ismert történelmi személyiség. Ezzel párhuzamosan tanúi lehetünk annak, hogy a vármegyék apparátusaiban is lecserélték a protestáns tisztviselőket.⁴ A korábbi nyílt fegyveres konfliktusok⁵ helyébe a karhatalom erejével végrehajtott kemény és erőszakos intézkedések léptek.

Annak ellenére, hogy a vallás szabad gyakorlását az országgyűlési törvények szabályozták,⁶ a „libera religio” az ezekbe foglalt paragrafusok előírásai szerint volt csak lehetséges, illetve megengedett a protestánsok számára – még hozzá szűkebb-tágabb mérvű korlátozásokkal és megkötésekkel. A dunántúli terület egy részén pedig, ahol korábban a Török Hódoltság egy része terült el – lévén, hogy a törvények meghozatalának idején az a terület nem tartozott a Királyi Magyarországhoz – kizárólag a király kegyétől függött a vallásszabadság ügye.⁷ Jól jellem-

3 THURY Etele: Egyházunk múltja. Adatok a régi dunántúli református egyházkerület történetéhez. VI. In: *Protestáns Dunántúli Lap*. VIII. évf. (1897), 789.

4 SZABÓ Előd: „Jól vagyon, mert az Istennek így tetszett”. A Dunántúli Református Egyházkerület története a kezdetektől a türelmi rendeletig. Pápa, 2020, 260.

5 Gondoljunk itt a helyi lutheránusok ellen is felállított eperjesi vérsztörvényszékre vagy a református prédikátorok gályarabságára stb. az 1671–1681 közötti ún. gyászévtizedben stb.

6 Az 1681. évi XXV–XXVI. és az 1687. évi XXI. törvénycikkekről lásd: Magyar törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek. Fordította és bevezetésekkel ellátta: TÓTH Lőrincz, Budapest, 1900, 285–287. és 349.

7 SZABÓ 2020, 261.

zi a kialakult helyzetet, hogy a Dunántúli Református Egyházkerületnek hosszú ideig püspöke sem volt Hodosi Sámuel (1654–1748) rövid idejű püspökségét követően (1708–1710).⁸

Mindeközben számos helyen – a karhatalom segítségével – protestáns templomokat romboltak le, egyházi épületeket foglaltak le, tanítókat, lelkészeket úztek el – felszámolva az adott hely szabad vallásgyakorlatát.⁹

Az 1712–15-ös országgyűlés 30. törvénycikkelye ráadásul szentesítette az 1681. és 1687. évi törvényeket értelmező királyi magyarázatokat, amelyek szerint a szabad vallásgyakorlás országgyűlési tárgyalása megszűnt és minden népesebb protestáns összejövetel tilossá vált.¹⁰ A Helytartótanács 1723-as felállítását követően a helyzet még tovább romlott, mivel a vallási ügyeket az a legfelsőbb kormánysszerv vette át, amelynek tagjai túlnyomó részben nem voltak megértőek a protestánsok irányában.¹¹

A helyzeten nem segített az 1721 és 1722 között ülésezett Mixta Religionaria Commissio sem, avagy magyarul Vallásügyi Vegyesbizottság, amely a különféle konfessziójú egyházak helyzetének leírására és meglévő problémáik orvoslására alakult meg. Ez egy katolikusokból, reformátusokból¹² és evangélikusokból álló vegyesbizottság volt, de érdemi előrelépést ez sem hozott – tagjai egymással sem tudtak összedolgozni. Pár évvel később a korban mérőöldkőnek számító Carolina resolútiók jogi szinten is megszilárdították az eddig fennálló felekezeti rendszert és gyakorlatot, anélkül persze, hogy érdemben kedvező változást értek volna el a protestánsok számára.¹³

8 THURY 1897, 790.

9 SZABÓ 2020, 262.

10 TÓTH 1900, 462–464.

11 SZABÓ 2020, 272.

12 A bizottság munkájában a református tagok közül Ráday Pál (1677–1733), II. Rákóczi Ferenc (1677–1735) egykori kancellárja számított a legprominensebb résztvevőnek.

13 A I. Carolina Resolútiót (magyarul: Károly király döntését) 1731. március 21-én adta ki az uralkodó III. Károly, és ezzel II. József (ur. 1780–1790) türelmi rendeletéig szabályozta a protestánsok jogait. A rendelet értelmében az evangélikusok és a reformátusok szabad vallásgyakorlata az egész ország területén csak magán-vallásgyakorlat formájában volt megengedhető. Nyilvánosan a protestánsok csak ott gyakorolhatták vallásukat, ahol az 1681. évi soproni országgyűlés XXVI. törvénycikke (artikulusa) ezt lehetővé tette, vagyis az erről a törvénycikkről elnevezett artikulás helyeken. A máshol élő protestánsok a helyi katolikus plébános felügyelete alá tartoztak, neki kellett (pénzben és természetben) fizetniük az előírt kötelezettségeket. A katolikus egyházi hatóságok a protestáns egyházak felett is felügyeletet gyakoroltak, így katolikus püspökök hatásköre volt dönteni a protestánsok házassági pereiben. Továbbá katolikus és protestáns személy csak katolikus pap előtt köthetett házasságot. Mindeközben a protestánsok katolizálását szorgalmazták, a katolikusok protestáns hitre térését ellenben a lehetséges mértékig akadályozni törekedtek. Az állami alkalmazottaknak ún. dekretális esküt kellett letenniük, amely tartalmazta Szűz Mária és a szentek nevét is. Az által, hogy erre a protestánsok hitbeli meggyőződésből fakadóan nem voltak hajlandóak, tehát nem esküdhetek meg, számukra gyakorlatilag lehetetlenné vált a hivatalviselés. A Carolina Resolúció kiváltotta mind a protestánsok, mind a túlzó katolikusok heves tiltakozását, ennek ellenére egészen 1781-ig érvényben maradt. (Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*, Budapest, 2002, 300–304.) A II. Carolina Resolútiót 1734. október 20-án adta ki III. Károly, amely mind az evangélikusok, mind a reformátusok részére 4-4

Az üldöztetések eredményeképpen az 1730-as évekre a két református egyházkerületben, a Dunántúli és Felsődunamelléki Református Egyházkerületben – a korábbi időszakokhoz képest – jelentősen visszaesett a kálvinista gyülekezetek száma. A dolgozat helyszínül szolgáló Eszterházy birtokok is e két, 1734-től – amikor az utóbbi beleolvad az előbbibe – pedig egy egyházkerületnek (a Dunántúli Református Egyházkerületnek) a pápai, komáromi, valamint tatái egyházmegyéiben feküdtek.

Ahogy az eddigiekből kitűnt, (Habsburg) III. Károly magyar király (ur. 1711–1740) uralkodása alatt – a várakozások ellenére – nem lett jobb a protestánsok helyzete, de lánya, Mária Terézia (ur. 1740–1780) királynő regnálása alatt sem volt könnyű az életük. Az ő korszakát „csendes vagy vértelen ellenreformációnak” is hívják a történelemtudósok, mert a protestánsok vallásügyi helyzete nem változott számottevően, vagy éppen bizonyos szempontból még rosszabbodott is.¹⁴

A forrásunkban szereplő időszakot (1715–1749) követően további kellemetlenségekkel néztek szembe a protestáns felekezetek: egymást érték az élet minden területén az erőszakos cselekedetek (üldözések, templomfoglalások stb.) és adminisztratív korlátozások (püspökök eltiltása a vizitációtól stb.).

A korszakban a katolikusok és a protestánsok közötti feszültség az alsóbb néprétegekig is eljutott és meghatározta a mindennapokat. Mire elérkezünk a türelmi rendelethez, addigra már az erőteljes kimerülés jellemzi a térség protestáns gyülekezeteit, amelyek lelkészekben, tanítóknak, anyagi javakban, vallási épületekben stb. egyaránt nagy hiányt szenvedtek.¹⁵ A dunántúli protestánsok életét azonban nem csak a hivatalos politikai irányzat, hanem Padányi Bíró Márton (1693–1762) veszprémi katolikus püspök is megnehezítette a korban, aki missziós területnek tekintve a Dunántúlt, maga is hozzájárult – „féktelen ellenreformációs igyekezetével” – a lakosság felekezeti arányainak megváltozásához a katolikus lakosság javára.¹⁶ Ebben a légkörben íródott az itt kor- és vallástörténeti forrásul szolgáló Memoria.

AKIRŐL A MEMORIA SZÓL: ESZTERHÁZY JÓZSEF

A mű az Eszterházy család egyik tagja, Galántai¹⁷ Eszterházy József (1682–1748) életének állít emléket, aki Esterházy Ferenc (1641–1683) semptei főkapitánynak és

szuperintendens választását engedélyezte, és ennek alapján történt a magyarországi protestáns egyházkerületek megszervezése, mely lényegében 1920-ig érvényben volt. Jó néhány helyen az I. Carolina Resolutio által előírt kötelező eskü miatt a hivatalokba nem találtak megfelelő számú protestáns jelöltet, így a rendelet szó szerinti értelmezése megbénította volna a közigazgatást. Ebből kifolyólag II. Carolina Resolutio úgy rendelkezett, hogy a protestáns tisztviselő jelenlétében az eskü szövegét fel kell olvasni, de mégsem kell őt arra kényszeríteni, hogy annak szavait utánamondja. (Ifj. Bartha János: *A tizenharmadik század története*, Budapest, 2000, 118.)

14 SZABÓ 2020, 303.

15 SZABÓ 2020, 357.

16 TUSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA: *Népi vallásosság Magyarországon a 17-18. században*. Források, formák, közvetítők, Budapest, 2001, 344.

17 Pozsony vármegyei település az Eszterházy család ősi fészke volt, amely sosem vált családi központtá, inkább szimbolikus hely maradt.

Somogy vármegye ispánjának, valamint Thököly Katalinnak (1655–1701), Thököly Imre (1657–1705) kuruc fejedelem nővérének volt a középő fia.¹⁸

1682-ben született Pápán. 1693-tól viselte a rátóti prépost titulust, majd címzetes apát lett, később, 1697-től a nagyszombati egyetemen bölcseletet, 1700-tól a római *Collegium-Hungaricum*-ban teológiát, 1701-től pedig Bécsben magánúton matematikát és hadászatot tanult. A bécsi udvari politikában szintén szerepet vállalt, mint valóságos belső tanácsos. Itthon Komárom vármegye főispánjának, valamint 1733–1741 között a horvát dalmát és szlavón pro-rexnek, azaz bánnak a tisztségét töltötte be, hogy ezt követően 1741-től haláláig a királyi kúria bírása, azaz országbíró legyen. 1705-ben belépett a hadseregbe, ahol a kurucok és bátyja, a kuruc generális ellen harcolt a Rákóczi-szabadságharc idején. Az 1716–18-as osztrák–török háborúban ugyancsak részt vett. 1721-től főstrázsamester (őrnagy), 1739-től lovassági tábornoki rangot viselt. Ott találjuk az 1737–1739-es újabb osztrák–török háborúban Bosznia területén, majd végül az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748). 1748-ban halt meg Pozsonyban.

Személye uradalmi-szerke Komárom vármegye benépesítőjeként és újjáépítőjeként is ismert volt. A római katolikus egyház buzgó híveként egyházát bőkezűen támogatta. 1720-ban – érdemei elismeréseképpen – adományul kapta a szövegben gyakran előforduló pápai uradalmat, majd 1727-ben megvásárolta a szintén ugyanott sokszor olvasható tatai nagybirtokot, ahol 1744-ben kapucinus kolostort és templomot is építtetett. Katonai és/vagy politikai tevékenységéből kifolyólag megfordult többek között Itáliában, a németek lakta területeken, Sziléziában, Boszniában, Bécsben stb. – világlátott arisztokrata hírében állt,¹⁹ akinek életét a *Memoriában* saját belső embere tartotta fontosnak megörökíteni.

A MEMORIA ÍRÓJA: KOLINOVICS GÁBOR

A mű szerzőjének a horvát ősökkel rendelkező Kol(l)inovics Gábort (1698–1770) tarthatjuk,²⁰ akinek személyét a 18. századi történetírók között említhetjük. A latinul író nemzedék egyik utolsó alakja, Katona István (1732–1811), aki Pray György (1723–1801) kortársaként a nagyszombati jezsuita tudós-történetírók közé tartozott, 42 kötetes híres *Historia critica*-jában a neves alkotók között említi Kolinovicsot, és egy rövid összefoglalást ad róla, megemlítve a szóban forgó könyvet is:

18 Bátyja, Antal (1676–1722) katonatiszt, aki részt vett a török elleni harcokban és 1698-ban török hadifogságba kerülve, a hírhedt Héttorony, törökül Jedikula utolsó magyar foglyaként vált ismertté. Később kuruc tábornagy lett, aki elkísérte II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) vezérlő fejedelmet török száműzetésébe. A szövegben is szereplő öccse, Ferenc (1683–1754) Borsod vármegye főispánja volt, valamint főlovászmester, illetve tárnokmester.

19 BOROVSKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom*, Budapest, 1907, 488; *Új Magyar Életrajzi Lexikon II. D–GY*, Főszerk. MARKÓ László, Budapest 2001, 443.

20 Életére, munkásságára, emlékezetére lásd még: KOLINOVICS Gábor: *Chronicon militaris ordinis equitum templariorum... de Patria, vita, fatis, et scriptis Autoris commentatus est...* Edidit Martinus Georgius Kovachich Senquiciensis, Pestini, 1789, 1–140.

„A nemes senkőci Kolinovics Gábor írta nekem 1769-ben küldött levelében, hogy ő (értsd: Kolinovics) éppen a 71. életévét töltötte be, tehát 1698-ban született és 1768-ban halt meg.²¹ A szőlőművelés és a mezőgazdasági munkák kipróbálását követően – miként maga mondta – mivel más dolgokra éreztem elhívátva magam, nyomban a humán tudományok elvégzése után (1715) 54 évvel ezelőtt, életemet műveltebb tudományok művelésével töltöttem. Idejének legnagyobb részét a koráról szóló kéziratok készítése kötötte le, amelyeket a könyvkötő mester 13 kötetben 2361 papíron vont össze. 1754-ben adta ki Nagyszombatban Eszterházy József Postuma memoriáját. Kovachich György²² pedig az ő kézírataiból a Chronicon templariorum mellett 1790-ben Budán 8-ad rétből tette közzé a Novam Hungariae periodumot, azaz az 1741-ben Pozsonyban tartott országgyűlésen történekről szóló híradást.”²³

Még a szabadságharc idején a kuruc hadak elpusztították apja senkőci birtokát, ezért egy időre el kellett hagynia a lakhelyét – ez a gyerekkori esemény későbbiekben mély benyomást tett rá. Szentgyörgyön, Pozsonyban és Nagyszombatban tanult. Rövid ideig a piarista rend tagja is volt (1715–1716), fél évig pedig pálos novícius. Élete során volt jószágigazgató, uradalmi intéző, írnok, ügyvéd, valamint a Királyi Tábla hites jegyzője is. Mindeközben fokozatosan vált és alakult történetíróvá. Eszterházy József országbíró íródeákjaként eljárhatott a 1741. évi híres országgyűlés²⁴ üléseire, s ezekről naplót is vezetett, amelyet – mint fentebb említettem – az úgyszintén senkőci születésű tudós Kovachich Márton György adott ki, és amely a mai napig elsőrangú forrásmunkának számít.²⁵

Noha kéziratban maradt, ismertsége miatt ugyancsak fontos a *Commentarii* című munkája, amely az 1701–1720 közötti évek magyar történetét foglalja magába, annak is túlnyomó része a szabadságharc időszakát mutatja be, és egyben a népi kuruc szemlélet sok vonását örököltette át az utókorra.²⁶ Kolinovics segédletet is

21 Az 1768-as évszám elírás, 1770 a helyes dátum.

22 Értsd: Kovachich Márton György (1744–1821).

23 „Kolinovits Gábel, nobilis Senquiciensis, datis ad me litteris 1769. se 71. aetatis annum terminasse scripsit, natus igitur fuerit sub an. 1698. mortuus 1768. Gustatis, inquit ipse, vineaticis et agriculturae laboribus, quod ad alia se destinatum observaret, vitam statim a terminatis 54 ante annos humanitatis studiis (1715) meliores inter litteras triui, ac confecit chirographa, suorum res patrias temporum maximam partem denarrantia, 2361. philiris per 13. volumina per bibliopolum coactis. Edidit ipse Postumam memoriam Iosephi Eszterházy, Tirnauiae 1754. Georgius autem Kovachichius ex eius MSS. praeter chronicon templariorum, vulgavit Nouam Hungariae periodum, seu comitia, Posonii 1741. celebrata. Budae 1790. 8.” (KATONA István: *Historia regni stirpis Austriae*, Tomulus XX. Ordine XXXIX. 1740–1780, Pestini, anno 1809, 970.)

24 Az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen – a Habsburg Birodalmat fenyegető osztrák örökösödési háború idején – hangzott el a hagyomány szerint a magyar nemesek részéről a „vitam et sanguinem”, azaz „életünket és vérünket” felkiáltás a királynő trónjának megvédésére.

25 *Új Magyar Életrajzi Lexikon* III. H–K, Főszerk. MARKÓ László, Budapest, 2002, 1021–1022.

26 Lásd: KOLINOVICS Gábor: *Commentariorum de rebus Ungaricis Libri XIII. Ubi Gesta Ab Anno, MDC. Cl. ad annum MDCCXX. [...] accuratissime summa recensentur*. Senquiczii, 1752. Egyetemi Könyvtár. Ms. G. 86.

összeállított ehhez a munkájához, amelyben 620 dokumentummásolat van, ebből 505 dokumentum az 1703–1711 közötti időszakból.²⁷

Önmagára a *Memoria* elején – a kibővített címlapon – a következőképpen hivatkozik: „Magának az odaadó pártfogoltnak igyekezetével és munkájával”.²⁸ Ez a megfogalmazás – még ha a neve elhallgatásával is – összetéveszthetetlenül felfedi előttünk a *Memoria* készítőjének személyét.²⁹

A KÖNYV ISMERTETÉSE

A *Memoria* címlapja alapján megállapítható, hogy a jezsuita felleghvárnak nevezett Nagyszombatban került kiadásra 1754-ben, miként a címe is mutatja, már Eszterházy József halála után.

Az alábbi részekből áll:

– Az Ad lectorem³⁰, azaz az olvasó megszólítása, amelyben röviden beszél az olvasónak elhivatottságáról:

„Hogy minemű ösztönzéssel kezdtem bele ebbe a munkába, hogy ezt az életrajzot részletesen megírjam, bármennyire is – az elbeszélés több helyén – jól lehet könnyen kikövetkeztethető, mégis itt ezen a ponton is a kitérőkön túl és azok mellett megemlíteni gondoltam. Már 1731-től kezdve egy népes családdal³¹ éltem nagyobb részt Eszterházy írnokaként; és minthogy a legpazarabb jótéteményeknek gyenge erőm miatt másként nem tudtam volna megfelelni, nemsokára ettől az időtől kezdve elkezdtem számba venni azokat, amelyek a legjobb mecénás (értsd: Eszterházy József) emlékezetének az utókor számára történő ajánlására szolgálnak; és hogy ezen elhatározásaimtól elálljak, a hálás lélek igyekezete addig nem engedte, amíg ugyanő élete az isteni előrelátás kifürkészhetetlen elrendelése által végét nem ért, és ez az írás egyszersmind végül el nem készült.”

– A POSTHUMA MEMORIA JOSEPHI C. ESTERHÁZI DE GALANTHA, Judicis Curiae Regiae per Ungariam. Ingressus, azaz a magyarországi országbíró

27 Lásd: KOLINOVICS Gábor: *Fulcrum Commentariorum de Rebus Hungaricis seu instrumenta literaria publica, sexcentis plura [...]*. Senquicziú, 1742. Idib. Maius. Egyetemi Könyvtár. Ms. G 87.

28 „Studio et opera devoti ipsius clientis.”

29 KOLINOVICS Gábor: *Posthuma memoria Josephi Esterházy de Galantha*, Tyrnaviae, 1754, címlap.

30 „Quo impulsu laboris istud aggressus sim, ut Vitam hanc prolixius pertexerem; quantum libet pluribus Narrationis locis conjectatu proclive sit, isthic attamen extra, et praeter ambages censui memorandum. Ab Anno jam CID DCC. XXXI. numerosa cum Sobole vixi majorem partem ab Esterházy manu; atque cum beneficiis profundissimis aliter per virum tenuitatem respondere nequirem; ex eo mox tempore, quæ ad commendandam posteritati Optimi Macenatis facerent memoriam, dispicere caepi; nec ab iis cogitationibus desistere grati animi studium sivit unquam, quoad & vita ejusdem inscrutabili providentia divina Decreto ad exodum pertingeret, scriptio simul hæc, sua donanda tandem foret coronide.” Uo., *Ad Lectorem*.

31 Szó szerint: „számos sarjjal”.

gróf galántai Eszterházy József hátrahagyott emlékezetéhez szóló bevezető,³² amelyben céljairól a következőképpen ír:

„A lélek arra ösztönöz (engem), hogy átadjam az utódok ismeretének a származás, az erények, a tudomány és a viselt dolgok tekintetében legjelesebb férfiú, gróf Eszterházy József emlékét. Nem pedig történetesen az, hogy minden kor által a művelt embereknek kitaposott eme ösvényt, nehogy az evangéliumi méccsessel felérő erény a véka alatt rejtőzzön, csak azok mellőzzék, akik sohasem néztek utána Homérosz Hérodotoszának, Xenophón Küroszának, a nikomédiai Arrianosz és Quintus Curtius Rufus Nagy Sándorának, Cornelius Tacitus Julius Agricolájának,³³ vagy eme osztály más íróinak.”

- A *Liber I. Gesta privata*, azaz az első könyv, amely a magánéletéről szól.
- A *Liber II. Gesta togata*, azaz a második könyv, amely a hivatali életéről szól.
- A *Liber III. Gesta bellica*, azaz a harmadik könyv, amely a katonai pályájáról szól.
- A *Liber IV. Gesta religiosa*, azaz a negyedik könyv, amely a vallásos cselekedeteit gyűjti össze.
- A *Series instrumentorum literalium, quibus in hac narratione praecipuae usi sumus. Ordine chronologico*, amely a könyvben szereplő okmányokat tartalmazza, kronologikus sorrendben, mint pl. kéziratos hivatalos levelek stb.
- A *Catalogus auctorum hac in lucubratione citorum*, amely a munkában idézett szerzők katalógusát foglalja magában, mint pl. antik szerzők, nyomtatott anyagok stb.
- A *Manuscripti ipsis in narrationibus usurpati*, amely során a könyvben használt kéziratokról beszél. Ezek között szerepel saját maga latin nyelvű önéletrajza is stb.
- Az *Index rerum et verborum accuratus ordine alphabetico*, amely ábécés rendben öleli fel a könyvben előforduló fogalmakat és neveket.

A fentebb említett IV. könyvben (205–270. oldal) találhatóak a protestánsokra vonatkozó részek is. A leírt eseményeket – mint jeleztem – a *Carolina resolutio*k (1731 és 1734) kiadása előtti és utáni légkörben kell elhelyezni. Egy olyan ember tollából származik az írás, akinél (a gyerekkori traumatikus eseményekből is fakadó) előítélet a buzgó ellenreformációs igyekezettel párosult. A protestánsokkal szembeni hangvétel ennek megfelelően elfogult és szigorú, valamint nem egyszer sértő hangvételű – mindez a korban nem volt ritka.

32 „Viri Sanguine, Virtutibus, Doctrina, Gestis Clarissimi Josephi comitis Esterhazii memoriam, posterorum tradi notitiae urget animus; Non id temere quidem, quod ab omni aeo tritam Eruditis hanc Semitam ne lucernae ad instar Evangelicae, virtus lateret sub modio, ignorent illi duntaxat, qui Herodoti Homerum, Cyrum Xenopontntis, Arriani Nicomediensis, & Q. Curtii Rufi Alexandrum Magnum, Julium Agricolam Taciti Corneli; aliosve hujus classis scriptores nunquam inspexerint.” Uo., 1.

33 Ókori történetírók és műveik.

Most pedig rátérek az általam kiválogatott egyes szövegrészletek tartalmi összefoglalására,³⁴ amelyek betekintést nyújtanak az Eszterházy-birtokokon – a 18. század első felében – élő acatholicus, azaz nem katolikus vallású alattvalókkal szemben tanúsított ellenreformációs politikába.

A PROTESTÁNSOK HELYZETÉNEK BEMUTATÁSA A *MEMORLÁBÓL* VETT
ÖSSZEFOGLALÓ ÉS KIVONATOS PÉLDÁK ALAPJÁN

Kálvin szentélyének lerombolása Mezőörsön

1715-ben József Mezőörs nevű falujában,³⁵ amely a Kisalföldön, a gesztesi uradalomhoz tartozott, Kálvin követői, miután templomukat elragadták tőlük, egy másik fából álló építmény felépítésébe kezdtek. A terület örökös földesura, Eszterházy József, az ezredével innen nem messze töltötte akkor a nyarat, és atyai módon intette a földesúri függésben lévőket, hogy hagyjanak fel azzal, amit éppen csinálnak, igényt pedig csak arra tartsanak, amit előjáróik jóváhagynak; amit eddig felhasználtak, azt bontsák le és fordítsák más hasznos dologra. Nem hallgattak azonban rá s tovább építették a katolikus templomhoz hasonlatos építményt. Hogy elvegye a jobbágyok kedvét ettől a pimaszságtól, mintegy hatvan, római katolikus vallású, szláv származású³⁶ lovas segítségével arra kényszerítette a parasztokat, hogy saját kezükkel rombolják le az újonnan épült templomukat, és a falu közepén égessék el az összehordott anyagokat.³⁷

Cél: a kálvinisták Pápáról történő eltávolítása

Ferenc testvérevel egyetértésben a császártól 1718. november 5-én felhatalmazást kért József a veszprémi terület közhatósági előjáróságának,³⁸ hogy az a király nevében rendelje el, hogy a helvét hitvallásúak költözzenek az artikuláris helyekre, ha nem akarnának ezután magán-vallásgyakorlatot tartani, imaházat pedig, valamint a lelkész házat és az iskolákat az Eszterházy testvéreknek, tehát e föld urainak, rendelje oda. Ennek okán, 1719. február 16-án, a pápai reformátusok a császárhoz folyamodtak, hogy panaszaiknak hangot adjanak az udvarba küldött Kene-

34 Mindegyik részt egy zárójelbe foglalt megközelítőleges címmel vezetem be. Az adott rész datálását a szövegbe betoldott évszámmal jelzem. Az egyes részek időrendben követik egymást. Az adott – sokszor pejoratív – szófordulatokat (pl. Kálvin követői stb.) igyekeztem megtartani.

35 A falu Győrtől 20 kilométerre helyezkedik el. Pannonhalmától keleti irányban, 12 kilométerre. A református templom 1788-ban épült újjá.

36 Gyakori eljárás volt egyes arisztokrata aulikus földesuraknál (Így Eszterházy Józsefnél is), hogy a helyi protestáns, főleg magyar nemzetiségű lakosok megregulázására sokszor katolikus, szláv vagy német telepeseket, illetve fegyveres katonákat „vetett be” – az adott szituációban ez megbízható módszernek mutatkozott. (Gondoljunk csak a bécsi udvar megosztó politikájára, és a különböző nemzetiségek, felekezetek egymás ellen való kijátszására.)

37 Uo., 209–210.

38 A vármegyei tisztikarról van szó.

sei³⁹ Istvánon, a hely művelt, közkedvelt nemes lakosán, a Kálvin-szekta (sic!) Dunántúli Református Egyházkerület első főgondnokán keresztül, miszerint „ők a vallás gyakorlásától, amire már 1526 óta Pápán állandóan gondot viseltek, mindazáltal valójában a grófok fonák információi végett kiadott királyi felhatalmazás által el lettek tiltva, méghozzá jogtalanul; most már az imaházat és az iskolát követelik vissza fenyegetések közepette, ezért kéri a hatalmasok elleni védelmet, az eredeti állapot visszaállítását; és azt, hogy az Eszterházyakat az 1715. évi törvény XXX. cikkelye⁴⁰ által felállított bizottsághoz küldjék el.”⁴¹ A császár meghagyta, hogy a kérelmezők az időközben meghozott királyi rendeletnek (amelyet a szelíd gróf urak⁴² jártak ki) tegyenek eleget, és a mondott bizottság döntése által álljanak készen a közben felfüggesztett (vallás)gyakorlásra.⁴³ A reformátusok szabadon gyakorolhatták itt így mindaddig a vallásukat, amíg a Gondviselés – József testvérének, Ferencnek a révén, aki Károly nevű fiát, az esztergomi főegyházmegye papját is segítségül hívta ehhez – Kálvin gyomjainak (sic!) a terjesztésétől meg nem szabadította később Pápát – József halála után.⁴⁴

39 Másképpen: Kenessey István (1677–1750). Tagja volt az országgyűléseknek, és az 1715-ben kiküldött vallásügyi bizottságnak is. Életére, megbízására és tevékenységére lásd: KÖBLÖS József: Keservesen panaszkodni kényszerítettünk. A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején. In: *Acta Papensia* 2006/1–4.

40 1715. évi XXX. törvénycikk kimondja, hogy „a vallás dolgában megújításra kerülnek az 1681-ik évi 25-ik és 26-ik valamint 1687-ik évi 21-ik törvénycikkek”. (TÓTH 1900, 463.)

41 „Se a religionis exercitio, quod ab Anno jam cı. ı. XXVI. Papae obierint constanter, mandtao quidem Regio verum ad sinistras Comitum informationes elargito vetitos citra Juris via; Oratorium jam, & Scholam repeti non absque minis; orant idcirco protegi se contra Potentes, restituui in integrum; Esterháziisque ad comissionem Art. XXX. Anni cı. ıccc XV. Statutum relegari.”

42 Értsd: az Eszterházyak.

43 A status quoról szóló 1719. december 5-én kelt királyi rendeletről lehet szó, amely szerint mindennek „in status quo” kell, hogy maradjon a végleges vallásügyi intézkedésig.

44 KOLINOVICS 1754, 211–212. Ez a szóban jelzett történet még azzal a kérvénnyel indult meg, amelyet a grófok az uralkodóhoz nyújtottak be 1718 őszén. Ebben elismételték mindazt, amit már 1715-ben is előterjesztettek, miszerint Pápán csak addig volt vallásgyakorlata a reformátusoknak, amíg itt végvár állt, miután pedig a törökök kiűzésével a végvárakat lebontották, és a katonaságot is kivonták innen, a pápaiak jogtalanul folytatták még mindig vallásgyakorlatukat, mert az 1715. évi 30. törvénycikk továbbra is fenntartotta a megelőző törvényeket és érintetlenül hagyta a meglévő földesúri jogot. Így arra kérték a grófok a királyt, adjon utasítást a vallásgyakorlat beszüntetésére, valamint a templom, az iskola és a parókiák elvételére, a prédikátorok és a rektor pedig olyan helyre távozzanak, ahol a törvény megtűri szolgálatukat, és a városban csak, mint magánemberek maradhassanak. Az épületek elvétele a grófok szerint azért is volt jogos, mert azok földesúri telken álltak. 1718. november 5-i keltezéssel ki is adatott a királyi rendelet, amely helyt adva a földesurak kérésének, arra utasította a vármegyét, hogy a vallásgyakorlatot szüntesse be, a templomot, parókiákat és az iskolát vegye el a reformátusoktól, és azok kulcsait a grófoknak adja át, a prédikátorokat s az iskolamestert pedig arra kényszerítse, hogy onnan artikuláris helyre távozzanak. (TÓTH Endre: A pápai református egyház története, Budapest, 1941, 125–126.) Ugyanakkor a reformátusok is felküldték kérésüket a királyhoz. Ebben röviden megint arra hivatkoztak, hogy Pápán nem a végvár miatt volt szabad vallásgyakorlat, hanem országgyűlési végzések által. Az ügy az 1715. évi 30. törvénycikkkel kiküldött bizottság elé került. (Uo., 128.) Annak okán, hogy a véghelyi állapottal kapcsolatos engedélyt a református vallásgyakorlat 150 évvel megelőzte, 1719-ben végül megkap-

Tolna település papot kapott

1741-ben Eszterházy József hitbuzgalma miatt a tatai uradalomhoz tartozó új tolnai telepesek megkapták a kért lelki gondozót, aki a szertartásokat a másik szomszédos faluban, Tarjánban⁴⁵ is el fogja majd végezni, és „ennek tévúton bolyongó juhainak⁴⁶ a római akolba való visszavezetéséről⁴⁷ kíván majd gondoskodni.⁴⁸

Szákszend⁴⁹ temploma a lelkész gaztette miatt elkerült a reformátusoktól

József felszámolta a gesztesi uradalom területén, Szákszendén a helvét hitvallás gyakorlását, miután 1744. március 9-én itt a Szent Józsefnek ajánlott templomot átadták a katolikusok számára, a helyi lelkészt pedig elűzték, akit egy súlyos bűnnel vádoltak meg. Miután az úriszék előtt kikérdezték, az igazságtól való félelmében, minden holmiját, amit csak tudott, illetve feleségét, és gyermekeit magával ragadva késő éjszaka eltávozott a településről. Ennek ismeretében az Eszterházy család intézője Szákszendre sietett, és kérésére – a rendelkezésére álló parasztok segítségével – átvette a templom lepecsételt kulcsait. Ezt követően mindenféle félreértés elkerülése végett kijelentette, hogy a templomot a továbbiakban Kálvin követőinek sohasem fogja átengedni.⁵⁰

Az Istenszülő Szűzanya iránt elkövetett bűntettek könnyeket csaltak ki Józsefből

Ugyancsak 1744 során, József Szűz Máriának unokatestvérének, Erzsébetnél való látogatásának ünnepén⁵¹ éppen Pozsonyban tartózkodott az irgalmas rendi testvéreknél, amikor a nagytiszteletű bazini Naymar János római katolikus lelkész atya gyülekezet előtt kemény szavakkal illette az eretnekeket⁵² (sic!), akik az Isten-

ták az engedélyt a reformátusok a vallásgyakorlat status quo alapján történő folytatására és ennek a rendeletnek a következtében 1752-ig birtokában is voltak annak. Később a könyvben nem kerül megemlítésre, hogy 1730-ban Eszterházy József a vármegye segítségével szólította fel a reformátusokat birtokjoguk igazolására, illetve a telek átadására. A reformátusok tiltakoztak a felszólítás ellen, és tiltakozásuk során ismételten a status quóra hivatkoztak. Ellenben maguk a reformátusok is jól tudták, hogy a birtoklás kérdésében jogi értelemben a földesúrnak is igaza volt. A telek valóban visszakövetelhető volt, ezért voltak kénytelenek az egyetlen lehetséges eszközbe, a status quoról szóló királyi rendeletbe kapaszkodni. (Uo., 128.) 1752-ben azonban azzal az indokolással, hogy az 1718-as királyi rendelet nem lett végrehajtva, a grófok új intézkedést kértek – noha az 1718-as rendelet 1719-ben bizonyos mértékben már hatályát veszítette –, hogy az ominózus rendeletet hajtsák végre, amit meg is tettek, így a helyi nyilvános vallásgyakorlat egy időre véget ért. (Uo., 227.) 1752. május 12-én szűnt meg a református igehirdetés, majd 31 évvel később, 1783. május 11-én délután indulhatott meg újra. (Uo., 230.)

45 Tatabányától 9 kilométerre fekszik északkeleti irányban.

46 Értsd: protestáns.

47 „errantibus per devia hujus Oviculis Romanum redundis in Ovile”

48 Uo., 228.

49 Mai Komárom-Esztergom vármegye.

50 Uo., 233.

51 Sarlós Boldogasszony (latinul: Visitatio Beatae Mariae), az áldott állapotban lévő Mária ünnepét a XIII. századtól kezdve július 2-án tartja a katolikus egyház; liturgikus neve „Szűz Mária látogatása Erzsébetnél”.

52 Értsd: a protestánsokat.

szülő Szűzanya szobrát Zsolnán máglyára rakva nyilvánosan elégették, ezt megelőzően Besztercebányán kötelet is vetettek rá. Városokat, falvakat raboltak ki, de még több kárt akartak okozni, és becsmértlőleg azt hajtogatták, hogy „bármilyen bálványnál semmi sem szelídebb”.⁵³ Mária személyének kizárását követelték az egyébként törvényes hit formulájából. Amikor meghallotta ezeket a Mária tiszteletére felesküdt József, könnyekre fakadt. Ügyelve azonban nyilvánosság előtt erényesség látszatára, lelkiállapotát az arca elé tartott kendővel palástolta el.⁵⁴

József a Bajon és Környén élő alattvalókat mindenüktől megfosztotta

1745-ben az éppen Sziléziában hadakozó⁵⁵ József utasítására a tatai uradalom falujában, Bajon, valamint a gesztesi uradalom falujában, Környén, azokat a helyét hitvallású alattvalókat,⁵⁶ akik vonakodtak helyesebb belátásra térni, azaz áttérni, elűzték, és helyükre római katolikus vallású, elsősorban a Kisalföld környékéről származó földművesek⁵⁷ kerültek.⁵⁸

Környén elvették a templomokat a kálvinistáktól

József parancsára Környén, 1746. január 2-án, a kapucinus rendház előjárójának és a törvényhatóságok tisztjeinek kíséretében megjelent Schmitt Gábor esperes, aki egyben Tata mezőváros plébánosa is volt, és a templom ajtaja előtt nyilvánosan felszólította Naszályi Andrást, a hely református lelkészét, hogy adja vissza a kulcsokat. Ő azonban tiltakozás közepette ezt megtagadta. Ennek ellenére Schmitt, miután a lakatosmesterek kinyitották a kaput, mégis belépett és elfoglalta a templomot, amelynek középső részénél egy bizonyos gerendán az alábbi felirat volt olvasható: „Ez a ház gyűlöli a haszontalanságot, szereti a békét, bünteti a bűnöket, megtartja a jogokat, dicsőíti a jókat.”⁵⁹ A szentélyben az oltár helyén egy díszítetlen asztal állt, ahol ivópajtasok (sic!) borral és kenyérrel áldoztak.⁶⁰

Anyagi juttatásokat kapott a környei templom és parókia

Amikor József 1746 folyamán Pestre eltávozott, Balog Ferenc uradalmi kormányzó Knirsch Józsefnek, az erdőség fővigyázójának és Prusinszki Pálnak, a majorság gondnokának, és általa a környei, a somlói, az oroszlányi, a kecskédi⁶¹ lakosoknak értésére adta: hogy az a szándéka az, hogy a visszaszerzett környei egyház anya-egyház legyen, míg a további 3 hely annak filiái, azaz leányegyházai legyenek,

53 A reformáció egyik előfutára Rotterdami Erasmus (1466–1536) nyomán: „idolo quopiam nil mitius”.

54 Uo., 234.

55 A Habsburg örökösödési háború (1740–1748) zajlott ekkor.

56 A 17. század folyamán az arisztokrata Csákyak által le- és betelepített reformátusokról van szó.

57 A németekről van szó.

58 Uo., 235.

59 „Haec domus odit Nequitiam, amat pacem, punit Crimina, conservat Jura, honorat bonos.”

60 Uo., 236–237.

61 Német telepeseket maga Eszterházy József telepítette be a településre.

mihamarább papnak kell jönnie, a református lelkésznek pedig el kell mennie, a plébániához pedig egy hozzáillő épületet kell felépíteni. Negyed jobbágytelkenként egy ölnyi fát kell biztosítani a jobbágyoknak, amelyet el kell szállítaniuk a Dunához, amelynek az árából a templom és a plébánia helyreállításához szükséges dolgokat megvásárolhatják.⁶²

József Kocson és Igmándon⁶³ visszakérte a templomokat

Nyílt levélben 1746. január elseje körül kijelentette József Kocs és Igmánd református alattvalóinak, hogy: „A törvények erejénél fogva és a királyok bőkezűségével a földesurakra ruháztatott át a templomokat érintő jog is, az pedig nem illeti meg a természetüknél fogva az ilyesfajta átruházásokra, és előjogokra képtelen alattvalókat. A templomok kegyura a földesúr, akinek akarata ellen nem helyezhetik el máshova a plébánost vagy a lelkészt, és nem is történhetnek meg a szokásos vizitációk, de fordítva is igaz, emlékeztetheti, sőt kötelezheti őt a klérus a templomok és plébániák fenntartására, aki ezért nem vitatja a földesúri jogot; a templomokat a kálvinista és lutheránus alattvalók ingyen használják és az urak hálájától függnék; nem vonható kétségbe, hogy ezek a templomok nem kálvinista, hanem római-katolikus épületek; és ezeket mindazonáltal az alattvalók látogatják, miután (eddig) egy hitvány kocsmában (sic!) kényszerült jelen lenni az Úr a szentségeknél, ami teljesen ellenkezik a józan ésszel; kéri tehát és egyben utasít, hogy a kálvinista alattvalók ezeket a templomokat a katolikusoknak azonnali hatállyal adják vissza.”⁶⁴

Kocs és Igmánd településeken visszakérték a templomok kulcsait

Eszterházy ugyancsak 1746-ban elküldte Schmitt Gábort és Hajméli Andrást, a gesztési törvényhatóság vezetőjét, hogy mindkét település templomának kulcsait vegyék vissza. Ők úri felhatalmazással Igmándra érkeztek, és a reformátusok ellenkezése ellenére visszakérték a kulcsokat. A tiltakozók szerint a karzatot és a holmikat nem lehet olyan gyorsan kivinni a templomból, ezért hosszabb időt kell számukra biztosítani, még ha a kulcsokat mindenképpen vissza is kell nekik adniuk. Kérték ezért, hogy a mondottak kivitelének idejére a templom maradjon nyitva. Ezt követően Schmitt Hajmélival Kocsba ment, ahol összegyűltek már

62 Uo., 238–239.

63 Ma Komárom-Esztergom vármegye.

64 „Collatum Terrestribus Dominis indultu Legum, Regumque munificentia Jus in Templis etiam, non vero id competere subditis, natura sua collationum talismodi, ac Prærogativarum incapacibus. Patronum Templorum Terrestrem esse; quo in vito, Plebanus, vel Minister haud illocatur, neque solite fieri queant visitationes; vice vera moneri hunc, quin stringi per clerum posse, ad Templorum, Paræciarumque conservationem, nec ideo Terrestrium hic fumit Jus in controversiam; Usum Templorum Calvinianis, Lutheranisque subditis esse gratuitum, pendereque a Dominorum gratia; In dubium vocari haud quire, Templis ista non Calvinianas, sed Romano Catholicas esse structuras; Et Nihilominus hæc frequentari a subditis, Domino in Gurgustio exili, sacris adesse coacto, prorsus a ratione dissentire; Petere igitur se, ac mandare, ut subditi Calviniani hæc Templis Catholicis protinus restituant.” Uo., 240.

érkezésükre az helyi előljárók, akik a lelkész távollétére hivatkozva megtagadták tőlük a kulcsok átadását, és ekkor az alábbiakra emlékeztette őket Schmitt: „Az örökös (földes)úr felhatalmazása egyenesen nem a lelkészhez, hanem az alattvalókhoz szól; így nem a küldöttek, hanem a küldő van kijátszva, kétségtelenül az fog történni, hogy hazamenetele után hazakerülnek Tatára⁶⁵ a kulcsok, (ha most nem történne meg) semmiképpen sem fogják később megkapni azokat.”⁶⁶

Önként meghozták a korábban megtagadott kulcsokat

Schmitt az előbbieik okán Tatára, Hajméli pedig Igmándra dolgavégezetlen tért vissza. Az éj közepén mégis elvitték Schmittnek mindkét helyről a templomok kulcsait, de nem vette át azokat, mivel véleménye szerint a főfelhatalmazás a főküldöttre⁶⁷ vonatkozott, de azért írásbeli tanúbizonyságot állítottak ki arról, hogy az éjjel mikor vitték elje a kulcsokat.⁶⁸

A kocsi és az igmándi templomokat a katolikus rítus szerint szentelték fel

A következő napon, Tatán mégis átvette Schmitt a kulcsokat, és a templomok közül a Kocson lévő, november 19-én a Szentháromság tiszteletére, míg az igmándit a rákövetkező hajnalban Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelte fel. Mindkét szentélyt Nagy Mihály plébános gondjaira bízta.⁶⁹

Vétkeztek a lutheránus oroszlanýiak

Oroszlány falut, amely Oroszlánkő váráról kapta a nevét, most a Fehérhegy környékéről⁷⁰ bevándorolt szláv lakosság lakja, amely teljes mértékben lutheránus vallású. 1745-ben meghalt a helyi lelkész, és helyére akkor Krizsár Dávid nevű parasztember került. Ehhez azonban senkinek nem kérték ki az engedélyét. Eszterházy ezért teljes joggal haragra gerjedt, minthogy az alattvalók ezt Balog Ferenc és a földesúr ismételt engedélye nélkül merészelték megtenni. József ezért 1746-ban a tatái várhoz hívatta az oroszlanýiakat, akik könyörögve álltak színe elé, hogy tettüket vagy elkendőzzék, vagy – ha erre nem lennének képesek – mentesíteni próbálják.⁷¹

Megbüntették az oroszlanýiakat

Eszterházy szóban és írásban szemükre hányta a semmibe vett birtok- és főkegyúri jogot, valamint az engedelmesség és jobbagyi kötelezettség megsértését, és

65 Értsd: a földesúrhoz.

66 „Mandatum Domini Haereditarii directum non ad ministrum, sed subditos; ELudi sic non mis-sos, sed mittentem; Eventurum indubie, ut post se domum, Tatam ferantur claves, neutiquam tamen (ni nunc fiat) postmodum acceptandae”. Uo., 240–241.

67 Értsd: Hajmélira.

68 Uo., 241.

69 Uo., 241.

70 A Prágától északnyugatra húzódó, ún. Fehér-Hegyről lehet szó.

71 Uo., 242.

ezért büntetésül kapták, hogy égessenek ki 12 mészégető kemencét, és a majki karmalduli remeteség hasznára szállítsák oda, nyíltan jelezve: „a lelkész beiktatása épp úgy, mint magának az ágostoni hitvallásnak a gyakorlása az imaház birtoklásával együtt, egyedül csak a földesúr jóakarától függ; teljesen felszámolható, amikor csak úgy tetszik.”⁷²

Bizonyos feltételekkel fogadták el a lelkészt

József a kulcsok birtokában – még mindig 1746-ban vagyunk – meghagyta az oroszlányiaknak, hogy várják meg, mit határoznak majd róluk. Közben pedig a lelkész magáról adott írásbeli kötelezvénnel (reverzálissal) kezeskedett arról, hogy „ő semmit sem fog, semmilyen módon elkövetni a római katolikus plébánia-templom ellen, sem a birtok és főkegyúri jogok ellen, a kulcsokat pedig, amelyek megtartását a kegyelmes földesúr kegyétől bizton reméli; ismét vissza fogja adni, ha még egyszer visszakérik őket; sőt, ha ráparancsolna, akkor a legkészségesebben és legalázatosabban fel fog hagyni magának az ágostoni hitvallás gyakorlásával.”⁷³ Balog Ferenc erre elküldte Palásthy József uradalmi ügyvédet a kulcsokkal és szintén egy írásos kötelezvénnel együtt Oroszlányra, hogy az ott összegyűlt helyi lakosok előtt (bizonyos körülmények megváltozása esetén ugyanis semmi sem tiltja, hogy a döntés is megváltozzon),” adja át az imaház kulcsait a lelkésznek, a magával hozott irattal együtt. Szóban azt is hozzá tette, hogy mindenki köteles megtartani az írásban rögzített feltételeket, nehogy a szabad vallásgyakorlásba vett remény romba dőljön, ha azokból bármi is sérülne.⁷⁴

Az oroszlányiak tisztességesen kifizették a büntetést

Palásthy előadását követően hiába kérték a helyi lutheránusok, hogy enyhítsék a rájuk kiszabott büntetést, nem maradt számukra más hátra, mint hogy nekikezdenek a munkának. Ennek következtében a lehető leghamarabb nemcsak kiegyeték, hanem Majkra el is szállítottak egy tucat mészégető kemencét.

Környén és Tolnában új plébánosok lettek

A betelepült környei lakosok úgy döntöttek, hogy saját német plébánost tartanak, nehogy vadak módja szerint éljenek itt Magyarországon. Miután az előbbi plébános eltávolításában egyetértettek az érintett illetékesek, Szevitkovich Mátyást, az eddigi tolnai plébánost jelentette be hivatalosan Balog, mint utódot, és a győri Stehenics János általános helynöknek hagyta hátra annak eldöntését, hogy ki lép-

72 „Ministri aequae Inductionem, ut cum oratorii possessione ipsum Augsanae confessionis exercitium uni duxat inniti Domini terrestres benevolentiae; Tollendum penitus, quandocunquevisum fuerit.” Uo., 242.

73 „Nil in Ecclesiam Romano-Catholicam, Paraeciae, nil Domini, & Patronatus Jura ullo modo commissurum; claves autem, quas obtinendas a benignissimi Terrestris gratia confideret; restitutum iterum quandocunque fuerint repetitae; Imo si mandetur, ab ipso Augustanae Confessionis Exercitio promptissime, ac devotissime cessaturum.”

74 Uo., 243.

jen Tolnában az imént említett személy helyére. Továbbá hozzátette, hogy a dadi templomot elvették a reformátusoktól, és Eszterházy József földesúr kívánsága szerint úgy ott, mint Szenden és Kocson plébániák alapításába kell kezdeni, Dadhoz Bokodot, Szendhez pedig Szákot kell majd filiaként kapcsolni. E helyekre rátermett (sic!) plébánosokat kell kinevezni.⁷⁵

Császár és Dad templomának kulcsait is átadták a reformátusok

Schmitt Gábor 1747. szeptember 30-án Császárra érkezett, hogy a földesúr felhatalmazásával elkérje az ottani templom kulcsait, amelyeket a helyi közösség előjárói és Szokolai Mihály – aki ezen a helyen szolgált 25 éve református lelkészként – készséggel átadtak neki. A visszaadott kulcsokat Balog lepecsételve Prusinszki Pálhoz továbbította, és meghagyta neki, hogy a templom ledöntött székeit – a karzat kivételével – adja csak át a reformátusoknak, a kulcsokat pedig a plébánosnak, és érj el, hogy Balog nevében a templomot mihamarább juttassák vissza a római-katolikus vallás követőinek. Prusinszkinak az Uraság mellékelt leveleit is fel kellett olvasnia a lelkész és a reformátusok előjárói előtt. „A 97 éven át megszentelt templom”⁷⁶ (sic!) ily módon, Szent Péter és Pál apostoloknak szentelve, november elsején visszakerült ismét a katolikusokhoz. Hasonlóképpen történt a dadi templommal is, amelyet Balog buzgósága és rátermettsége által – még hozzá perpatvar nélkül – vettek vissza a kálvinista alattvalóktól, majd pedig november 26-án, szent ceremónia keretében megtisztították még a bűntől is (sic!).⁷⁷

*József intelmeket intézett fiához, Józsefhez*⁷⁸

Az 1748-as év egyik bejegyzésénél Józsefnek a fiához intézett életvezetési útmutatásai olvashatóak, miszerint minden igyekezettel a Felséges Istenhez kell esedezni, akit minden időben tisztelni kell, hasonlóképpen a szenteket, valamint mindekelőtt az Istenszülő Szűzanyát, az ország és család védelmezőjét, hogy ők segítségükkel minduntalan jelen tudjanak lenni az életében. Meg kell becsülnie és a megfelelő útmutatások szerint követnie kell az egyházi személyeket, a papok rendjeit, kiváltképp a szerzeteseket, akik a világ vagyonának mellőzésével – az Isten felé szóló szüntelen imádságaik révén – az örök érvényesülést kívánják elérni. Végül azzal zárja a fiához szóló útmutatásait, hogy „az alattvalók, a koldusok, a szegények iránti irgalom, az alamizsnára mindig kitárt jobbal, az a mágnes, amely az égiek kegyelmét és a könyörületét hozza el nekünk.”⁷⁹

⁷⁵ Uo., 249–250.

⁷⁶ „ab annis XCVII. profanatum”

⁷⁷ Uo., 250.

⁷⁸ Ifj. Eszterházy József (1714–1759/62), vezérőrnagy.

⁷⁹ „Misericordiam erga subditos, mendicos, pauperes, cum dextra in Eleemosynas aperta femper, esse magnetem illum, qui superum nobis gratiam attrahat, miserationem.” (Uo., 257.)

Intelmeket intézett Balog Ferenchez, a titkárához is

Baloghoz, titkos titkárához és uradalmi intézőjéhez is intézett néhány gondolatot a hanyatló egészségsű József, akit súlyos betegsége sem akadályozott meg abban, hogy teljesen át ne adja magát az isteni akaratnak. Többek között meghagyta, hogy a család gesztusi és tatái uradalmaiban található templomokat, amelyeket a reformátusoktól vettek el, – pénzt nem kímélve – rendesen fel kell újítani. Továbbá, hogy a templomoknak az ortodox⁸⁰ valláshoz való visszavétele – Isten szemében szerzett dicsőség gyanánt – Balog számára elsőbbséget kell, hogy élvezzen. Arra kérte, hogy halála után legyen segítségére a fiának a vallási épületek felújításában és annak lan-
kadó buzgóságának felszításában, és ha kell, még a királynőtől⁸¹ (!) is kérhet mindeh-
hez segítséget. Végül emlékeztette, hogy az újonnan visszakerült plébániák paplakait fel kell újítani, hogy a papok tisztességes körülmények között élhessenek. Összes-
ségben tehát ügyeljen arra, hogy fia további plébániákat alapítson és a megkezdett egyházi és világi építkezéseket folytassa az ő korábbi elképzelései szerint.

Az Eszterházyak visszaszereztek a tarjáni templomot

Ebben a témánkhöz kapcsolódó utolsó szövegrészben az olvasható, hogy a tarjá-
ni templomot 1749-ben ismét visszaszerezték az Eszterházyak a reformátusoktól,
amelyet majd restaurálni kell az érintetteknek – a többi templom módjára.

KONKLÚZIÓ

A szövegkivonatokból is jól kivehető és látható, hogy Eszterházy József uradal-
mai-szerte bizalmas és megválogatott emberei (elsősorban Balog Ferenc, Knirsch Jó-
zsef és Prusinszki Pál), valamint a helyi törvényhatóság tisztjei (pl. Hajméli András) és
a katolikus klérus papjai (pl. Schmitt Gábor) segítségével – még gyakori távollétében
is – az udvar ellenreformációs politikáját folytatta és valósította meg – csak kicsiben, al-
sóbb szinten. A katolikus egyházat mindenféle módon és eszközzel támogatta, ha kel-
lett, a protestáns (református és protestáns) egyházak terhére és ellenében. Mindehhez
– miként olvashattuk – betelepített szláv és német telepesek segítségét is igénybe vette.
Testvére, Ferenc ebben segítőtársa volt, és halála után folytatta József örökségét, fia
ellenben már nem volt annyira lelkes, ezért titkárára bízta rá, hogy – akaratának meg-
felelően – fia tegyen eleget az atyai örökségnek. A halálát követő közeli jövőre nézve
is tehát gondoskodott arról, hogy a térség az ellenreformáció színtere legyen. Jóllehet
a Memoria a vallási dolgok mellett csak az Eszterházy uradalmakban élő protestánsok-
nak a küzdelmét írja le, amelyet a földesúr valláspolitikája miatt és ellen folytattak, de
így is betekintést ad József uradalmaiban – a kialakuló és Magyarországra késve érkező
felvilágosodás idején – a korábbi időkből átöröklött vallási türelmetlenség politikájába.
Az ország különböző részein eltérő volt a protestánsok sorsa, ami nagyban függött az
adott (nagy)birtokos hitvallásától is, azonban a vallások tárgyában hatályos törvények

80 Értsd: hagyományos, azaz katolikus értelemben.

81 Értsd: Mária Teréziától.

mindenkire vonatkoztak. A „hosszú 18. században” ha nem is teljes, de kézzel fogható kedvező változás a protestáns felekezetek életében majd az 1781-es türelmi rendelettel következik be, hogy aztán 1848-cal teljesséjen ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOROVSKY Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom, Budapest, 1907.
- KOLINOVICH Gábor: *Chronicon militaris ordinis equitum templariorum...de Patria, vita, Fatis, et scriptis Autoris commentatus est...* Edidit Martinus Georgius Kovachich Senquicziensis, Pestini, 1789.
- IFJ. BARTHA János: A tizennyolcadik század története, Budapest, 2000.
- KATONA István: *Historia regvm stirpis austriacae*, Tomulus XX. Ordine XXXIX. 1740–1780, Pestini, anno 1809.
- KOLINOVICS Gábor: *Posthuma memoria Josephi Esterhazii de Galantha, Tyrnaviae*, 1754.
- KÖBLÖS József: Keservesen panaszkodni kénszerítettünk. A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején. In: *Acta Papensia* 2006/1–4, 1–94.
- Magyar törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek, Fordította és bevezetésekkel ellátta: TÓTH Lőrincz, Budapest, 1900.
- MÁLYUSZ Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában, Budapest, 2002.
- THURY Etele: Egyházunk múltja. Adatok a régi dunántúli református egyházkerület történetéhez. VI. In: *Protestáns Dunántúli Lap*. VIII. évf. (1897)
- TÓTH Endre: A pápai református egyház története, Budapest, 1941.
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők, Budapest, 2001.
- SZABÓ Előd: „Jól vagyon, mert az Istennek így tetszett”. A Dunántúli Református Egyházkerület története a kezdetektől a türelmi rendeletig. Pápa, 2020.
- Új Magyar Életrajzi Lexikon II. D–GY, Főszerk. MARKÓ László, Budapest, 2001.
- Új Magyar Életrajzi Lexikon III. H–K, Főszerk. MARKÓ László, Budapest, 2002.

19. század

Berecz Ágnes¹

KONFLIKTUSKEZELÉS TÉCSŐ REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉGÉBEN
1780–1825 KÖZÖTT

ABSTRACT

Conflict management in the Reformed Congregation of Técső between 1780-1825

This study examines the first surviving protocollum of the Reformed Congregation of Técső, located on the eastern border of Hungary (now Ukraine), and the conflict situations that occurred there and how they were resolved. These situations can be classified into four distinct categories (with some exceptions): between the parish and the diocese; between the parish and its members; between members of the congregation; and between married couples belonging to the congregation.

The presbyterial council takes its decisions after hearing the persons concerned in person, demonstrating careful preparation and gradualness. Initially, the decisions were warnings and admonitions. If necessary, this process was repeated, while the congregation's elders and the pastor worked to bring about positive change on a personal level. Only then were harsher sanctions taken, such as pastoral warnings, referral to the city council, temporary denial of the sacrament, burying relatives without singing or bells, loss of parish office and drafting a personal obligation (reversalis). The most severe punishment was a public confession of repentance before the whole congregation. A milder form of this was 'privata poenitentia', which took place on weekdays in front of church officials only.

There was also a growing assertion of civic consciousness and morality, and it can be verified that, from the end of the 18th century to the first third of the 19th century, the strictness aimed at controlling private lives gradually weakened. (More precisely, the interpretation of the 'private sphere' expanded over time.)

1 Berecz Ágnes (PhD), a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, gyűjtemény-igazgató, művelődéstörténész. Kutatási területe: 18–19. századi magyar művelődéstörténet, irodalom- és egyháztörténet. berecz.agnes@rgy.hu

In summary, the conflict management methods of the Reformed Congregation of Técső are exemplary in that, in all cases, decisions were made by the congregation according to rules based on biblical principles, with the aim of maintaining the purity of community life.

Keywords: Hungarian Reformed Congregation of Técső, conflict management, church discipline, community ethics, History of the Reformed Church in Hungary

A keleti határvidéken elhelyezkedő Técső az öt koronaváros (Técső, Hosszúmező, Huszt, Máramarossziget és Visk) egyikeként a középkortól kezdve kiváltságos helyzetet élvezett. A sóbányászatnak köszönhető privilégium évszázadokon át jótétet biztosított a lakosságnak, jelentősége csak a 19. században kezdett csökkenni.

Az előnyös helyzetet – amely egyben a közösség autonómiájának fontos feltétele volt – forrásunk, Técső protokolluma² is igazolja: „*a prédikátoroknak itten fizetések volt, ... még a régi időkre, és eleinknek emlékezetekre is.*” És amikor 1776-ban Esterházy Károly püspök a katolikus egyház számára perelte el a dézsmát³, „*akkoron a Ref(orma)ta eklézsia a prédikátoroknak és rectoroknak fizetését változtatta a naturalékból kész pénzre és rendelt a prédikátoroknak 200 v(onás) forintot esztendőre*”.⁴ A korszakban igen ritka még a lelkészek készpénzjavadalma – erre méltán lehetett büszke az egyházközség.

A protokollum minden bizonnyal egy hosszabb szünet után újraindított széria első fennmaradt kötete, ettől kezdve folyamatosan dokumentált a gyülekezet élete. A hosszabb szünetet bizonyítja, hogy a protokollum bevezető fejezetei megpróbálják rekonstruálni a múltat a 18. század elejéig visszamenően – a donátorokat, a földbirtok-adományokat; a templom, a harangok és a temető státuszát. Egy szokatlanul harcias hangvételű állítást is olvashatunk arról, hogy Técső városában katolikus plébános soha nem volt egészen 1780. április elsejéig. Az állítás nem egészen alaptalan, ha a reformáció kezdetétől számítjuk az időt, mivel Máramaros és Ugocsa földesurai szinte egyidejűleg álltak a reformáció mellé, először a lutheránus, majd a kálvini irányt követve. Técső temploma 1546-tól dokumentáltan a református hívek használatában volt. (Korábban – minthogy középkori alapítású – természetesen a katolikus egyházhoz tartozott.) Az adalék abból a szempontból fontos, hogy a 18. század második felében jelentek meg a római és a görög katolikusok a térségben, és Técső esetében 1780-ra értek el akkora arányt, hogy plébánia is szerveződjön. Érdekes körülmény, hogy a katolikusok nem perelték

2 *A' Técsi Szent Eklézsia Consistoriális Végezéseinek és ezen Sz(ent) Eklézsiát néző nevezetesebb dolgoknak Lajstroma*, I. kötet (1780-1826), 256 fol. pag., kézirat (Técsői Református Gyülekezet, Kárpátalja; irattár) – a továbbiakban: Protokollum.

3 Ebben az időben a máramarosi római katolikusok az egri püspökség fennhatósága alá tartoztak.

4 Protokollum 12–13.

vissza a templomot, nem vitatták az ősi használatot, inkább új templomot építettek. Ugyanekkor, a protokollum lejegyzésének időszakában telepedtek meg a környéken „orosz” azaz szláv ajkú ortodox, „oláh” ortodox, valamint izraelita családok is, de arányuk a 19. század elejéig elenyésző volt.

A protokollum bevezető fejezetei után időrendben következnek az egyházközségi tanácsülések jegyzőkönyvei, amelyek tartalmazzák a lelkészek, rektorok, tanítók és a belső egyházközségi tisztségviselők megválasztását, javadalmazását; a templom és az egyházközség épületeinek felújításait, a toronyóra megrendelését és minden nevezetesebb eseményt – többek között II. József látogatását, az egyházmegyei vizitációkat és így tovább. Mindvégig állandóan jelen levő téma az iskolaügyekkel kapcsolatos konfliktushelyzetek tárgyalása – az iskolamesterek és tanítók nehézkes alkalmazása/felmondásuk vagy elbocsátásuk, a kifogásolható szakmai hiányosságok, a tanítók magaviselete (kocsmázás, éjszakai kóborlás), gyerekek bántalmazása – akkora mértékben és terjedelemben, hogy erre a témára külön tanulmányt szenteltem.⁵

Ezért az iskolaügyekkel kapcsolatos problémákat és konfliktushelyzeteket jelen tanulmányomban nem tárgyalom; csak összegzem a tanulságokat: Técső református gyülekezete kiemelt figyelemmel kísérte gyermekeik oktatását, a legjobb tanítók és rektorok kiválasztására törekedtek elsősorban az erdélyi egyházkerületből (Kolozsvár, Marosvásárhely kollégiumaiból). Tisztában voltak a tanulás fontosságával, a leánygyermekek oktatását sem hanyagolták el, és maradéktalanul eleget tettek nemcsak a kötelezettségeknek, hanem a korabeli vonatkozó előírások ajánlásainak is. Hogy ennek ellenére annyi gond és baj volt folyamatosan az egyházközségi iskola működése körül, az egyértelműen a hagyományos (partikuláris) rendszer gyengeségeire mutat rá. Ezt lokálisan nem lehetett orvosolni, a megoldás a 19. század közepére fokozatosan kiépülő állami szerepvállalás és szabályozás (Ratio Educationis, Entwurf, Eötvös József népiskolai törvénye) volt.

Azonban az iskolaügyektől függetlenül is számos konfliktushelyzetet örököltünk a protokollum. Ebben nincs semmi rendkívüli, hiszen a presbiteri ülések mindig is a felmerülő megoldandó, problémás kérdésekkel foglalkoztak és foglalkoznak. Milyen megoldásokat találtak vagy próbáltak keresni? Ez a kérdés az, ami máig tanulságossá teszi a régmúlt idők zűrös ügyeinek felemlegetését.

Négy markáns relációba sorolhatóak a kipattanó konfliktushelyzetek:

- az egyházközség és az egyházmegye között,
- a hívek és az egyházközség között,
- a gyülekezet tagjai között,
- a gyülekezethez tartozó házaspárok között.

5 GYÓRI L. János, OLÁH Róbert: *Református kollégiumok és partikuláik. Tudományos konferencia, Debrecen, 2024. október 3.: Tanulmányok Szabadi István 60. születésnapjára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyműteményei, 2024. 91–107.
https://nagykonyvtar.drk.hu/assets/uploads/kiadvanyok/reformatus-kollegiumok-es-partikulaiik_2.pdf

Vannak ezek közé nem sorolható, rendkívüli helyzetek is, amelyekre tanulmányom végén térek ki.

Az egyházközség és az egyházmegye közötti konfliktusok

A 18. században két esetben történt, hogy az egyházmegye kifogásolta a gyülekezet gyakorlatát. 1788-ban kérték az egyházközségi tisztségviselők létszámának kiegészítését és a tisztségek folyamatos betöltését; 1798-ban pedig azt, hogy az eklézsia ne vonja össze külső helyszínen (a bíró házában) a városi ügyek és az egyházközségi ügyek tárgyalását. A técsői egyházközség mindkét esetben elfogadta az egyházmegye útmutatását, és azonnal teljesítették a kéréseket.

A 19. században – Nánási Mihály esperessége alatt – látványosan romlott a gyülekezet és az egyházmegye közötti viszony: ezt első ízben az 1821-ben kirobbant *consensus*-vita mutatja. A gyülekezet egy Szatmár vármegyei tanítót szeretett volna meghívni, de az esperes ezt egyházmegyei engedélyhez kötötte (amelyhez meghatározott adó megfizetése is tartozott). A presbiteri ülés hevesen elutasította a követelést, hivatkozva a kánonjogra, amelyben nincs ilyen feltétel; illetve a megelőző idők gyakorlatára – felsorolva, hogy hány más illetőségű tanítót hívtak meg már korábban mindenféle *consensus* nélkül.⁶ A jelölt a vita hatására visszalépett, ám a másodikként kiszemelt tanító is másik egyházmegyéhez tartozott, így a konfliktus nem csitult. Nánási Mihály ismét követelte az öt forint adót a *consensus* megadásáért; a presbitérium ismét elutasította ezt.⁷

1821-ben más konfliktus is keletkezett az egyházmegye és a gyülekezet között: amikor Katona Mihály, a técsői egyházközség kilenc évvel korábban nyugalmazott lelkésze örökös nélkül hunyt el, a temetési költségekre az esperes 48 rajnai forintot követelt. A presbitérium kifejtette, hogy Katona Mihálynak volt vagyona, és visszavonulása után sem szorult támogatásra, ezért az a döntésük, hogy megmaradt javaiból fedezzék a temetés költségeit, s ha ez nem lenne elegendő, akkor az egyházmegye fedezze a többi.⁸

Még ugyanebben az évben, 1821-ben egy új lelképásztor meghívása körül támadt a tanító meghívásához hasonló bonyodalom. Az esperes ragaszkodott ahhoz, hogy először az egyházmegyéből hívjanak meg lelkészt, és csak ennek sikeretelensége esetében ad *consensus*-t más meghívásához. A presbitérium kimondta, hogy „*a' Cánon értelme szerént is ... a' ... Szent eklézsiáknak, senki, senkit is erőszakosan és a' Szent eklézsia tetszése ellen, nyakára sem nem adhat, sem nem rendelhet*”,⁹ és hogy már többen elutasították meghívásukat. Végül Nagybányáról Csányi József jött el Técsőre.

Az 1822-ben tartott *canonica visitatio* során az egyházmegye érvénytelennek nyilvánította az előző évi egyházközségi gyűlések határozatait, mivel azokat

6 Protokollum 102.

7 Protokollum 105.

8 Protokollum 107–109.

9 Protokollum 113–114.

a jegyző nem olvasta fel a rákövetkező gyűléseken; továbbá a jegyzőkönyvek néhány megfogalmazásáról azt állapította meg, hogy azok „*illetlenek, a törvényes felsőség megvetését jelentők és indulatosság szüleményei, ezennel meg semmisítettnek*”.¹⁰ Ezen túlmenően úgy határozott az egyházmegyei gyűlés, hogy Bartos András técsői jegyzőnek „*mind notáriussága, mind presbitersége fel függesztetvén cselekedetéről írásba, a' közlelbbi tractuális gyűlésre felellyen, a' Prothocollum tőlle el vétessen, és a' Tisz(t)eletes) Tractusnak által adattasson, a' Bartoss András uram cselekedeteinek investigálására deputatio rendeltetvén*”.¹¹ A técsői presbitérium ezután komolyabban vette a határozatok felolvasását a rákövetkező gyűléseken, de visszautasította a jegyzőjét ért súlyos vádakát, és az egyházmegyei határozattal ellentétben, hivatalában tartotta Bartos Andrást. Ebből nyilvánvalóan további feszültségek keletkeztek, és később Bartos – a béke kedvéért – önként lemondott a jegyzőségről. A presbitérium ezt köszönettel elfogadta, és kiváló minősítésű szakmai igazolást adott neki.

A hávek és az egyházközség közötti konfliktusok

Ezekben az esetekben az egyházközség eljárói intésben, feddésben részesítették a valamely vétségben talált egyháztagokat. 1787-ben csoportos intésben részesült hét házaspár, amiért nem járatják iskolába gyermekeiket, és ők maguk nem járnak templomba – az intés kilátásba helyezte, hogy ha ez továbbra is így marad, akkor a városi tanács elé terjesztik az ügyet, és az érintettek esetleges halottjai ének és harangszó nélkül lesznek eltemetve.¹²

A templomba nem járás vétsége két esetben (mindkettőt 1789-ben jegyezték fel) nem egyszerű lustaságként vagy mulasztásként jelenik meg, hanem tudatos döntés következményeként: Németi István és Medve András mind a templomba járást, mind az egyházközség felszólításait (azaz illetékességét) megtagadta. Az első esetben valószínűsíthető, hogy egzisztenciális lezúllás okán, azonban Medve András a presbitérium szemébe mondta, „*hogy őneki templomra semmi szüksége nincsen, és nem fogja a templomot gyakorolni*”.¹³ Rendkívül fontos adalék ez, mert habár az ateizmus és annak megannyi árnyalata a felvilágosodás korához kapcsolódik, korabeli magyarországi vonatkozásokat igen nehéz találni.¹⁴ Még a 19. század társadalmi szokásaira is jellemző, hogy a látszat kedvéért, a botrányok elkerülése érdekében az agnosztikus vagy közömbös emberek is eleget tettek a vallásgyakorlás formai követelményeinek. A técsői presbitérium egyik esetben sem tudott életvitelbeli változást elérni; a városi tanács (magsztrátus) elé terjesztette fel ügyüket.

10 Protokollum 118.

11 Protokollum 123–125.

12 Protokollum 22.

13 Protokollum 29.

14 Vö. HEGYI Ádám: *Vallásellenes mozgalmak terjedése a Békés-(Bánáti) Református Egyházmegyében a 18–19. század fordulóján*. Délvidéki Szemle: Történettudományi folyóirat 2016. 3. (1). 5–16. <https://real.mtak.hu/72519/> – HEGYI Ádám: *...kik hogy másoknál bűltsebeknek láttassanak, a vallást tsífolják...*. Collegium Doctorum: Magyar Református Teológia, 2013. 9. 107–124. https://real.mtak.hu/22512/1/collegium_doctorum_2013_u_154834.406.pdf

1791-ből egy megbánt adományozást örökített meg a protokollum: Öreg Kovács István hajdan egy jelentős összeggel támogatta az eklézsia szükségleteit, de ezt tíz évvel később trágár megnyilvánulások közepette követelte vissza. Az egyházközség vita nélkül visszaadta az összeget, visszautasítva a sértegető stílust, és rögzítve aényt, hogy további követelésnek nincs helye.

Más vétségek miatt is támadt még konfliktus a hívek és az egyházközség között: a nyilvános káromkodás (mivel Isten neve elhangzott benne) eklézsia-megkövetést vont maga után. Az egyházfenntartásért fizetendő összegek nem fizetése miatt, illetve azok behajtása érdekében az egyházközség zálogjogot szerzett a várostól. 1799-ben Szász Ilona megesett leány – nem várva be a hivatalos megidézést – önként jelentkezett eklézsia-megkövetésre, csak azt kérte (és meg is kapta), hogy ez ne nyilvánosan, hanem „privata poenitentia” formájában, azaz a gyülekezet közössége nélkül, hétköznapi történjen.¹⁵

A 19. század változást hozott: ritkábbá váltak a hívek és az egyházközség közötti összeütközések, illetve azok súlya és következménye sem volt már olyan, mint a korábbiak. Egy ízben a lelkipásztor panaszkodott amiatt, hogy a presbiterek nem járnak a presbiteri gyűlésekre, noha nincs elfogadható indokuk a távolmaradásra; illetve „*a' szókat a' gyűlésből ki szókták bordani*”, azaz pletykálnak. Erre az a határozat született, hogy a bűnösöket kétszer meg kell pirongatni, harmadszorra tisztségükből kitenni.¹⁶ Természetesen semmi nyoma annak, hogy így is történt volna.

Megoldhatatlan problémát jelentett, és a protokollum teljes időszakát átfogóan, vissza-visszatérően került elő a fiatal legények istentisztelet alatti helytelen magaviselete a karzaton – a helytelen magaviselet körülírásai: illetlen, másokat botránkoztató, rossz cselekedetű. Egészen pontosan sehol sem részletezték a randalírozás mibenlétét, de megállapítható, hogy a presbitérium minden rendelkezésre álló eszközt sorra bevetett a rend helyreállítására: felvigyázókat neveztek ki az ifjak közül (később ezek fel is esküdtek hivatalukra); presbitérium elé idézték a főbűnösöket; megintették őket; a lelkipásztor személyesen intette meg őket; városi tanács elé terjesztették az ügyet. 1801-ben odáig fajult a dolog, hogy Mészáros János és Batizi András ifjú legények istentisztelet alatt elkövetett „rossz cselekedetekért” 24 órás áristomot kaptak a városháza mellett katonavasra verve, majd eklézsiaát is kellett követniük.¹⁷ Ezt követően a városi áristom is eleme – igaz, végső elrettentetésnek szánt eleme – lett a renitensekre váró büntetéseknek.

A gyülekezet és lelkipásztora közötti nézeteltérésre kevés példát örökített meg a jegyzőkönyv. Ezek közül a legkirívóbb, amikor 1785-ben Zay György lelkipásztort megintette a presbitérium, hogy ne késsen olyan sokat az istentisztelet előtt („*az énekből is ki fogja a kántor gyakorta*”), továbbá tétesse korábbra a harangozást,

15 Protokollum 45.

16 Protokollum 61.

17 Protokollum 49.

járjon ki a halottas házakhoz, és ne hagyja oda olyan sokszor az eklézsiát.¹⁸ Ebben az esetben a presbitériumnak az intés mellett hathatós eszköze volt a „papmarasztás” gyakorlata, azaz a lelkész hivatali idejének és fizetésének meghatározása is. Feltehető, hogy végül éltek is ezzel, mert 1786-ban Zay György távozása Técsőről nem békességes és atyafiságos módon történt (az egyházmegyénél tett panaszt, hogy nem adták ki járandóságát). A kifogások fenti listájából egyértelmű, hogy Zay György nem tartozott az odaszánt életű és lelkiismeretes pásztorok közé, és a gyülekezet elhivatottabb papot kívánt.

A gyülekezet tagjai közötti konfliktusok

A konfliktusos szituációk e csoportjánál egyértelmű, hogy a gyülekezeten kívüli, a mindennapi élethelyzetekből és emberi viszonyokból fakadó feszültségek és összeütközések kerültek be a közösség életének szakrális síkjára is. Ezekben a helyzetekben a gyülekezet elöljárói mindig a megbékéltetésre törekedtek: így tettek 1793-ban két haragos esetében, vagy amikor 1821-ben egy férje által bántalmazott asszony anyjának kérésére mediátorként működtek közre a családi béke helyreállításában. Volt, hogy nem jártak sikerrel: 1820-ban szintén egy anya kért segítséget az apósa által bántalmazott leánya számára, de az após nem tűrt beleszólást a családi ügyekbe. Ez utóbbi eset igazolja azt a feltételezést, hogy ameddig az otthon falai között maradt a konfliktus (és nem történt tragédia), addig erre nem volt ráhatása külső személynek.

Volt azonban egy olyan érzékeny kérdés, amely – hasonlóan a karzaton rendetlenkedő ifjak problémájához – a kezdetektől mindvégig újra és újra előkerült, és mindig csak időleges megoldást nyert. Érdekes, hogy kizárólag a gyülekezet női tagjait érintette, és nem volt más, mint hogy ki melyik széken ül az istentisztelet alatt. Ezen a tárgyon az asszonyok és leányok szinte vérre menő vitákat tudtak folytatni, mi több, a tettelegességig is eljutni a templomtérben. Bár a jegyzőkönyvek nem részletezik, nyilvánvaló, hogy az ülőhelyek mindenkire vonatkozó kötött rendjét a társadalmi, vagyoni státusz, a város és a gyülekezet életében betöltött jelentőség, esetleg még a múlt hagyománya határozta meg. De a férfiak körében – akik a státusz tényleges meghatározói voltak – nem okozott botrányos konfliktusokat az ülésrend; míg feleségeik és leányaik szinte élet-halál kérdésnek tekintették. S mivel a múlt évek során egyrészt betelepültek új lakosok, kihaltak régi családok, másrészt a társadalmi-vagyoni státusz sem volt állandó; a presbiteri ülések időről időre – „*a’ jó rendnek fenn tartására, a’ botránkozások el-távoztatására nézve*” kénytelenek voltak tūpontos szék-kiosztásról határozni a hölgyeket illetően. Még a jegyzőkönyvek mondatain is érződik a kétségbeesett igyekezet, hogy igazságos eredményre jussanak, hiszen nehezítésül az életkort és a családi állapotot is tekintetbe kellett venni.

18 Protokollum 15.

Egy Munkácsról házasodott újdonsült férj, ismerve a székek feletti parázs vitákat, ennek ki sem tette feleségét, hanem bölcs módon „*megjelenvén a' consistorium előtt azt kérte, hogy a' feleségére nézve, az Isteni tisztelet helyén ... a' történhető háborúság el távoztatására nézve mutatódna ki valami hely*” – és a fiatalasszony meg is kapta az erdő felőli oldalon levő második székét.¹⁹

A gyülekezethez tartozó házaspárok közötti konfliktusok

Az iskolaügy problémái mellett a megromlott házasságok idézték elő a legtöbb konfliktust – feltételezhetjük, hogy ez nemcsak a técsői eklézsiában volt így, hanem általában véve is. A házasságok esetében mindig az volt a kiinduló álláspont – ami a fentebb említett bántalmazott asszonyok esetében is megnyilvánult – hogy ameddig a viták, veszekedések az otthon falai között maradtak, addig közösségi szinten nem történt közbeavatkozás. A protokollum 45 évet felölelő időszakában 17 esetben jegyzőkönyveztek házassági ügyet érintő napirendi pontot – ez a szám, tekintetbe véve, hogy nem a rossz házasságok számát, hanem a nyílt szakításig fajult helyzeteket mutatja, elég magas.

Amikor a gyülekezet elöljárói észlelték, hogy egy házaspár külön költözött egymástól, ezt nem tolerálták: abban a pillanatban közbeléptek, és a feleket presbitériumi gyűlés elé idézték. A konzisztórium meghallgatta mindkét felet, ha szükségesnek ítélte, más tanúkat is; majd békítő tárgyalás keretében kölcsönös megengesztelődésre és a házassági közösség helyreállítására szólította fel őket. Meglepően sokszor eredményesen. Amennyiben ez mégsem sikerült, másodfokon a városi tanácshoz terjesztették fel ügyüket, de nem azonnal, hanem többszöri kísérletet követően. Volt, hogy a lelkipásztor is bekapcsolódott a békéltetésbe, vagy erősebb eszközökhöz – például az úrvacsorától való ideiglenes eltiltáshoz – folyamodtak. Az indokolás hangsúlyozza, hogy „*mint hitesszegtettek, és másoknak is rossz példát adók*”, vétkeztek a közösség ellen, azaz bűnös állapotuk nem magánügy. A városi magisztrátuson is mindent megtettek a bírák a házassági kötelék fenntartása érdekében, és csak akkor indult meg a válási eljárás (egyházi bírósági testület előtt), ha arra végképp nem mutatkozott hajlandóság.

1789-ben a férjét elhagyó Oltus Mária esetében szögezte le a presbitérium, hogy vagy visszamegy a férjéhez, vagy törvényesen elválík, de csak úgy, rendezetlen állapotban, nem lakhat a településen.²⁰ A különköltözéseket olykor vagyoni viták is kísérték, ezekben az esetekben igyekeztek az eredeti vagyonszerző javára dönteni (a hozományok esetében ez viszonylag egyértelmű volt).

1798-ban Petrét István várandósan hajtotta el magától feleségét, Munkátsi Sárát, aki a vármegyei tanácshoz nyújtott be panaszt – ebből kiderült, hogy Petrét Istvánnak nem volt nyomós oka cselekedetére, viszont az asszony a négy-hónapos csecsemővel együtt nyomorog, és dolgozni sem tud. A főszolgabíró a técsői egyházközséghez delegálta az ügyet. A presbitériumi ülésnek sikerült a békítés,

¹⁹ Protokollum 102.

²⁰ Protokollum 29–30.

amelynek feltételül Petrét István okiratba foglalt kötelezvényt követelt feleségétől, hogy ezentúl „*semmi cégéres vételekbe nem fog leledzeni*”. A presbitérium bölcsen úgy döntött, hogy ezt kölcsönösséggel kell megfogalmazni.²¹

Akadtt példa arra is, hogy a békéltetés először sikeresnek tűnt, de az egyik fél később mégis meggondolta magát és ismét külön költözött – ilyenkor a különváláshoz ragaszkodó felet a presbitérium a sákramentumoktól való ideiglenes eltiltásra ítélte (békülésig vagy a törvényes válásig).

1803-ban László Mihály és Rósi Erzsébet ügyének presbitériumi tárgyalásakor kiderült, hogy a férj azt sérelmezi, hogy felesége állandóan az anyjával oszt meg mindent; a feleség pedig a verések miatt panaszkodott.

1815-ben Bíró Gáspár és Munkátsi Katalin ügye bonyolultabb fordulatokat vetett: két sikertelen békítés után a harmadik eredményesnek tűnt, de Munkátsi Katalin ismét elhagyta a férjét; negyedszerre megszökött a tárgyalás elől (ezzel súlyosbította a helyzetét). 1818 júliusában a técsői presbitériumi tanács ismét neki-foháskodott békítésüknek – ami azt jelenti, hogy az eltelt időben sem jutottak dűlőre. Ekkor Munkátsi Katalin „*a' férjével való lakásra magát ajánlotta és hogy soha férjétől el válni nem akar, nem is válik*”; mondta, csak hogy nem volt hajlandó visszaköltözni a férjéhez. Októberben Villás János lelkipásztor magára vállalta, hogy megpróbál tiszta helyzetet teremteni, ennek eredménye nem ismert.

1816-ban Romány István leszerelt katonát idézték a presbitériumi ülés elé, hogy miért nem veszi magához feleségét, Némethi Katalint. Romány István kijelentette, hogy szereti a feleségét, de előbb kövesse meg a felesége az ő édesanyját, akivel illetlenül bánt, amíg ő távol volt. A presbitérium úgy határozott, hogy ez történjen meg, és Némethi Katalin engedelmeskedett. Ám Romány István édesanyja, Kékesi Anna nemcsak a menyé bocsánatkérését utasította vissza, hanem „*ezen kívül igen mocskos szókakkal illette fent tisztelt kúrator urat azzal együtt a' N(agyfőszéki) Consistoriumát*”,²² úgyhogy végül őt vádolta be az egyházközség a városi tanácsnál. Mindettől azonban a házassági életközösség nem állt helyre, amit pár héttel később a lelkipásztor számonkért, de sehogy sem boldogult Romány Istvánnal. Ezután ismét presbitériumi ülés elé idézték, amelyre „*csúfoson ... azt üzenve: most ebédelek, nem mehetek, hanem ha kedvem fogja tartani majd megjelenek*”. Erre nem született más határozat, mint hogy arra kérték a városi tanácsot, hogy vakmerőségéért intsék meg, és szorítsák rá a feleségével való együttélésre.

Ugyanebben az évben László István a lelkipásztornak jelentette be, hogy iszákos és tékozló feleségével nem kíván többé együtt élni. A tanácsülés elé idézett Bati-zi Erzsébet asszony megerősítette, hogy az alkoholoról nem hajlandó lemondani („*mert terhes munkálkodásai sem engedik*”), és férjével sem kíván tovább együtt élni, de a néhai első férjétől maradt örökségének kiadásához ragaszkodik, mert abból kívánja magát és első férjétől származó gyermekeit fenntartani. Ebben az esetben

21 Protokollum 41–42.

22 Protokollum 73.

az egyházközségi tanács nem erőltette sokáig a békéltetést, hanem továbbutalták ügyüket a városi tanácshoz az osztozkodási kérelemmel együtt.

1816 a házassági krízisek éve lehetett Técsőn, mert Uglyai Gáspár és Szűts Erzsébet dolga is ekkor került a presbitérium elé: a pár hónapok óta külön élt, noha kisgyermekük is volt. Az egyházközségi tanács feltárta, hogy nincs nyomós okuk a különválásra, de szokatlan élethelyzetbe kerültek: a férj a saját édesanyja és mostohaapja konvenció (szerződéses) szolgájaként, alkalmazottjaként dolgozott, az ő házuknál kellett laknia. A tanács ezen nem változtathatott, de kötelezte Uglyai Gáspárt, hogy férjhez illően gondoskodjék feleségéről és gyermekéről; ha pedig ezt nem tenné vagy nem tudná tenni, akkor mostohaapjának teszik kötelességévé: úgy is, mint mostohaapának és nagyapának, úgy is, mint munkáltatónak – a gyermek anyját el kell tartani, a gyermeket fel kell nevelni.²³

Figyelemre méltó, hogy a sok házassági konfliktus okai között szinte egyáltalán nem szerepel a hűtlen csalás bármely részről. Egyetlen feljegyzett esetet kivéve: 1819-ben vetette fel a gondnok, hogy be kellene idézni Bökényi József őkegyelmét, és megtudakolni tőle, hogy miért él Técsőn Gétzi Ilonával, és miért nem Máramaroszigeten a feleségével? Lehet, hogy erre a kérdésre a kortársak kielégítő választ kaptak, de a jegyzőkönyvi feljegyzések nem tértek vissza rá.

A házassági konfliktusok kezelése különösen előtérbe hozza azt a kutatás-módszertani problémát, hogy a protokollum adatainak a técsői városi irattár vonatkozó történeti anyagával való összevetése elengedhetetlen része lenne a forrásfeltárásnak.²⁴ Világosan látszik, hogy az egyházközségi tanács bizonyos értelemben elsőfokú hatóságként járt el a vitás kérdésekben, és amit lokálisan nem lehetett elrendezni, azt továbbutalták a városi magisztrátushoz (ahonnan a bonyolultabb vagy súlyosabb ügyeket szintén továbbterjesztették felsőbb szintekre). Mivel a helyszíni kutatás jelenleg nehézségekbe ütközik, Csátáry György tételleírásait tekintettem át a protokollum időszámjára szűkítve.²⁵ Ezekből a következők azok, amelyek házassági konfliktusokra vonatkoznak:

1793 (775) Bírószági határozat Boros János és felesége közötti vitákról, 54 p.

1807 (1181) A református egyház képviselőinek jegyzőkönyve László Mihály és felesége közötti konfliktus kivizsgálásáról, 76. p.

1809 (1215) Iratok László Mihály felesége és Burkus Mária técsői lakosok felelősségre vonásáról verekedés ügyében, 78. p.

23 Protokollum 75–76.

24 Az öt koronaváros eredetileg együttesen, Técsőn őrizte a levéltári dokumentumait. Ami ezekből ránk maradt, azokat jelenleg a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Beregszász, Ukrajna) őrzi. Fondjegyzék: MISZJUK Mihajlo – KUTASSY Ilona: *A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Osztályának magyar provenienciájú fondjai és leírási egységei 1918/1919-ig és 1938–1944/1945 között* – A Kárpát-medence levéltári forrásai 1. Fond- és állagjegyzékek 2. Budapest, 2014.

25 CSATÁRY György: *A máramarosi öt koronaváros levéltára 1326–1910*, Ungvár–Beregszász, 2011. <https://mek.oszk.hu/11900/11936/11936.pdf>

1820 (1426) A református hitközség folyamodványa László József és felesége közötti családi kapcsolatok szabályozásáról, 89. p.

1822–24 (1493) Iratok Papp Mihály és Todánics Anna büntetéséről házassági kötelezettségeiknek megsértéséről, 93. p.

1824 (1543) A református hitközség kérvénye Técső város magisztrátusához Kékesi Mihály és felesége békítési ügyében, 95. p.

Az adatok alátámasztják, hogy az egyházközség rendszeresen terjesztett fel a magisztrátushoz házassági viszályokkal kapcsolatos ügyeket, de a protokollum sokkal több ilyen esetet említ, mint amennyit a levéltári iratjegyzék tartalmaz. Természetesen történhetett és történt iratvesztés az évszázadok során; de érdekes körülmény, hogy fordítva is igaz: a felsorolt esetek nem szerepelnek a protokollum jegyzőkönyveiben.

A válással végződő házassági konfliktusok eljárásrendje természetesen nem a városi magisztrátushoz, hanem az egyházi bírósághoz tartozott (az egyházmegyei, esperesi székhez; bonyolultabb esetben az egyházkerületi bírósághoz, amelyet a protokollum „Szent Szék” néven említ). Ez az iratanyag azonban nagyon hiányosan és nagyon szétszórtnak maradt fenn. Általánosságban igaz, hogy a vizsgált korszakban még ritkán végződtek tényleges válással a problémás házasságok.

Rendkívüli konfliktushelyzetek a técsői református egyházközségben

A fenti csoportokba nem sorolható esetek egy részében a fensőbb hatóságok vagy más felekezetek által hozott rendelkezés okozott feszültséget, amelyeket különböző módokon kezelt a közösség. A 18. század második felében például a harangoztatás rendjét volt szükséges egyeztetni a római és a görög katolikus egyházzal a káosz elkerülése érdekében; vagy a dézsma kérdését rendezni az egri püspökkel (de templomhasználati vita nem volt). II. József rendeletei közül hosszan elnyúló ellenkezést, ellenérzést keltett a temetésekre vonatkozó új szabályozás – a közösség igen nehezen fogadta el a templomban való felravatalozás tilalmát, csak 1815-ben épült ravatalozó a temetőben. Nehézséget jelentett a német nyelv 1787-ben kötelezővé tett tanítása is: mivel maga a rektor sem tudott németül, a rákövetkező évben nyelvtanulásra küldték Debrecenbe. A canonica visitációk időnként visszatérő kifogása volt a protokollum hanyag vezetése (egyes ülések nem lettek lejegyezve) – néhány alkalommal megtörtént ezek pótlása, de valóban tapasztalhatóak szakadások az időrendben, illetve például a rektorok/tanítók alkalmazását és elbocsátását sem rögzítették minden esetben. Ez számunkra intő jel, hogy a fennmaradt jegyzőkönyvek sem tartalmazznak mindent, ami az egyházközség életében történt.

Végezetül egy egészen rendkívüli esettel zárom a példák sorát:

1821. november 2-án hosszas betegséget követően elhunyt a técsői gyülekezet szeretett lelkipásztora, Villás János, aki 1814 óta szolgált ott. Temetéséről és hagyatékáról az eklésia kezdett rendelkezni, mivel felesége, Ladányi Borbála tíz hónappal korábban elhunyt férjét és elköltözött. A nagybeteg lelkészt ezután

a gyülekezet közössége gondozta, ápolta haláláig. Ladányi Borbála igényt tartott a hagyatékra, ami nem volt egyszerű kérdés, mert a lelkésznek voltak adósságai is, és a parókián is keveredtek a magán-, illetve egyházközségi tulajdonú ingóságok. Az özvegy számos követeléssel állt elő (többek között egy kemenceépítés költségét, kitört ablaküvegek javítási költségét, fél esztendőre való tűzifa térítését tartotta jogosnak), továbbá mindenki elképedésére kinevezte Kováts Sándor tanítót káplánnak. Ez már túl sok volt a presbitériumnak, határozatban utasították vissza Ladányi Borbála intézkedését. Az egyházmegyei szintre is eljutott a zavaros helyzet híre, ahol időközben jóváhagyták Kováts Sándor megbízását, és nem értették, hogy mi baja van a gyülekezetnek a szegény özvegy papnéval. A nem értés ténye mutatja, hogy a técsői gyülekezet a végsőig diszkréten kívánta kezelni az ügyet, nem akarták közhírré tenni az asszony szégyenletes viselkedését, de az egyházmegyei határozatra nyíltan felvállalták: „*ezen meg állapítását 's helybe hagyását sem fogadhatya el a' N(agy) T(isztelett) Tractualis Gyűlésnek a' mi Ref(orma)ta Sz(ent) eklézsiánk, és el sem is fogadja; nem csak azért: mivel a' mi Sz(ent) eklézsiánk a' T(iszteletes) Kováts Sándor úr szolgálattyaival meg elégedve nincsen; de azért is, mivel T(iszteletes) Kováts Sándor úr a' mi lány gyermekeink tanítására hozzattatván bé az eklézsia által; hogy ha a' papi bivatalt is vinné, a' leányok tanításába a' szülék hátra maradást szenvednének. – Ezeken kívül mivel Ladányi Borbála Asszony, a' Sz(ent) eklézsia által úgy nézettetik mint hitesegett, minthogy férjét a' Sz(ent) eklézsiának botránkozására, néhai férje itthon nem létébe, vagyonyait fel pakolván, mint egy szökve el hagyta, – nem vetethetik úgy mint özvegy papné, annál fogva is az általa fogadott káplánt el nem fogadja; hanem a' Sz(ent) eklézsia ezenn csonka esztendőben az Isteni tisztelet ki szolgáltatását az iskolai tanítókkal közösen fogja végbe vitetni.*”

Az egyházközség vezetői testülete (presbitériuma) az egyházfegyelem betartásáért felelt, amely a tárgyalt korszakban nemcsak szorosan az eklézsia működtetésére irányult (lelkészek, tanítók és más tisztségviselők alkalmazása; az ingó és ingatlan vagyon kezelése; az egyháztagok anyagi hozzájárulásának felügyelete; az istentiszteleti és más egyházi alkalmak rendjének felügyelete), hanem kiterjedt az egyháztagok hétköznapi életvitelének kontrolljára is. De ez a kontroll nem volt totális. Nem terjedt ki sem a munkavégzésre, sem a családon belüli viszályokra, sem a köztörvényes, azaz a világi bíróságra tartozó ügyek megítélésére (erőszak, lopás, gyilkosság, prostitúció stb.). Kiterjedt viszont a presbitérium hatásköre a különválás fázisáig eljutott házasságokra, a szakrális alkalmakon való viselkedésre, az istentiszteletre nem járás, az Isten nevével való káromkodás szankcionálására, az elhanyagolt gyermekek ügyére (akikről nem gondoskodtak megfelelően, vagy nem járatták őket iskolába, vagy súlyosan bántalmazták őket). Nyilvánvalóan ide tartozik minden olyan erkölcsi kihágás is, amely a közösség elveivel – a bibliai etikával – ütközött, és megbotránkozást keltett (pl. botrányos részegeskedés, paráznság, babonás szokás gyakorlása), csak a vizsgált periódusban nem rögzített ilyen eseteket a protokollum.²⁶

26 ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban)*, Debrecen, Városi Nyomda, 1941.

A meghozott döntésekben megfigyelhető a körültekintő előkészítés és a fokozatosság: a presbitériumi tanácsülés előterjesztés és minden érintett személyes meghallgatása után nyilvánított véleményt és határozatot. A határozatok első alkalommal figyelmeztetést, intést, belátásra bírást céloztak. Második, harmadik alkalommal szintén – közben a gyülekezet elöljárói és a lelkipásztor személyesen is munkálkodtak a békesség helyreállításán vagy a pozitív változás elérésén. Csak ezután került sor keményebb szankciókra: lelkipásztori intés, az ügy városi tanács elé terjesztése, sákramentumoktól való ideiglenes eltiltás, hozzátartozók ének és harangszó nélküli temetése, egyházközségi tisztség elvesztése, okiratba foglalt személyes kötelezvény (reversalis) fogalmazása. A legsúlyosabb retorzió az eklézsia-megkövetés kiszabása volt, amikor az elmarasztalt személynek a teljes gyülekezet előtt kellett nyilvános bűnbánatot tartania. Ennek enyhébb formája volt a „privata poenitentia”, amely hétköznapi és csak a gyülekezet tisztségviselői előtt történt.

Ha az egyházközség egy felsőbb fórum rendelkezésével került szembe (uralkodói rendelet, egyházkerületi-egyházmegyei rendelet, canonica visitatio megállapításai), akkor az esetek túlnyomó többségében nem volt más alternatíva, mint azok elfogadása és teljesítése. A vizsgált korszakban kirívó Nánási Mihály esperességének ideje 1820 körül, amikor Técső gyülekezete az autonómiájába ütközőnek találta az egyházmegye rendelkezéseit, és nyíltan ellenük szegült, de hosszabb távon érvényesültek az egyházi fensőbbség határozatai.

Megfigyelhető a polgári öntudat és a polgári erkölcs (felelősségvállalás) jelenléte és érvényesülése is, továbbá igazolható az a tendencia, hogy a 18. század végétől a 19. század első harmadáig fokozatosan gyengült az a szigor, amely a hívek magánéletének kontrolljára irányult. (Pontosabban a „privát szféra” értelmezése tágult az idők folyamán.)

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a técsői református egyházközség konfliktuskezelési módszerei példaértékűek abból a szempontból, hogy minden esetben bibliai elveken nyugvó, a közösségi élet tisztaságát célzó szabályok szerint hozott tesztületi határozatokat.

Czeglédi Sándor¹

HAGYOMÁNY ÉS/VAGY KORSZERŰSÉG:
AZ ERKÖLCSI NEVELÉS KÉRDÉSEI A REFORMKORBAN

ABSTRACT

Sándor Czeglédi: Tradition and/or Modernity: Questions of Moral Education in the Reform Era

This study examines questions about moral education that emerged during the Hungarian Reform Era, as reflected in three pedagogical manuals and two influential periodicals. The authors – Pál Edvi Illés, János Wurga and Fidél Beély – agree that education should have a religious and moral foundation, and that love plays a significant role. While the Protestant authors advocated influencing emotions, the Catholic Beély urged a balance between intellect and emotion. In terms of educators' personalities, all three considered love and empathy to be the most effective methods, while viewing praise as counterproductive. In addition to German philosophy, the Protestant authors were influenced by physico-theology. Differences emerged regarding corporal punishment: the Catholic journal *Religio és Nevelés* (Religion and Education) defended it, whereas the Protestant Church and School Gazette resolutely opposed it. The study highlights that the pedagogy of the era was a synthesis of Enlightenment ideas and Biblical and ancient traditions. It also emphasises that the principles of moral education can only be authentically interpreted within their own context.

Keywords: moral education, corporal punishment, physico-theology, Protestant Church and School Gazette, Religion and Education.

1 Czeglédi Sándor PhD, történelem–latin szakos középiskolai tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: pedagógiatörténet, emlékeztörténet, a történelemtanítás szakmódszertana, czegsand@gmail.com.

1. BEVEZETÉS

A reformkori Magyarországon – ahogyan Európa más országaiban is – sok írás látott napvilágot oktatásról és nevelésről tanulmányokban, újságcikkekben, önálló könyvekben². Kiemelt szerepet kapott az erkölcsi értékek beépítése (interiorizálása) a jövő nemzedék mentalitásába. Ezt a problémát a témát tárgyaló szakirodalom jelentős részében véleményem szerint egyoldalúan a felvilágosodás³ és a kortárs német filozófia átvétele⁴ szempontjából értékeli. Úgy látom, ennél összetettebb a helyzet: biblikus, görög-római szerzőktől származó és 16–18. századi nézetek összetett hatásával kell számolnunk. Egyes kutatók válogatnak a reformkori szerzők jutalmazásáról és büntetéséről írt gondolatai között: az „előremutatónak” vagy „haladónak” tartott nézetekre helyezik a hangsúlyt,⁵ és meg sem említik azokat, amelyek napjaink pedagógiájában elfogadhatatlanok. De a szövegekben előforduló szexualitásról is hallgatnak. Így viszont csorbát szenved a realitás.

Az említett buktatók elkerülése miatt döntöttem úgy, hogy a reformkori erkölcsi nevelés problémáinak rövid áttekintését az evangélikus Edvi Illés Pál, a református Warga János és a katolikus Beély Fidél egy-egy kézikönyve, az említett szerzők folyóiratokban megjelenő írásai és két egymással rivalizáló folyóirat, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* és a katolikus *Religio és Nevelés* köré csoportosítom. A feldolgozott könyvek tanítók és tanítóképző intézeti diákok számára készültek, akik elemi iskolákban tanítanak vagy fognak tanítani, tehát alapvetően a 6–12 éves korosztály neveléséhez köthetőek, bár – talán az életre való felkészítés miatt – helyenként idősebbekre jellemző problémákat is érintenek.⁶ A folyóiratokban viszont a szerzők a kisdedóvótól az akadémiáig terjedő életkorok neveléséről értekeznek.

2. KÉZIKÖNYVEK, FOLYÓIRATOK A NEVELÉSRŐL

A három szerző közül kettőnek a munkája Marczibányi Lajos táblabíró felajánlásához kötődik. Marczibányi 1833-ban pályázatot hirdetett „oly munka” íratására,

- 2 PUKÁNSZKY Béla: *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*, Pécs, Iskolakultúra, 2005, 75–105.
- 3 A felvilágosodás fogalmáról, vallás és felvilágosodás kapcsolatáról: TÓTH Zsombor: *A bosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023, 13–34.
- 4 Ilyen pl. PUKÁNSZKY Béla: A 19. századi magyar pedagógiai kézikönyvek gyermekképének belső ellentmondásai. *Pedagógia történeti Szemle* 1(2015/2), 12–20.
- 5 Pl. „A szerző számos ma is megfontolásra méltó gondolatot fogalmazott meg”. FEHÉR Katalin: *Értelmiség és nevelés a reformkorban*, Budapest, Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2023, 226.
- 6 Pl. Edvi Illés Pál és Warga János is felhívja a figyelmet, mekkora bűn a bordélyház üzemeltetése (EDVI ILLÉS PÁL: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv*, Buda, 1837, 594; WARGA JÁNOS: *Az elemi nevelés alapvonatai. Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanításra. Második kötet. Az elemi tanulmányok alapvonatai*. Buda, 1837, 263).

melyből a falusi tanítók lássák, mit kell tudniok; a falusi tanulók pedig abban minden őket illető tanúságokat föllelhessenek.”⁷ A Magyar Tudományos Akadémia kiegészítette a felajánlott összeget, és elbírálta a 11 beérkezett pályamunkát. Közülük kettőt jutalmazott: Edvi Illés Pálé első, Warga Jánosé pedig második helyezést ért el.

2.1. Edvi Illés Pál

Edvi Illés Pál nemesi családnál végzett nevelősködés után került a jénai egyetemre. A korabeli Jénát az ókori Athénhoz és a reneszánsz kori Firenzéhez lehet hasonlítani,⁸ mert a német szellemi elit legjobbjai éltek itt hosszabb-rövidebb ideig (pl. Goethe, Schiller). Edvi Illés Herdert is hallgatta. Pedagógiai érdeklődését mutatja, hogy több olyan német bentlakásos vagy városi nevelőintézetet is meglátogatott, amelyekben a pedagógiai elméleteket próbálták a gyakorlatban megvalósítani. Hazatérve a nemesdömölki evangélikus gyülekezet lelkésze lett és maradt élete alkonyáig. *Első oktatásra szolgáló kézikönyv* című munkájával nyerte el a pályázaton az első helyet. Ez a könyv a következő években részekre bontva és egészben is megjelent, több kiadásban. Sikerében döntő jelentőséggel bírt közérthető, élvezetes nyelvezete.

Edvi Illés Plutarkhosztól vett mottót választott: της παιδείας των τεχνων μηδεν εστι προουγκαιτερον⁹, vagyis a nevelésnél nincs fontosabb tudomány. A szerző szerint „az egész lelki nevelésnek egy csillaga pedig, mely felé forduljon mindenkori, légyen a szent vallás; és mind házi mind iskolai nevelés vallásos légyen.”¹⁰ Szemléletének alapelve a korabeli protestáns gondolkodással összhangban: „szívre hatni törekedni”,¹¹ tehát a vallásos érzést erősíteni és fenntartani. A tanulóknak ezt tanácsolja: „mindenek előtt légyen a’ ti szívetek hajlandó a’ szeretetre, felebarátotok’ böcsülésére, kímélésére; abból aztán az illendő cselekedetek önmaguktól fognak kifejlődni. Mert mit használna, ha még olly pallérozottak volnátok is külsőképen, szívetek pedig belül durva volna, kemény és szeretetlen”.¹² Ezek után nem meglepő a vallási tolerancia követelménye: „még a’ kiket tévelygőknek gondolunk, azok is keresztyének, felebarátaink és hazafitársaink. Lehetnek pedig, és vannak is minden vallás mellett mind jó, mind értelmes emberek, azaz: szeretetünkre méltók”.¹³ Istent a természeti jelenségek megfigyelésével is megérthetjük: „A’ színek elrendelése körül, miben látszik ki legfőképpen az Istennek bölcsessége és jósága? Abban, hogy a’ földet zöld színnel, az eget pedig kékkel ruházta föl; ugymint a’ mely színek az ember’ szemeinek leginkább jót tesznek, és azokat erősítik.”¹⁴

7 Jutalmak. *Tudománytár*, 1(1834/1), 239–240.

8 WULF, Andrea: *Lázadó szellemek*, Budapest, Park, 2025, 14.

9 PLUTARKHOSZ: *Moralia*, De liberis educandis 14c. A mottóban szereplő írásmód szerint.

10 Edvi Illés: *Első oktatásra*, XI.

11 Edvi Illés: *Első oktatásra*, X–XI.

12 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 149.

13 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 567.

14 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 299.

Az erkölcsi követelményekkel függenek össze a figyelmeztetések és tiltások is. Figyelmeztetés: éljenek megelégedve sorsukkal! Ennek konkrét politikai üzenete is van: a célközönség, vagyis a zömmel falun, paraszti sorban élő gyermek ne akarjon kitörni helyzetéből: „Nem fogok zugolódni sem király ellen, sem uraságom és előljáróim ellen. Hazámból más országba kiköltözni soha nem kívánok; és el nem hiszem, hogy más országokban akárhol is jobb sorsuk volna a polgároknak. Ezt csak a’ megelégedetlenek, zenebonások és ámitók hírlelik. [...] A tűrés az elsőrangú keresztyéni virtus.”¹⁵

A tiltásoknál megjelenik a paráznaságtól való óvás a pubertás korra való felkészítésként:

„Azokban az esztendőben felébred bennünk a’ másik nem iránt vonzó hajlandóság, az u. n. nemi ösztön, vagyis szerelemnek indulatja, melly még gyermek-korunkban előttünk esméretlen. [...] Hanem bűnné lehet, ha annak a’ házasság előtt – vagy általában azon kívül – engedünk; ha ártatlanságunkra nem vigyázunk, és a’ szemérmetességet áthágni csak egyszer is merészeljük.”¹⁶

Milyen módszereket használjon a tanító? A motiváció pozitív vagy negatív legyen? A fegyelmezésben Edvi Illés óvja a tanítókat a túlkapásoktól és kortársaihoz hasonlóan fokozatokat javasol:

„Tartson a, büntetések, osztásában bizonyos lépcsőnkénti odább haladást; és csak lassanként nehezítse azokat, hogy tanítványainak mind becsület érzése épen, mind félelme fönn maradjon. Elsőben csak intse meg a gyermeket; azt is pedig szeretettel, szelidséggel és csak négy szemközött. Másodszor intsen nyilván[osan], és fenyegetődzve. Csak harmadszor következék a’ büntetés. De még ebben is lépcsőnként kell odább menni. [...] Testi büntetésül pedig egyedül csak a’ vessző hagyatik fönn, az is eltéve félre, és csak a ritka esetekben elővéve, p.o. ha a’ gyermek többszöri hazudásban tapasztaltatik. Száműzve maradjanak minden iskolákból: a’ térdeltetés, tenyér- vagy köröm-verő’ fa (plága), ólba-zárás.”¹⁷

A pozitív motiváció keretein belül a dicséretre nem találunk példát. Sőt, szerinte káros is lehet. Az egyik történet („tanmese”) szerint egy gyereket a szülei mindig dicsértek, ő pedig az újabb dicséretért elkezdett árulkodni, sőt rágalmazni. Odáig fajult a dolog, hogy nemcsak a társai gyűlölték meg, de a szülei is, mert már nem hittek neki¹⁸. A szerző a jutalmazást a büntetéshez hasonlóan fokozatokban képzei el: „szorgalomjegynek (czédulának) ajándékozása, a’ becsület-könyvbe beírás, előbbre-ültetés, felvigyázóvá tevés; legvégül az ajándék-osztás [...] A’ jelesek

15 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 132–133.

16 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 143.

17 Edvi Illés: *Első oktatásra*, XVII–XVIII.

18 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 108.

vigye el magával innepen sétálni a' mezőre, erdőre, beszéljen nekik érdeklő történetecskéket.”¹⁹

Mindezek a módszerek szerinte sikeres tanár-diák viszonyt eredményeznek: „egy iskola-tanítónak legszebb győzödelme a' tanítványok' szíven az, ha végbe tudja vinni, hogy örömmel járjanak fel eleibe iskolába. Ezt pedig úgy viheti végbe, ha velők szeretettel és emberséggel bánik; ha kellemetesen tanít; ha őket hasznos és érdeklő dolgokra oktatja, és erejüket fölül-haladó leczkékre nem szorítja.”²⁰

2.2. Warga János

Warga János²¹ szintén nemesi családoknál volt házitanító, mint Edvi Illés Pál, de az ő útja német földön nem Jénába, hanem Berlinbe vezetett. Itt az egyetemen Hegelt is hallgatta, aki óriási hatást gyakorolt rá. Hazatérve Nagykőrösre került, itt lett a kollégium egyik legfontosabb tanára, a formálódó Tanítóképző Intézet igazgatója. *Az elemi nevelés alapvonaljai*²² című művével érdemelte ki a Marczibányi-pályázaton a második helyet. Széchenyi Istvántól vette a könyv mottóját: „A' tudományos emberfő' mennyisége a' nemzet' igazi hatalma”.²³

Már a címben található *alapvonaljai* szó is mutatja Warga könyvének fő problémáját, a nehézkes nyelvhasználatot, amit a bíráló bizottság is említett.²⁴ A másik jellegzetesség a kézikönyv átfogó, filozófiai szempontból is igényes rendszere, ez hegeli sajátosság. Még logikai és nyelvfilozófiai fejtegetéseket is olvashatunk – de ez is inkább terhére van az olvasónak. Ugyanakkor, Hegel iránti tisztelete ellenére, több cikket szentelt annak, hogy mesterének „skolasztikáját és miszticizmusát”²⁵ nem tudja követni.²⁶

Wargánál is alapelv, hogy a nevelésnek valláserkölcsein kell lennie. Edvi Illéshez hasonlóan látja a vallásosság érzelmi oldalának jelentőségét: „a' tulajdonképeni vallás-tanítás, még itt [kisgyerekeknél Cz. S.] kezdessék a' szívre hatni inkább, mint dogmákat feszegetni akarni 's így vallástalanságot hintegetni.”²⁷ Warga az evangélikus lelkésznel még erősebben hangsúlyozza a felebaráti szeretetet: „még az iskolában alapítassék meg a' felebaráti szeretet' szelid 's minden erények' termékeny országa, majd az iskolán kívül is, áldott gyümölcseit hozandó. [...] Csöpög-

19 Edvi Illés: *Első oktatásra*, XIV.

20 Edvi Illés: *Első oktatásra*, XII.

21 Elemzésre kerülő műve címlapján ezt a nevet használta, de Szigethi Warga János néven is ismert.

22 WARGA János: *Az elemi nevelés alapvonaljai. Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanításra*. Buda, 1837.

23 Warga: *Az elemi*, I. IV.

24 Későbbi kiadásokban az *alapvonaljai* helyett az *alappontjai* kifejezést használta vagy elhagyta a címből az első mondatot.

25 WARGA János: Német Literatura. *Philosophia. Figyelmező*, 1(1837/II./25), 388–395.

26 A Hegelnek tulajdonított skolaszticizmus mibenlétéről Madách: Ember tragédiájára gondolhatunk. A hegeli tézis-antitézis-szintézis tétel valósul meg az egyiptomi-athéni-római színben.

27 Warga: *Az elemi*, I. 83–84.

tesse mélyen szivökbe a' Krisztus' tudományának fő parancsolatját: Szeressed az Istent, szeressed felebarátodat, mint tenmagadat."²⁸

Warga is felhívja a figyelmet a vallási toleranciára: „[a tanító] a' keresztény valás' lelkének, a' szeretetnek, ellenére szeretetlenséget 's türelmetlenséget ne ébreszsen, vagy vallástudományi ellenmondásba ne jöjön; hanem mutassa ki azt, hogy a' különböző vallásfelekezetek azon-célra törekeshnek, ha különböző uton is, és ezen különböző út a' különböző gondolkodásmódból eredt.”²⁹ Isten létének érzékelésére a tanító a tanítványokkal együtt nézze a naplementét:

„Egész elragadtatással nézék a' gyermekek a' leszálló napot, elevenen hozák vissza elméjükbe annak nappali útját, mely szerint az, most egészen ellenkező tájon nyugszik le, mint reggel felkölt. [...] A' nap' elhunytá után, csakhamar meglepetve állának a' gyermekek; a' halavány hold' feltűnése, a' millió csillagok' ragyogása, 's azoknak egymásután a' láthatár alá szállásuk által. »Ezek — szolt a' tanító — itt alant a' földön és fent az égen, mind azon teremőnek munkái, kit Istennek nevezünk, ki nagy és imádandó.« »Valóban nagy, ki mindezeket teremtetete; és örökké imádandó!« szolának a' gyermekek.”³⁰

Wargánál kevesebb figyelmeztetéssel és tiltással találkozunk, mint evangélikus pályatársánál. Ő a paráznság helyett az önfertőzést tartja problémának. Ennek jegyei: „a' sápadt arc, beesett szemek, félénk tekintet, rezkető kezek, vontatva járás”.³¹ Munkára szoktatással viszont a szerző szerint orvosolható.

Motiváció terén szintén különbözik pályatársától. Fontosnak tartja a tanító vidámságát a gyerekek lelki egészsége miatt: „a' tanító közönségesen kedvvel, vidorsággal tegye tanításait, ne haraggal, méreggel kiabálással; de különösen vidor, nyájas, szelid, legyen a' gyengébbek iránt”.³² Sőt, a tanító empátiás képességére is felhívja a figyelmet: „Ébreszsen hajlandóságot, azután vonzalmat, végre érzelmet mindazon tárgyak iránt, melyek a' személyt közelebb érdeklik, hova a' becsület, tisztesség 'st. tartoznak. Az enszemélyesség' [=beleérző képesség, empátia C. S.] érzelme nélkül lehetetlen valami nagyot előállítani.”³³

Warga a büntetéseket több kortársával ellentétben nem szükségesnek, hanem fájdalmasnak tartja. Ő is fokozatokat állít fel; „vesszővel is csak utolsó esetben, egész önmérséklettel – két, legfőljebb három ütéssel – kell élni.”³⁴

Dicséretnek nála nincs szerepe, ez a szó ritkán fordul elő, akkor sem igazán pozitív: „senkit megdicsérni nem fogok, hacsak igazán meg nem érdemli; mert az érdemlent dicsérni annyi, mint hízelkedni; a' hízelkedés pedig hazugság.”³⁵ Sőt,

28 Warga: *Az elemi*, I. 33.

29 Pl. Warga: *Az elemi*, I. 112.

30 Warga: *Az elemi*, II. 23 19.

31 Warga: *Az elemi*, I. 8.

32 Warga: *Az elemi*, I. 9.

33 Warga: *Az elemi*, I. 29–30.

34 Warga: *Az elemi*, I. 142.

35 Warga: *Az elemi*, II. 43.

Edvi Illéstől eltérően a jutalmat is gyanakvással szemléli: „szokták jutalommal is ösztönözni a’ gyermekeket. [...] Vigyázzon a’ tanító [...] a’ megtiszteltetés hiú göggé ne váljék, melly később is a’ gyermek’ erkölcsi characterére nagy befolyással lenne.”³⁶

Warga szerint tehát a vidámsággal, empátiával társuló erkölcsi nevelés meghozza gyümölcsét: „az értelmesen felköltött lelkiismeret’ szava, a’ tiszta erkölcsiségben, mindenkor híven fogja vezetni a’ nevendéket.”³⁷

2.3. Beély Fidél

Beély Fidél (eredeti nevén Briedl József) bencés szerzetes a rendbe lépése után Pannonhalmán, majd Alsó-Ausztriában és Stájerországban végezte tanulmányait bencés intézményekben. Edvi Illéssel és Wargával ellentétben nem volt lehetősége közelebről megismerkedni jelentős gondolkodóval, ennek ellenére nagy műveltségre tett szert. Ellentmondásosan viszonyul a pedagógia nagy alakjaihoz, főleg a 18. századiakhoz. Egyes írásaiban követendő példának tartja,³⁸ máshol elmarasztalja őket: „mint a’ nagy fák, úgy a’ jelesebb nevelők és tanítók is igen messzire látszanak. [...] Mindkettejük’ koronáján némelly szárnyasok építék fészkeiket, de e’ népecske nem ritkán tisztátalansággal undokítja el védőit, s ernyős menedékhelyeit. [...] mindkettejük gyakran üresek belől, vagy legalább is tapasztalatként hamar indulnak romlás, és rothadásnak.”³⁹ Ez a részlet arra is példa, hogy Beély szövege olvasmányos, képekben gazdag.

Hazatérve 1855-ig a bakonybéli kolostorban élt és tanított. 1835-től jelentek meg írásai különböző folyóiratokban, elég jelentős mennyiségben. Nemcsak pedagógiai, hanem esztétikai téren is kifejtette nézeteit. Már 1837-ben írt egy 40 oldalas áttekintést a neveléstudományról.⁴⁰ Az újabb összegzést *Alapnézetek a’ nevelés, és leendő nevelő, ’s tanítóról különös tekintettel: a’ tan’ történeti viszonytársága, és literaturájára*⁴¹ címmel 1842-ben készítette, de a cenzúra akkor nem engedte megjelentetni. Ez azért is furcsa, mert Beélynél V. Ferdinánd a követendő személyiség. A szerző 1847-ben fejezte be újra kéziratát, és egy évvel később sikerült kiadni. A három szerző közül egyedül ő választott mottót a Bibliából: Neveljétek gyermekeiteket az Ur’ oktatása, és fenyítékében.⁴² Mottója hűen tükrözi szemléletét.

36 Warga: *Az elemi*, I. 140.

37 Warga: *Az elemi*, I. 28.

38 Pl. Locke és Pestalozzi mellett: BEÉLY Fidél: A’ neveléstan’ történeti vázlata a’ keresztényeknél az újabb időkig; ’s különösen Magyarhonunkban. *Religio és nevelés[a továbbiakban RN]*, 7(1847/II), 339.

39 BRIEDL Fidél: Gondolattörédek a tanítás’ és tanítók’ köréből. Vége. *Athaeneum* 5(1841/II/37) 1841, szept. 27, 585–586.

40 BRIEDL Fidél: Népevelés. *Tudománytár* 4(1837/2), 163–202.

41 BEÉLY Fidél: *Alapnézetek a’ nevelés, és leendő nevelő, ’s tanítóról különös tekintettel: a’ tan’ történeti viszonytársága, és literaturájára*. Pozsony, Schmid Ferencz és Busch J. J., 1848.

42 Ef 6,4 (Beély Fidél fordítása).

Bencés szerzetes lévén az erkölcsi nevelés nála is egyértelműen vallásos nevelést jelent; ki is jelenti, hogy a vallástalan ember erkölcstelen.⁴³ Beély szerint a tanítónak egyszerre kell a gyerekek értelmére és érzelmeire hatni. Ha csak érzelmekre hatnak, akkor ez „vallási tekintetben ábránd- és babonára vezeti az embert; erkölcsi és társaséleti tekintetben pedig valószínűleg érzelő és könnyen izgatható emberré, szóval, különczű idomítandja a’ kisdedet.”⁴⁴ *Alapnézetek* című könyvében fel sem merül, hogy vannak a katolikuson kívül más vallások is. Kisebbségi írásában viszont pedagógiai szempontból toleráns: „soha ne hallja a’ gyermek a’ különféle vallási Felekezetek gyűlöletét”.⁴⁵

A mottóként választott mondattal összefüggésben Beélynél alapelv, hogy kellenek figyelmeztetések és tiltások – nemcsak a gyerekeknek, hanem a felnőtteknek is: „az értelmileg és akaratilag Istentől elpártolt embernek nem csupán gyermeki, hanem még ifjúsága és férfi-korában is szüksége van nem csak a’ tanítás- hanem a’ testi fenytékre is, ha önnevelését, önkiképezését elhanyagolá.”⁴⁶ Ezzel tútesz a két protestáns szerzőn.

Tanítóknak szóló kézikönyvében 185 oldalon összesen 143 alkalommal jelenik meg az *erkölcs, erkölcstelenség* kifejezés. Folyóirat-cikkeiben előkerül a paráznság kérdése; egy alkalommal táncsal kapcsolatosan. Szerinte a „keringő-táncz [...] botrányos, és szemérmest sértő”,⁴⁷ mert előfordul benne „illetlen és könnyelmű összefutás, fölemelés, tartás és lóbálás”.⁴⁸ A keringő terjedése mutatja, hogy „olgy városi és falusi, testi gyönyörökbe merült kéjenczek, kik részint daczból, részint az öngyőzelem és önmegtagadás’ hiánya miatt annyira rabjaivá lettek a’ bujáságnak és elmerültek a’ kéjek’ veszélyes örvényébe, [...] nem oktatás és bármily alapos és észszerű előterjesztés, hanem csak testi büntetés által vezéreltethetnek vissza a’ jámbor élet’ útjára, s gerjesztethetnek az Isten iránti igaz félelem és tiszteletre.”⁴⁹ A *csak testi büntetés* igen erős fegyelmezés, főleg, ha egy táncból vonja le ezt a következtetést.⁵⁰ A cikkben többször hivatkozik ószövetségi helyekre – pedig ez inkább protestánsokra jellemző.

Mindezek mellett Beély is óvja a tanítót, nehogy elhamarkodottan büntessen: „ha büntetnie kell is, kerüli az indulatosságot és vérmérsékletének hevültében nem érezteti büntető karjának súlyát, hanem várja az indulat lehiggadtát s ekkor telyes lelki és testi nyugalommal használja a’ keményebb fenytéket”.⁵¹ Eszközként csak

43 Beély: *Alapnézetek*, 50.

44 BEÉLY Fidé: Elfogulatlan nézetek a’ népiskolai tanulmányokról. RN, 5(1845/II/45), 353–357, 356.

45 BRIEDL Fidé: Néhány szó az erkölcsi nevelésről. *Egyházi Tár* 3(1835), I. füzet, 90–133, 96.

46 B. Fidé: Néhány szó korunk ifjúsága’ s nemzeti’ elerkölcstelenedésének egyik kevésbbé észbe-vett főforrásáról. RN 4(1844/I/36), 289–293, 292.

47 B.: *Néhány szó*, 291.

48 B.: *Néhány szó*, 291.

49 B.: *Néhány szó*, 291.

50 Vajon a szerző bakonybéli szerzetesi magányában látott-e egyáltalán keringőt? Vagy csak olvasott róla?

51 BRIEDL Fidé: A tanító képe erkölcsi tekintetben, *Egyházi Tár* 7(1839 ápr.), 181–196, 186.

a „mérsékeltén használt nyírfavesszőt” és a korbácsot ajánlja.⁵² Ő is felsorolja az elkerülendő büntetéseket.⁵³ Szerinte [a büntetéseknél] „örökkön a’ szeretet’ bélyegét kell viselniök, már pedig a’ szeretet’ jelei fájdalmat okozni nem szoktak”.⁵⁴

Ő érvel a legegértelműbben a dicsérettel okozott károkról:

„Feddés és fenyíték olly kefe, melly tisztít és simít; ellenben a’ dicséret olly virágpor, melyet az embernek háta mögött kár nélkül lehet ugyan elszórni ’s hinteni, de nem arcza és szemei közé, mert könnyen vakít. Ki fedd ’s fenyít, a’ gyomot irtja ki növényei közül; ki ellenben dicsér, trágyát hint a’ fa’ tövére, mellynek következtében egy ideig szaporábban nő ugyan a’ fa, de tartani lehet, ne talán a’ trágya ragyát hozzon a’ fára, ’s idő előtt kiölje azt.”⁵⁵

Mindezek mellett Beély szerint mégis a tanító legfontosabb tulajdonsága: „a’ gyermekek iránti legbensőbb szeretet. Szeretet a fő törvénye a’ kereszténységnek.”⁵⁶ Szeresse-e a tanító a rossz gyereket? Erre is igennel válaszol: „szeretetét tőlök teljesen meg ne vonja; mert épen ez utolsók, kik erkölcsileg betegek, igénylik legnagyobb figyelmét, ’s óhajtják szeretetét, hogy minél hamarabb meggyógyulhassanak”.⁵⁷ Ez az érvelés empátiás fejlesztő szemléletre vall.

Sőt empátia⁵⁸ terén továbblép: azt is el kell érni, hogy a gyerekek szeressék a tanítót: „a’ tanító erkölcsi tulajdonai közé soroljuk végre azon módot, melylyel tanítványainak szeretetét és bizodalját legkönnyebben megnyerheti.”⁵⁹ Természetesen egyedül erre nem szabad törekedni, hanem – a fegyelmezéssel összefüggésben – a tanító iránti félelemre is szükség van; az a cél, hogy „a’ szeretet a’ félelemmel aránylagos öszhangzatban álljon”.⁶⁰

Beélynél a hazaszeretet is szeretet, ez is része az erkölcsi nevelésnek. A három szerző közül épp a sváb származásúnál kerül elő ez a gondolat. Példaként ókori görög, római és zsidó hősök mellett a magyar történelem nagy alakjait is felvontatja, de a „tisztá honszeretet” felkeltése érdekében a legjobb, ha a tanító „királyunk” születési, ’s névnapi ünnepélyével czélszerű beszédet mond növendékeihez”.⁶¹

52 Uo. 194.

53 „arczcsapások, hát- s’ fejbeütések, vagy számnélküli ütlegek a’ vonasz’ (linear) élével [...] az ide s tova taszigálás, ránczigálás, hajczibálás, fül- és orrhuzás” BEÉLY FIDÉL: Elméletek az iskolai fenyítékről, RN 7(1847/I/9) 65–70, 69–70.

54 Beély: *Elméletek*, 69–70.

55 BRIEDL FIDÉL: Gondolattöredékek a tanítás’ és tanítók’ köréből, *Athaeneum*, 5(1841/I/61), 961–966, 965.

56 BRIEDL FIDÉL: A’ tanító’ hivatalkezdetbeni szükségesebb tulajdonai *Athaeneum*, 5(1841/I/45), 705–709, 706.

57 Beély: *Alapnézetek*, 76.

58 Beély: *Alapnézetek*, 59–60.

59 Beély: *Alapnézetek*, 69.

60 Beély: *Alapnézetek*, 73.

61 BRIEDL FIDÉL: Milykép ébreszti fel, s táplálhatja sikeresen a’ néptanító növendékeinek kebelében a’ tisztá honszeretetet? (Vége.) *Athaeneum*, 6(1842/I/46), 737–742, 737.

2.4. *Religio és Nevelés*

Az 1841-től megjelenő katolikus folyóiratban is előkerül az érzelmek szerepe az erkölcsi nevelésben. Ballay Valér bencés szerzetes szerint „a’ hit által lelkesített szeretet, melly a’ törvény’ betöltése, (Rom. 13,10.) tiszta szívből, jó öntudatból ’s nem színlett hitből származó szeretet, (1. Tim. 1,5.) legyen a’ religioi oktatásnak végcélja és munkálata; ez váljék a’ növendék’ uralkodó ösztönévé, melly őt a’ szép igyekezetre buzdítsa.”⁶² De hiábavaló a pedagógus jó szándéka, mert: „ifjaink’ nagy része az iskolai pályáról lelépven, minden religio iránt némi idegenkedést, sőt valóságos gyakorlati hitetlenséget hoz magával a’ cselekvő életre”.⁶³

A folyóirat szemléletét alapvetően meghatározza az igaz és egyértelmű katolikus tanítás és a zavaros külvilág szembeállítás. Belső, tehát katolikus álláspontok közti vita nem jellemző. Beélyhez hasonlóan dilemmák merülnek fel a pedagógiai szakirodalommal szemben. Pestalozziról közölt cikksorozatok kudarcainak gyűjteménye.⁶⁴ Sőt, szerkesztői megjegyzésben teszik helyre Beélyt, mert megértően hivatkozik Locke-ra és Pestalozzira.⁶⁵ A protestantizmus ellen a sokszínűség a vád. Ráadásul éppen ekkor, az 1840-es években volt napirenden hazánkban az evangélikus és református egyházak egyesülése, a 16. századi hitvallási iratok szerepének újraértelmezése – ebből is kaotikusnak vélt világuk elleni érv lett.

A stabil, egyértelmű világképből következik, hogy a családban és az iskolában folyó erkölcsi nevelésben is a fegyelmezésen van a hangsúly. Ennek biblikus alapja van: „e’ szigorúbb büntetéseket átalában rosszalni, azokat emberi jogokat sértőkül, kegyetlenek és igazságtalanokul nyilatkoztatni annyi volna, mint kárhozzatni az ó törvényt, s ennek végtelen bölcseségű szerzőjét, Istent.”⁶⁶

A motiválás szempontjából gyakran kerül elő a tanító szeretete és kedvessége, ami ösztönzően hat a tanításra és nevelésre.⁶⁷ A tanulók elismeréséről, dicséretéről nyilvános vizsgákkal összefüggésben írnak.

2.5. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*

Ez a folyóirat 1842-ben indult, néhány hónappal a *Religio és Nevelés* után. A lap mögött álló értelmiségi kör a református és evangélikus egyházak uniója mellett állt.⁶⁸ Ez is közrejátszott abban, hogy a folyóirat szerkesztésében nem érvényesült egyházi tekintély, a viták gyakran belső, protestánsok közötti nézeteltérések voltak. Sőt,

62 BALLAY Valér: Elégséges-e azon religioi képzés, mellyet nyilvános iskoláink adnak? RN 1(1841/I/6), 81–88, 83–84.

63 Ballay: *Elégséges-e*, 86.

64 S. Aloiz: Elméletek Pestalozzi és nevelési rendszere fölött. I–VI. RN 5(1846/1/7,8,16,17,18,19), 49–52, 57–60, 121–124, 129–132, 137–142, 145–148.

65 BEÉLY Fidé: Haladásunk’ célja és iránya a’ nevelésre vonatkozólag. (Vége.) RN, 2(1844/II/42), 329–331, 329, lábjegyzet: 329–330.

66 Szerk., [=Szerkesztői megjegyzés Cz. S.] RN, 1(1844/I/36), 290.

67 BIGELBAUER Károly: Szózat az elemi iskolák tanítóihoz. RN, 2(1846/II/26), 201–202.

68 CZEGLÉDI Sándor: Vita a lelkészek helyzetéről a reformkorban Fáy András írásainak tükrében, *Hagyomány Identitás Történelem*, 1(2024/1), 35–44, 39. doi: 10.69594/hit.2024.1.4

lehetőséget adtak az olvasóknak, hogy a szerkesztőkkel ellentétes véleményüket közöljék, majd a szerkesztő válasza következett és viszontválaszra is lehetőség nyílt.⁶⁹ A kortárs pedagógia iránt megértést tanúsítottak, és a protestáns egyházak tervezett egyesülése miatt is vallási türelem járta át írásaikat. Az iskolai testi fenytés megszűntetése mellett álltak,⁷⁰ ritkán fordul elő, hogy végső eszközként elfogadják.⁷¹

Nevelési-oktatási kérdésekben kész vagy előkészületben lévő rendtartások is napvilágot láttak, így az evangélikus oktatók számára az 1841. július 21-i zayugróci tanácskozáson hozott ajánlások. Az ajánlások között abból indulnak ki, hogy az iskolai életben büntetésre szükség van, mert „nem lehet megakadályoztatni, hogy az ifjúság majd könnyelműségből, majd hirtelenkedésből, majd tüzes indulatból ne hibázzon”;⁷² „de azoknak elhatározásában mindig az okosságot és szelíd emberiséget kell követni”.⁷³ A büntetések közül hiányzik a testi fenytés, viszont az „iskolába magánzárás, börtönt” elfogadhatónak tartják.

A gyerekek dicséretére, pozitív megerősítésére ebben a lapban is a nyilvános vizsgákról szóló beszámolóknak van példa.

3. KÖVETKEZTETÉSEK

Mi legyen az erkölcsi nevelés központi elemének, a vallásitanításnak a fókusz? Nemcsak a katolikus, hanem a protestáns szerzők is a felebaráti szeretetre, a jézusi legnagyobb parancsra helyezik a hangsúlyt: „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből” (Mt 22,36–38.). Korábban vizsgáltam Luther⁷⁴ és Kálvin⁷⁵ összes műveiben bibliai hivatkozásaik gyakoriságát. Erre az ígére Luther mindössze 17 alkalommal hivatkozott, Kálvin egyszer sem. A szeretet kiemelt helyzete Edvi Illésnél és Wargánál egyszerre pietista örökség⁷⁶ és a klasszikus német filozófia hatása; innen vették szellemi táplálékukat. Hegel – aki evangélikus teológiai végzettséget is szerzett – nevezte a kereszténységet

69 Pl. a pápai kollégiumról: SÜKÖSD: A pápai főiskola, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* [=PEIL], 1(1842), 417–421; SZÉKÁCS: Levelezés vagy polémia, ezúttal mindegy, *PEIL*, 5(1846), 119.

70 Pl. Nyílt levél. Többen Nógrádból. *PEIL*, 5(1846), 119. 436–440, 439.

71 Pl. HEGEDŰS László: Másik szó a’ tiszamelléki helyét hitv. egyházkerület népiskoláinak ügyében, *PEIL*, 5(1846), 313–322, 314.

72 A’ zayugróci oktatói gyűlés, *PEIL* 1(1842/7), 76–80, 77.

73 Uo.

74 CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Luther pedagógiai hatásának értelmezésére in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) *Hagyomány Identitás Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet 2023, 439–454. doi: 10.61376/hit.2022.czeglédi.30

75 CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) *Hagyomány Identitás Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet 2022, 67–84.

76 CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756*. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.

a szeretet vallásának.⁷⁷ A jézusi legnagyobb parancs a tervezett egyesült protestáns egyház pedagógiájának közös pontja lehetett volna, de nem így alakult. Az evangélikus pedagógiai mentalitásban – hol lappangva, hol fő áramlatként – megőrződött, a reformátusból inkább eltűnt⁷⁸ – s mintha napjainkban ide is visszatérne.⁷⁹

Kölcsönhatások és tolerancia terén nemcsak a kortárs német filozófia átvételét, hanem hosszú távú tendenciát is elképzelhetünk. Tóth Zsombor szerint „kellő írástudás és műveltség birtokában [...] nem összeegyeztethetetlen egy másik felekezeti hagyományból átvett tudás ugyancsak applikált és akkomodált felhasználása.”⁸⁰ Vannak helyi példák arra is ebből a korszakból, hogy egyszerű parasztpolgárok különösebb műveltség nélkül elfogadják és méltányolják saját egyházuk mellett másik egyház jelenlétét is, és még adakoznak is neki.⁸¹

Az érzelmi és értelmi nevelésnél a két protestáns szerző hangsúlyozta kizárólag az érzelmekre hatást, míg Beély érzelem és értelem egyensúlyára figyelmeztet. A közvélekedés szerint a katolikussal szemben a protestáns gondolkodás számít racionalistának, itt a fordítottját látjuk; valószínűleg szintén az említett német gondolkodók miatt.

„Isten nagyságát hirdeti a teremtett világ.” Ez a biblikus toposz⁸² a fiziko-teológia lényegét adó élmény. Habár a szakirodalom szerint ez az irányzat a 18. század végén hanyatlásnak indult,⁸³ „búvópatakként” tovább élhetett. Érdemes lenne követni útját a 20. századra is. Móricz Zsigmond anyai nagyapja református pap volt. Az író *Légy jó mindhalálig* című regényében Nyilas Misi és édesanyja az égen a csillagokat figyeli, és meglátja mögöttük Istent.⁸⁴ Ezt a bensőséges vallásos-ságot állítja szembe Móricz a debreceni református kollégium ridegségével.

A gyerekeket nem szabad dicsérni, mert rossz irányba viheti őket – ebben mindhárom szerző megegyezik. Más korabeli forrásokban is találkozunk ezzel, pl. Dessewffy Aurél szerint őt Kazinczy „dicsérettel rontotta”, amikor tízévesen

77 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások világtörténeti filozófiájáról*, ford. Szemere Samu, Budapest, Akadémiai, 1979, 591.

78 CZEGLÉDI Sándor: Isten (hogyan lehet?) szeretet. János első levelének recepciója Augustinusnál, Luthernél és Kálvinnál. in: Kendeffy Gábor, László Emőke (szerk.) *Hit, kegyelem, akarat. Teológiai és filozófiai megközelítések az ókorban és a kora újkorban*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2024, 197–221, 216–219.

79 CZEGLÉDI Sándor: Bizalom és hit szeretettel vagy szeretet nélkül? – Az 1908-as revideált Károli Biblia kiemelt szövegrészeinek kvantitatív vizsgálata mentalitástörténeti kitekintéssel, *Hagyomány Identitás Történelem*, 2(2025/1), 123–138, 135. DOI: 10.69594/hit.2025.1.9

80 Tóth: *A bosszú reformáció*, 115.

81 HEGYI Ádám: Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18-19. század fordulóján, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.) *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvényekig*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények 2016, 137–152, 148–149.

82 Zsolt 19,2.

83 IMRE Mihály: *A fizikoteológizmus irodalmának hazai forrásai*, Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2024, 262.

84 MÓRICZ Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*, Budapest, Athenaeum, 1921, 29.

fejből elmondta görögül az Íliász első énekét, és a széphalmi mesternek kivívta az elismerését.⁸⁵ Kemény embernek kell lenni, erre akarnak nevelni: egyesek (a „hagyományörzők”) inkább büntetéssel és dicséret nélkül, míg Rousseau (a „felvilágosult”) nevelési regényében, az *Emil*-ben tapasztalati úton.⁸⁶

Pedagógiai értelemben a szeretet és Isten megtapasztalható jelenléte pozitív mondanivaló, a tiltások és büntetések negatívak. A tiltások között közös keresztény örökség a helytelen szexuális viselkedés elítélése. Mindhárom szerző ír erről, előre felkészítik a gyerekeket az elkerülésére. A negatívumok terén rendszerszintű a fenytetés formáiról való elmélkedés. Ez is lehet biblikus örökség, sok igehelyet lehet gyűjteni erről.⁸⁷ A durvaság elutasítása mindenkinél egyértelmű, ugyanakkor sajátos, hogy a katolikus Beély és a *Religio és Nevelés* a testi fenytetés mellett állnak, még idéznek is bibliai helyeket, míg a hagyomány szerint biblikus alapon álló protestánsok ódzkodnak az ószövetségi szigortól. Sőt, a protestáns folyóirat következetesen ellenzi ezt a büntetési formát. Éppen ezért nem osztom Pukánszky Béla véleményét, hogy a 19. század során „nem történt lényegi változás a testi fenytetés, a fizikai büntetés iránti attitűdben”.⁸⁸ Az említett protestáns lap mellett vannak ennek ellentmondó kézikönyvek is. Fehér Katalin hét olyan művet talált, amelyekben szintén következetesen elutasítják ezt a fegyelmezési módszert.⁸⁹

Beély érvelése kapcsán szeretet és büntetés viszonyát, vagy az erőszakra alapozott erkölcsi értékteremtés korántsem egyszerű problémáját is tovább lehet gondolni.⁹⁰ Az ő esete azért is érdekes, mert erősen fegyelmező szemlélete csak folyóiratokban megjelent szövegeiben érvényesül, *Alapnézetek* című művében nem. Ez félrevezeti a kutatást. Pukánszky Béla csak ezt a könyvet vizsgálta, és szerinte a bencés szerzetesre a „reneszánsz emberideáljában gyökerező, humanista ihletettséggű embereszmény” jellemző.⁹¹ Ezt a véleményt Beély, ha módja lenne rá, ebben a formában elutasítaná. Egyrészt egyértelműen elítélte a testi fenytétést Quintilianus, „az európai humanizmus nevelője”,⁹² akinek olvasta pedagógiai kézikönyvét.⁹³ Másrészt Beély szerint a humanista („emberesítő”) gondolatoknak a katolikus értékrendbe ágyazva kell hatniuk, mert az iskolában „sem az egyedüli emberesítés-

85 DESSEWFFY Aurél: Önéletrajzi jegyzetek, in: Dessewffy Emil (szerk.) *Néhány nevezetesebb dabab Gróf Dessewffy Aurélnak hátrahagyott eredeti magyar munkáiból*, Pest, Landerer és Heckenast, 1843, 1–24, 3–4.

86 PUKÁNSZKY Béla: Rousseau gyermekszemlélete és a „fekete pedagógia”, *Iskolakultúra*, 21(2005/9), 3–16, 12.

87 Pl. Péld 10,12; 13,1; 13,24; 19,18; 22,15; 23,13–14; 29,15; 29,17; Sirák 30,1–13; Ef 6,4; Zsid 12,11.

88 Pukánszky: *A 19. századi*, 19.

89 Fehér: *Értelmiség*, 27, 38, 53, 58, 236, 255, 260. Később Pukánszky Béla is talált két ilyen könyvet: Pukánszky: *A 19. századi*, 19.

90 Büntetés és szeretet viszonyáról Niels Bohr atomfizikus példáján: Czeglédi: *Kísérlet Kálvin*, 68.

91 Pukánszky: *A gyermek*, 166.

92 ADAMIK Tamás: Bevezetés in: AdamiK Tamás (szerk.) *Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan*, Pozsony, Kalligram, 2008, 56–59.

93 QUINTILIANUS, Marcus Fabius: *Szónoklattan*, I. 3., 84.

ről sem az egyedüli vallásiságról szó nem lehet. Az iskola a főnebbi [= mennybeli] szellemi életre készít és képez, mely által az ember Isten hasonképét dicsően tünteti önmagában. [...] Az iskolának az egyházzal a' legnagyobb összhangzat- 's egyesületben kell lennie és szeretettelyesen munkálkodnia."⁹⁴

Az említett szerzők és folyóiratok áttekintése arra is figyelmeztet, hogy a kulturális hatásokat és tradíciókat a mai pedagógiai diskurzus keretei mellett saját kontextusukban is érdemes vizsgálnunk és értelmeznünk.

94 BRIEDL. Fidé!l: Az anyaszentegyház s néposkola közötti viszony, *Egyházi Tárl*, 7(1839 nov.), 307–322, 310.

*Kovács Kálmán Árpád*¹

AZ ELSŐ NAGY REFORMÁTUS ÚJJÁSZÜLETÉS-VITA MAGYARORSZÁGON
A VITA KIBONTAKOZÁSA 1867–1877

ABSTRACT

The first great protestant debate on rebirth in hungary. The unfolding of the debate 1867–1877

In 1874, Sámuel Szeremlei identified ten significant issues within Protestantism. The debates associated with these issues are difficult to present individually because, as soon as the author references one of the subjects, at least two or three related issues begin to emerge, generally resulting in at least eight other issues being raised by the time two or three commentators have spoken. Furthermore, the aforementioned ten issues are permeated by an eleventh issue: the question of spiritual rebirth. This subject was discussed in relation to at least three other topics in Protestant press debates: first, church discipline; second, home mission; and third, the 'associated' debate.

From a Protestant perspective, the years between 1867 and 1877 were notable for four significant political events: the Austro-Hungarian Compromise of 1867; the inauguration of Ágoston Trefort as Minister of Culture in 1872; the Great Depression of 1873; and the inauguration of Kálmán Tisza as Prime Minister in 1875. From an ecclesiastical historical perspective, the three key events of this period were the establishment of the Protestant Association in 1871, the sovereign's mandate to consolidate the Protestant school system in 1873, and the publication of the Debrecen Confession of Faith in 1875.

This study examines the place and role of spiritual rebirth in the Debrecen Confession of 1875, contextualising it within the framework of Protestant press statements and debates between 1867 and 1877. According to Ferenc Balogh's diary entry for 23 March 1872, the declaration had been finalised by that time but was not published until the

1 Kovács Kálmán Árpád, történész. A Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár tudományos főmunkatársa. A Nemzeti Közszerzői Egyetem Nemeskürty István Tanítóképző Karának adjunktusa. Kutatási területe: újabb kori egyetemes és magyar egyházpolitikai rendszerek története, az ember-környezet viszony kultúrtörténete. *Kovacs.Kalman.Arpad@uni-nke.hu*

first issues of the Evangelical Protestant Newspaper (Evangyéliomi Protestáns Lap) in 1875. It was backdated (or more precisely re-dated) to 14 November 1874. The reasons for the delay in publishing the statement were as follows: the faith community of the Hungarian Calvinists; the denomination's specific spatial structure; the failed liberal church reform; and the changes in the Dualist State's religious policy. Notably, there was no Protestant minister in the government of the Kingdom of Hungary between the end of 1872 and the beginning of 1875; before and after that period, there were generally three to four of them. In this slowly evolving situation, arguments against publishing a confessional discussion document were no longer valid. It was no longer believed that a declaration of neo-Orthodox teachings could cause dangerous intra-denominational disunity.

Keywords: spiritual and ecclesiastical rebirth, Hungarian Church policy in the 19th century, Protestant autonomy, Calvinist self-awareness, Protestant education

BEVEZETÉS

A Szeremlei-féle 1874-es ügysor szerint a magyar protestantizmus 1848 óta tartó fejlődését az államsegélyes, a belmissziói, egyházfegyelmi, képviseleti, káplánrendszerei, lelkészválasztási, zsinati, határozatképes konventi, egyházi/lelkészi értekezletes, valamint az „egylet”-es viták határozták meg úgy, hogy „[...] ezek mindenikéből élet- és halálkérdést csinálunk egypár hónapra, miután pedig jól kibeszéltük magunkat felette, hagyunk mindent a régi állapotban. Szabadság után kapkodunk, a kötelességteljesítés alól kibújunk.”²

Ezeket a vitákat azért nehéz magukban ismertetni, mert amint egy szerző valamely témát szóba hoz, egyfajta hálózatos összefüggérendszer szerint legalább két-három érintkező tárgy is elkezd „rezegni” úgy, hogy két-három hozzászóló után általában már legalább nyolc kérdéskör került említésre. Az említett tíz ügycör mellett találhatunk még egy tizenegyediket is, amelyik áthatja az előzőeket. Ez pedig a lelki újjászületés kérdése. Az újjászületés témája leginkább három témakörön keresztül szűrődött be a református sajtóvitákba: először az egyházfegyelmen, azután a belmisszió, végül – mint ez a tanulmány is bizonyítani szándékozik – az „egyletes” vitán keresztül.

2 SZEREMLEI Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. (Magyarországi Protestáns Egylet Kiadványai III., Protestáns Theológiai Könyvtár I.) Budapest, Magyarországi Protestáns Egylet, 1874. 84–85.

A MISSZIÓ-, A SZEKTA- ÉS A TRAKTÁTUSKÉRDÉSEK

Az 1859–60-as pátensharc a nemzeti érzés ellenállási daca alapján átmenetileg megtöltötte a kiürülő templomokat. Az alkotmányos szabadság 1867-es helyreállítása újra égetővé tette azt a kérdést, mi is valójában a korszerű világnézet, és hogyan lehet újra vonzóvá az istenháza a keresztyénség alapelemeinek a kor égető társadalmi problémáira való igehirdetési adaptálásával? A tiszáninneni helvét hitvallású egyházkerület 1867. szeptember 22–23-i napjain Sárospatakon tartott közgyűlése nyitó istentiszteletén – mint az egyik főlavatandó ifjú lelkész szende papi alakja – tűnt föl a szószerkben Fejes István (1838–1913), aki buzgó előima után a *Korinthusi II. levél* 5. rész 17–18. verseit vette föl alkalmi egyházi beszéde alapigéiül. A fiatal sátorlajújhelyi lelkész szerint az apostoli korban feltűnt az új élet a történelem színpadán.³ Ez a lehetséges új világ közel kétezer év múlva sem lett teljesen új világgá. Isten [földi] országa úgy van telve hivatalosokkal, hogy közben a választottaktól meglehetősen üres.⁴ Sőt, mintha föltámadt volna sírjából az ó [értsd: feudális rekatolizálás] világ szelleme, ismét pusztulni kezd a lelki élet, enyészik a kegyesség, bomladoz a szövetség békéje. Az általánosan panaszlott baj, hogy a megkötött kiegyezés által visszahozott alkotmányos szabadság nem hozta el a lelki megújulás idejét. Ennek nyomasztó fő oka, hogy a divatos erkölcsök gázolnak keresztyül a hiten és annak hirdetőin. Beszéde végén ifjú pályatársaihoz fordult, és lelkesedéssel hívta föl őket, hogy legyenek készek számot vetni magukkal, vajon hisznek-e Krisztus újjászülő elveiben; mert csak e hit adhat – úgymond – lelkesedést, harcolni az ige fegyverével, még akkor is, ha a tömegek gyéren tódulnak az igazság fenn lobogó zászlói után. Csak e hit adhat erőt megállani egy olyan pályán, melynek oly messze van győzelmi koszorúja.⁵

A lelki újjászületés kérdése három összefüggésben merült fel a leggyakrabban a protestáns sajtóban. A misszionáriusok kénytelenek voltak ezzel az igei-lelki jelenséggel gyakran operálni, hiszen a más vallású „tengerben” élő protestánsok számára nem létezett olyan fegyvelmező közösség, amely tradicionális keretek között biztosította volna a tagok (jobb vagy rosszabb értelemben vett) „keresztyén” jellegét. Ilyen helyeken csak az újjászületés-élményen alapuló személyes elkötelezettség biztosíthatott hithűséget, valóban működő ragaszkodást gyülekezet és egyház iránt. Ilyen szempontból a skót, a brit, a moldva-oláhországi, a szlávóniai, a bukovinai vagy a belmissziói híreknél pozitív jelentéstartományban került elő ez a fogalom.

Nem így a szektakérdéssel – 1867 táján az éppen akkor terjedőben lévő nazarénusokkal – kapcsolatban. Ezeknek térítői a be nem töltött lelki igényekre is rájátszva gyakran éppen az újjászületés-kérdéssel kapcsolatban, pontosabban a tradicionális, keretek között élő közösségek lelkészeinek és tagjainak újjászületetlensége ellen in-

3 Maga a kifejezés a *Római levél* 6. rész 4. versében található.

4 Utalás *Máté evangéliuma* 20. rész 16.; illetve 22. rész 14. verseire.

5 ...tf. A tiszáninneni helvét hitvallású egyházkerület közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 10. (1867) 1376–1377.

tézték támadásaikat. Szeremlei Sámuel ezzel a kérdéssel kapcsolatban 1874-es művében az egyházfegyelmi kérdés során foglalkozott. A hódmezővásárhelyi lelkész szerint az új közösségeknél mindenképpen erős az új tudat okozta exkluzivitás és (hamis) perfekcionizmus. Az idők múlásával ezek a közösségek is szükségszerűen népegyháziasodni fognak. A protestáns lelkészek legfőbb eszköze ilyen keretek között a (karhatalmi erőttől tartózkodó) türelem, valamint a szelíd és állhatatos tanítás legyen.⁶

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1871. évi 11-ik számában egy bizonyos – ki jegy alá rejtőzött – kritikus egy négy évvel korábban elejtett vita fonalát újra felvéve ismételt támadást indított az angol bibliaterjesztő társulat ellen.⁷ Heves és igaztalan bírálata leginkább „A missió földképének leírása” című traktátust illette, melyet a „szellemi métely, tudatlanság, babona” frázisokkal kárhoztatott, miközben – „ultima ratio”-ként – kijátszotta ellene a szokásos (nyelvi) magyartalanság-vádat is. Miután figyelmét a kérdéses cikk e tárgyra fölhívta, Komáromy Lajos (1843–1914)⁸ a bibliaterjesztő társulat több más apróbb kiadványát is átolvasta, de azok egyikében sem tudott semmi butítót vagy semmi szellemi mételyt fölfedezni. Ortodoxiát mindegyikben; rossz nyelvezetet egynémelyikben (mindenesetre nagyon csekély részben); de szellemi mételyt egyikben sem. Azon tárgyak ugyanis, melyeket bennük népiesen⁹ fejtegettek, leginkább a megtérés, szellemi újjászületés, keresztyéni jótekonyság témái voltak. Az volt belőlük világosan látható, hogy céljuk a vallásosság fölébresztése és táplálása a nép alsóbb rétegeiben.

A pesti állami (fő)iskolai tanár szerint a bírálónak leginkább az lehetett ellenére, hogy ezek az iratok nem azon hangon szóltak a néphez, amelyen a kor szabadelvű gondolkozói egymáshoz beszéltek, midőn vallásos eszméiket tisztázták. Bizony: az ilyen nemű iratok lennének igazi méreg – ha nem: „métely” – a népre nézve. És ha ezek az ortodox szellemben írott vallásos traktátusok butítják a népet, ezzel azt mondja ki a cikkíró, hogy a protestáns templomok legnagyobb részének szószékeiről is butító eszméket hintonak el a nép között, mert a protestáns papok legnagyobb része még mindig szükségesnek tartja a szószéken többé-kevésbé ortodoxnak lenni.

És ha az nem tetszik a cikkírónak, hogy ezen vallásos iratok némileg idegenszerűek – mert nem is mindig lehetnek találóak a speciális magyar viszonyokra –, ezzel ismét csak önmagára mond kárhoztató ítéletet, mert ha a magyar protestáns papság is oly munkás lett volna a nép számára írt vallásos iratok kidolgozásában, mint az angol, amerikai, német és svájci, akkor bizonyosan nem kellene egy kül-

6 KOVÁCS K.: Az első nagy református újjászületés-vita, 54–55.

7 Lásd KOVÁCS K.: Az első nagy református újjászületés-vita, 63–64.

8 A volt edinburgh-i ösztöndíjas természetesen a bírálóval ellentétes kegyességi irányzathoz tartozott, és javakorabeli férfiként még megérte a Szabó Aladár-féle Budapest-központú „egyletes keresztyénség” kibontakozását is.

9 Értsd: nem irodalmilag [vagyis tudományosan], tehát mai szóval élve: ismeretterjesztő, népszerűsítő módon.

földi vallásos társulatnak azon fáradozni, hogy a külföldön oly virágzó népies vallási irodalomnak egyes termékeit hazánkban is elterjessze.¹⁰

A LELKIISMERET VAGY AZ ÖNTUDAT ÚJJÁSZÜLETÉSE? – A SCHENKEL-PROBLÉMA

Kevésbé ismert, hogy az újjászületés-kérdés a liberális teológusoktól sem volt teljesen idegen. Sylvester Domokos 1868 őszén kiemelt figyelmet szentelt Daniel Schenkelnek. A későbbi szászvárosi lelkész – esperes – Kuun-kollégiumi előljáró Carl Schwarz nyomán fogott a németországi szabadelvű teológia ismertetésébe. Az akkori heidelbergi professzor minden teológiai iratának, és működésének két főgondolatát találta: „Gewissen und Gemeinde”. Mindezt Sylvester „öntudat és köz[ös]ség” formára magyaráítja. Schenkel Luthernek a „Hier stehe ich, ich kann nicht anders. Gott helfe mir! Amen” címen a köztudatba bevonult wormsí beszédében a *főszerepet* az Isten iránti feltétlen odaadó hitnek tulajdonítja (sic!), amely minden – új hitélet által újjászületett (sic!) – embert az Istentől megszentelt közösségben egyesítő szeretetre vezet. Az „überwunden in meinem Gewissen [und gefangen in dem Worte Gottes]”, illetve az „[es] ist weder sicher noch heilsam, wider das Gewissen etwas zu tun” helyek jelentésárnyalatait úgy egységesíti, hogy az nemcsak szubjektív természetű, hanem sokkal inkább a pusztá öntudalmon túl azt a pontot jelöli, mely az örök igazság alapjával szoros összeköttetésben áll.

Schenkel szerint a schleiermacheri alapgondolat, miszerint a vallás a végesnek a végtelentől való abszolút függésérzete lenne (Gefühl der schlechthinigen Abhängigkeit), egy hiányos érzesteológiát adott, de kárhoztatja az azokat is [értsd: a (neo)ortodoxokat], akik a *Szentírás* kanonicitását a pusztá authencia segítségével akarják bebizonyítani. Szerinte az *Írást* úgy a teológiában, mint az egyházban az öntudat szerint üdvösen ható tények szerint illeti meg a főtekintély és kiváló hitelesség: Ehhez képest a dogmai tradíciók, ha üdvösségforrássul nem tekinthetők is, de a vallás – a keresztyén közösség életkörén belüli – ismeretének és megértésének történetére, folyamára nézve forrásokul használhatók.¹¹

Révész Imre – nem utolsósorban a Skóciából hazatért Balogh Ferenc hatása alatt – teológiájában a hatvanas évek végén, még inkább a hetvenes évek elején megerősítette a debreceni puritán örökség imádkozó, hitvallásos kegyességéből táplálkozó, Szikszai György észszerű ortodoxiájával kevert vonásait, majd két vezető debreceni személyisként véleményük torzítatlan közreadhatósága érdekében saját – eltérő irányultságú – sajtóorgánumaikat is létrehozták, az 1870–1878 között működött *Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmeztető*, illetve az 1875–1878 között kiadott *Evangeliumi Protestáns Lapot*.

10 KOMÁROMY Lajos: Még egy szó a „biblia-terjesztő társulat” kiadványai ügyében. *PEIL*, 14. (1871) 432–434.

11 SYLVESTER Domokos: A jeni és heidelbergi egyetemek theologiai szempontból, vagy a jelenkori szabadelvű theologia Németországban. Dr. Carl Schwarz: Zur Geschichte der neuesten Theologie. Dritte sehr vermehrte und umgearbeitete Ausgabe. Leipzig 1864. *PEIL*, 11. (1868) 1183.

Bár a schenkeli teológia egyfajta közvetítő teológiának tekinthető, amely a tiszta schleiermacherizmus ellen is támadást indított, a neoortodoxia számára mindez elégtelennek számított. Balogh Ferenc Schenkelt a Renan-féle „állhatatlan habtolók”¹² közé utasítja, akik tévtanításaikkal „a keresztyén egyház ezreinek kebelében lévő tengermély igaz hitet szeretnék kimozdítani”;¹³ illetve a „csűrők-csavarók” – Erasmus, Dávid Ferenc, Strauss – sorába illeszti be, „akiknél – szemben Lutherral és Kálvinnal – a hit a tudománnyal [úgy] áll folyvást tusában, hogy [mindig] a hit húzza a rövidebbet”.¹⁴ Révész Imre az általa szerkesztett *Figyelmező*ben kemény és fájdalmas támadást intézett az evangélikusokat, reformátusokat és unitáriusokat egyaránt tömörítő Protestáns Egylet ellen, annak 1871-es megalapításakor. Ebben azt tanácsolta a liberálisoknak, hogy „inkább szakadjanak el az egyháztól, mert [...] tevékenységükkel experimentálnak anyjuk [értsd: az anyaszentegyház] hulláján.”¹⁵

A LELKI ÚJJÁSZÜLETÉS-VITA KIROBBANÁSA 1871–72-BEN

Pereszlényi János (1831–1894) az 1871. június 1-jei, Kocson tartott tatai egyházmegyei lelkészértekezlet kapcsán visszakanyarodott a Fejes István által négy évvel korábban behozott idegenkedés-tematikához, de egyúttal a hanyag egyházközség romlott, fűtetlen-hideg téli templomának képével is igyekezett érzékelhetővé tenni a magyarországi protestáns egyházi helyzetet. Az akkori mocsai református lelkész szerint az itt elszolgáló Pató Pál-i lelkésznek mind a tan, mind a kormányzat tekintetében tanúsított mozdulatlansága a félelemből táplálkozik. Valójában attól irtózik, hogy ha netalán egy rossz téglát is meg merészelne bolygatni, akkor az egyház avas épülete azonnal leomlana, romjai alá temetve a hívő lelkek oltárait.¹⁶ Nem lenne alapjában ellensége az új eszméknek, de fél a keletkező viharoktól, fázik a szabad eszmék szelétől, s jól beburkolván magát bundájába, semmit nem tenni akarásában végtére úgy nekimelegszik, hogy egyenesen rombolási irányzattal vádolja a Protestáns Egyletet.

12 Utalás az *Efézusi levél* 4. rész 14. versére.

13 RÉVÉSZ Imre: Rövid irodalmi szemle. *MPEIF* 1. 10–11. (1870), 567–572.; itt: 570. Idézi: BALOGH Ferenc: „Beszéd melylyel a debreceni ref. Kollégiumbeli hittanszaki önképző Társulat 3-dik év-folyama megnyitott 1871. október 24-kén”, *MPEIF* 2. 1–2. (1872), 34–44.; itt: 34–35. Ismereti és elemzi: KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával* (Vallástudománytudományi Könyvtár IV.). Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L’Harmattan, 2010. 178–179.

14 BALOGH Ferenc: Nyílt válasz Ballagi Mór úr 3. nyílt levelére III., *EPL* 1. 16. (1875. április 16.), 145–146. Ismerteti és elemzi: KOVÁCS Á: *Hitvédelem és egyháziasság*, 129.

15 A támadást visszautasítani igyekszik SZEREMLEI Samu: *A népközlői kérdésről. Különös tekintettel az 1868. XXXVII. t. cikkére és a prot. egyház érdekeire*. Budapest, Szerzői kiadás, 1870. (sic! – valójában 1871.) 58–59.; 96. Idősebb Révész Imre megszólalását idézi BUCSAY: *A protestantizmus története*, 220.

16 Sűrített és karikázott utalás az Újszövetség közikla-kijelentéseire (*Máté evangéliuma* 16. rész 18.; *Korinthusi I. levél* 3. rész 10–14. versek), valamint az „akik az oltár körül forgolódnak, az oltárral együtt veszik el részüket” „páli engedély”-ére (*Korinthusi I. levél* 9. rész 13. vers).

Pereszlényi a haladás valóban öröndetes ténye gyanánt jelzi, hogy meg nem nevezett értekező aggodalmai köztük visszhangra nem találtak, sőt Pereszlényi János mocsai, Győrffi Ferenc dunaalmási lelkészek egyenesen ki is nyilatkoztatták, hogy „ők a reformegyletnek, amelytől az egyházi zilált helyzet teljes és tökéletes újjászületését várják, ezennel tagjai közé kívánnak lépni; az értekező pedig a *Reform-közlönyt* két példányban rendelte meg.”¹⁷

Frecska Lajos (1841–1876) Révész Imre és Balog Ferenc szavainak együttes megidézésével csatlakozott a debreceni reformátusság irányzatához,¹⁸ de visszaadja a kölcsönt a liberálisoknak a hidegség–hévség, valamint a helyes (lelki) egyházkormányzás kérdéseiben is. A limbaki (ném. Limbach – Pozsony vm.) evangélikus lelkész ugyanis kifejtette, hogy míg a tökéletes, az isteni szeretetet¹⁹ nem hirdetjük: ismeretünk mindig csak rész szerint való,²⁰ s annak prédikálása is csak experimentum.²¹ Hát még ha az illető gyülekezetek tudnák, mily nyomorult tárgyai ők a neológok szerencsétlen experimentumának!²² Sőt, azok „... a szószéket a hívők elleni merényletté akarják változtatni.”

Frecska egy éles szuszra, a maró gúny eszközeivel böki ki Schenkellel és Ballagival kapcsolatos megsemmisítő kritikáját. A pesti teológiai tanár a hírhedt „szellemi feltámadás” idején (1862-ben) Schenkel *Zeitschriftjével* változott azzá a romboló erővé, aki egyre ingadozik, s amit ma állít, holnap azt cáfolja.²³ A *Szentírás* változatatlanságával szemben a haldoklónál²⁴ azon „dii minorum gentium”²⁵ tekintélyével hozakodnak elő, akiknek nevei ott a Protestáns Egylet választmányában díszlegnek. Túlnyomó részt a „mester” tanítványai állítják ki az új „Ballagi-egyház” lelkészi kontingensét. Attól a Pesttől kellene a tekintélynek jönnie, ahol a Skót Misszió kívül egyházi élet nincs? Vagy Jénából, az egyetemi vadság székhelyé-

17 PERESZLÉNYI János: A tatai egyh.-megyei lelkész értekező Kocson, június 1-én. *PEIL*, 14. (1871) 823.

18 Három megjegyzés: 1.) A szövegszerű hivatkozás az „édesanyjuk hulláján experimentáló”, illetve a „Schenkel-bibliát valló” liberális teológusok alapján egyértelmű. 2.) Emiatt sok, az újjászületés-vitával kapcsolatos körülményt helytálló módon említ meg. Ezért indokolt egy ortodox tudatú evangélikus lelkészt is hosszan idézni egy református vita kapcsán. 3.) Mivel hosszabb cikkismertetésről van szó, indokolt a forrást elemzés kezdetén is megnevezni. FRECSKA Lajos: A magyarországi „protestáns-egylet”, III. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 3. (1872) 229–238.

19 Értelem szerint javított szöveg. Az eredetiben: „ismeretet”; de a bántó szóismétlés kiköszörülésén túl – értsd: az evangéliumot.

20 Utalás az I. *Korinthusi levél* 13. részében található Szeretet-himnuszra.

21 Itt értsd: megértési kísérlet.

22 Itt értsd: kísérletezgetés.

23 Frecska gondolatfűzése kísértetiesen emlékeztet bennünket az *Újszövetség* eretnek-képének ezen fontos loci communesire: *Timótheushoz írt II. levél* 3. rész 7. vers; *Péter II. levele* 2. rész 17. vers; *Júdás levele* 13. vers.

24 A képet vehetjük konkrétan, a megingathatatlan támasz, az üdvbizonyosság iránt különösen fogékony végső élethelyzet tekintetében, de átvittén is, a Szárdiszbeliekhez írt levélre való utalásnak a *Jelenések könyve* 3. rész 1–6. verseiben.

25 Lat. „kisebb népek istenei”. Utalás az ószövetségi lekezelő nyelvezetre, amivel a szent írók a környező népek bálványisteneit illették. Lásd például a *Királyok II. könyve* 23. rész 13. verse.

ből?²⁶ Tekintély lehet egy olyan bányász, aki olyan akadémián tanult, ahol tárnákról semmit sem hallhatott?²⁷ És ó, az a pesti lég! Hányan mentek oda hívő, meleg szívvel,²⁸ és alighogy megfordultak a pesti körökben, máris az vehető észre rajtuk, hogy szégyenlik a Krisztus evangéliumát!²⁹ „Azok akarnak – úgymond – hitoktrojálók³⁰ lenni, akik összes teológiai tudásukat azon lapból merítik, amely nevének dacára sem protestáns, sem egyházi, és akiknek a külföldi teológia hatalmas érlük-tetéséről sejtelmük sincs!”

A legnagyobb veszély a magyarországi egyházi életre nézve az, hogy a vulgáris racionalisták romokká tették az evangéliumi hitvallásokat, a mostani neológok pedig még ezeket a romokat is el akarják hordani. Csak nehogy felébredjen az egyház közönyös álmából,³¹ és az emberek észrevegyék a százados hamisításokat.³² Az egyházi tanra már olyan régen a kacatszerű antikvitás bélyegét sütötték, hogy a népben már csak homályos sejtelmek maradtak meg arról, mi is lenne az ágostai vagy a helvét hitvallás lényege. Pedig ezek az evangélium velejének kifejtén alapulnak. Így esett szét az igazi hitismeret romokká. Így lett az egyház, amint jelen állapotában meglátszik, az a mező, amely tele van halotti csontokkal.³³ Hiába, az Úr örökségébe ellenségek jöttek, és a farkasok hosszú pásztorkodása nagyon is meglátszik!³⁴ Üdítő, de sajnos egyre inkább ritkaságszámba menő módon váratlan üdvismeret is mutatkozhat a közembereknél.³⁵ De a vulgáris racionalizmus sokkal tovább uralkodott, mintsem hogy azt bárki számba vehetné a gyülekezetekben. A legtöbb művelt világinak³⁶ sejtelve sincs az evangélium lényegéről. Így válik rettenetessé az olyan gyülekezet végzete, melynek egyszer or-

26 Egymondatos megsemmisítő értékítélet, amelynek részletesebb magyarázó kifejtése még további kutatásokat igényel. Kérdéses, hogy a megjegyzés tartalmaz-e utalást az 1817 körül kibontakozó diákmozgalmakra, és azok utóhatásaiban káros következményeire. Mostani látásom szerint Frecska a Sylvester Domokos által 1868-ban hosszú könyvismertető tanulmányorozatban ismertetett teológiai iskolát valójában negatív eredménynek tartja: azon áldatlan és gyenge tanári magatartásformának, amely lényegében behódolt egy világias diák-közszellem vallástalan diktatúrájának, ahelyett, hogy pozitív (bibliai) képre próbálta volna meg formálni azt.

27 Utalás a Limbakhöz térben közel eső selmecbányai bányászati akadémia kiválóan gyakorlatias tantervére. Megsemmisítő ítélet Ballagiról és fennhéjázón majmolt „mintái”-ról. A gondolatfűzés továbbá egyértelmű utalás *Jakab levele* 2. részére, a személyválogatás nélküli hit himnuszára.

28 Utalás a *Jelenések könyve* 3. rész 15. versére.

29 Utalás a *Római levél* 1. rész 16–17. verseire.

30 Lat. „kényszerít”. A kifejezés a magyar történelemben leginkább az 1849. március 4-i olmützi oktrojált birodalmi alkotmány révén ismeretes.

31 Utalás a bűn álmából való felserkenés újszövetségi képére: *Római levél* 13. rész 11. vers; *Korinthusi I. levél* 15. rész 34. vers; *Efézusi levél* 5. rész 14.

32 Utalás a racionalista neohumanizmus 18. század közepétől érzékelhető első terjedési hullámára. – A limbaki evangélikus lelkész később is következetesen vissza-visszatér a hamisítás sajnálatos „régiség”-ének jelenségére.

33 Utalás *Ezékiel próféta könyve* 37. részére a profétálásra meglevenedő, csontokkal teli mezőről.

34 Utalás a rossz pásztorok elleni prófétai beszédre: *Jeremiás próféta könyve* 23. rész 1–6. versek; *Máté evangéliuma* 7. rész 15–22. versek.

35 Értsd: a nem értelmiségi rétegek tagjai között – lásd alább.

36 Értsd: a nem lelkészi értelmiségi tagjainak.

todox, másszor racionalista lelkésze támad. A legtöbb városi egyházközség ilyen: az ortodox prédikáció magvát képtelenek felfogni, ugyanis éppen a legszükségesebb tanok: a kegyelem, az üdvözítő hit, a megigazulás, a megszentelés ismeretlenségnek számukra ehhez. S a meg sem ismert evangéliumra „... jönnek a racionalisták a saját, külön-külön, idióta, nevetséges ötlet-evangéliumaikkal,³⁷ amelyeknek csak egy közös lényegük van: hogy Krisztus isteni koronáját egyre fosztogathassák,³⁸ és hogy a Megváltót oly nyomorult emberré tegyék, mint minők ők maguk!”³⁹

A liberálisok ehhez képest ismernek el „minden irányú vizsgálódást jogosítottoknak” – s íme, összes irodalmi [értsd: tudományos] munkásságuk a rombolásra szorítkozik –, miben valójában csak a napi sajtó serénységét követik. „Ők támogatásukban részesítenek mindenféle irodalmi és humanistikus vállalatot, mely a különféle felekezetek tagjai között a kölcsönös szeretetet előmozdítja!”⁴⁰ Oh mily gyöngédség! – hangzik a kegyetlen ríposzt a limbaki evangélikus lelkésztől – íme, az erdélyiek azért nem akarnak egyleti tagokul más felekezetűeket [értsd: unitáriusokat], mert félnek, hogy ez elidegenítené a többi felekezetet [értsd: a római katolikusokat].⁴¹ Vagyis a Protestáns Egylet csak annyit ér el, hogy a „saját” egyházban tudnak viszályt támasztani és elkeseredést kelteni. De éppen ettől nem riadnak vissza, hogy a hívő [értsd: evangéliumi] keresztyénség marcangoltassék el még inkább.⁴²

Különben kilátszik a lóláb: célja e kacérkodásnak a szimultán,⁴³ felekezeti jellemmel nem bíró iskola. A frázis itt sem hiányzik: „az egylet semmiféle politikai pártállást el nem foglal”.⁴⁴ E „diplomatikus” sakkhúzás valós értelme pedig ez:

- A hívők akadályozzák a felekezeti iskolák megszüntetését.
- A kormány az iskolarendszer egységesítését akarja a felekezeti iskoláknak és alapjaiknak a bevonásával (lényegében megszüntetésével).⁴⁵

37 Sic! – Frecska Lajos saját kifejezései. – utalás a *Korinthusi II. levél* 11. rész 4.; a *Galatákhöz írt levél* 1. rész 6–7. verseire.

38 Utalás nemcsak Krisztus örök királyi tisztségének bibliai tanítására, hanem az 1864-es Ballagi-féle programra, a kortársak által kiáltvány- és jelszószerűen értelmezett Révész-féle 1871-es, puritán megalapozottságú válaszra is. KOVÁCS Kálmán Árpád: Az 1906–1907. évi református Bocsikai-ünnepségekhez vezető út (1856–1906). In: XIX–XX. századi magyar történeti kultuszok. Szerk. KINCSES Katalin. LineDesign, Budapest, 2024. 103.

39 Vagyis a protestáns egyletesek lényegében szociniánusok vagy unitáriusok.

40 Utalás erre FÖRDŐS Lajos – KOVÁCS Albert: Felhívás a magyarországi protestánsegylet tagjaihoz. *PEIL*, 14. (1871) 1474.

41 A 30% körülire zsugorodott, és a nemzetileg egyre egységesebbé váló románság tengerébe ékelt erdélyi magyarság számára halálos veszélyt jelentett annak a protestáns–katolikus megosztásnak a kiprovokálása, amely az antitrinitárius hangok felvállalásával bosszantotta volna a katolikus kedélyeket.

42 Utalás a *Galatákhöz írt levél* 5. rész 5. versére.

43 Itt értsd: egységes tantervek szerint működő.

44 FÖRDŐS – KOVÁCS Albert: Felhívás, 1475.

45 Az „Egységesítés, de mihez?” kérdésének oktatásügyi dilemmájára az elemi népiskolai olvasókönyvek példája ad betekintést. Frecska erre utal RÉVÉSZ Imre: A magyar protestáns hitfelekeze-

- Ha ezen szándéka komoly, akkor vegye a Protestáns Egylet tevékenységével a gyámsága alá, hogy az a teendőjét – a hívő irány elleni harcot – sikeresen végezhesse.⁴⁶

Frecska értékelése 1872 késő tavaszán hűen kifejezte a hitvallásokhoz hű protestáns közvéleményrész alapvető meggyőződését. Az 1872. március 7-i „nevezetes napon”, amikor a pesti életben és az országos lapokban uralkodó általános közfigyelmet a felolvasóközönségen lévő Büchner ateista eszméi kötötték le, a debreceni tanárok már másodjára gyűltek össze.⁴⁷ Ekkor már kikristályosítani kezdték hittani álláspontjukat, melyet március 14-i és 23-i alkalmakon csiszoltak, majd véglegesítettek. Balogh Ferenc 1872. március 23-i bejegyzése szerint: „Megvan a nyilatkozat, melyet tájékozással (sic!) kibocsátunk a hitben ingadozó lelkek erősítésére a mostani irodalmi [értsd: tudományos] és egyleti hittámadások ellenében. [...] *Mint hittanárak nyugodt öntudattal tevéük [rég. „tettük”] e mondhatni új confessziót.*”

A „szikrából lánggyújtás”-t⁴⁸ Balogh Ferenc a Rákóczi-jelmonddal szerette volna útjára bocsátani.⁴⁹ A teológiai tanári kar határozata szerint a Menyhárt János által készített tanulmány letisztázása, vagyis a kollégák észrevételeinek beírásával való véglegesítése Tóth Sámuelre volt bízva, akinek ezután Révész Bálint püspök elé kellett terjesztenie a dolgot, aki kánon szerint is „az alap hit-tanok” őre. A püspöki feladat ebben az esetben az állásfoglalásnak a helybeli lelkészi kar közötti köröztetése volt, esetleges észrevételezés céljából. Az értékeléshez szolgáló iránymutatásul lett volna várható a *Figyelmező*ben való előzetes közzététel, amiről Révész Imrét értesítették is.⁵⁰ A teljes nyilvánosság alkalmát eredetileg a református Tiszántúl 1872. áprilisi egyházkerületi közgyűlése nyújthatta volna, amelynek eredeti napirendjén szerepelt volna egy, a Protestáns Egylet véleményezésének ügyében kiküldött bizottság jelentésének megtárgyalása. Ez a vita és a nyomán teendő hitvalló nyilatkozat azonban akkor – azzal az indokkal, hogy úgyszólván az egyházkerületi gyűlés utolsó napján tárgyalták volna, amikor a világiak már nem vol-

tek egyházi és iskolai szükségének országos költséggel való fedeztetéséről, különös tekintettel a katolikus autonómiai mozgalmakra. *MPEIF*, 2. (1871) 356–358.

46 FRECSKA Lajos: A magyarországi „protestáns-egylet”, III. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 3. (1872) 229–238.

47 E megjegyzés előtt az engedi megérteni, hogy amikor 1876 elején Kossuth Lajos Deák Ferenc feletti emlékezésében úgy helyezte a feltámadás cipruságát valamikori harcostársa sírjára, hogy a testi és szellemi lét örök összeköttettségét a vágyott, nehezen hihető, de nem lehetetlen dolgok közé sorolta, a Karl Vogthoz (1817–1895) Ludwig Büchnerhez (1824–1899) és Jakob Moleschotthoz (1822–1893) csatlakozott Zafiri László máramarosszigeti tanár erre azon megütkezésének adott hangot, hogy a volt kormányzóelnök az adott helyen valójában (avitt) miszticizmust folytat. KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: Kossuth Lajos emigrációs vallás- és egyházpolitikai megszólalásai az 1870-es években. In: „... a magyar nemzet élő eszményesülése”. *Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége*. Szerk. KOCIS Annamária. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2021. 182–183.

48 Utalás a pünkösdi történetre az *Apostolok cselekedetei* 2. részéből.

49 „*Neque volentis, neque currentis, sed miserentis Dei.*” – „Nem azé, aki akarja, se nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.” (*Rómaiakhoz írt levél* 9. rész 16. vers)

50 RÉVÉSZ Imre: A Protestáns Egyletről. *MPEIF*, 3. (1873), 298.

tak jelen – elmaradt, és később sem került közgyűlési napirendre. A nyilatkozat így a kezdetekhez képest csak majd három évre, a skót Zsidómissziói Bizottság támogatásával megindult *Evangéliumi Protestáns Lap* 1875. évi első számaiban láttott napvilágot, 1874. november 14-ére vissza (pontosabban át-) dátumozva.

Ezen konfessziójukban a debreceni újortodoxok – liberális hatásra – úgy emelték alapvető értékke a „valódi erkölcsi élet-folytatás”-elvet, hogy azt egyúttal a Krisztus váltságművéről szóló tanításra vissza is vezették.⁵¹ A megváltás viszont arra nézve történt, hogy az Úr „készsén magának kiváltképpen való népet, jó cselekedetre igyekezőt.”⁵² A vágyott cél elérése tehát alapvetően isteni munkára, és nem emberi erőfeszítésre vezethető vissza. A keresztyén [értsd itt: „illiberális”]⁵³ hitvallás Jézus Krisztus érettünk vállalt szenvedéseiről, érettük adott megváltó munkájáról, nem pedig a jónak tartott ember önmegigazításáról szól.⁵⁴

Az 1875-ös debreceni hitvallás keretes szerkezetű, ugyanis a bevezetőjében megfogalmazott program céltételezéshez – a valóban alapvetően fontos erkölcsi nemesedéshez – a zárlatban rendelték hozzá a megfelelő egyházi eszközrendszert.

„A Jézus Krisztusban való hit élesztésére, folyvást előbbé és hathatósabbá tételére, általa a Jézus Krisztussal szellemi közösségben élhetés, erkölcsi teljes átalakulás eszközölésére, az Isten igéinek prédikálása és a Jézus Krisztus által szerzett sákramentumoknak, a keresztségnek és úrvacsorájának kiszolgáltatása üdvös és szükséges. [...] ezen [korábban megfogalmazott – KKÁ] hitelvének és a szentirat [értsd: a Szentírás] alapján ezek szellemében alkotandó hitnézeteknek vagy dogmáknak vallása, követése, nemcsak hogy zsidbasztólag nem hat a lelkekre, nem szül vallásos közönyösséget, hidegséget: de sőt inkább jótékony melegséget árasztva, elevenítőleg hat a szívekre, gerjeszti hathatósan, s emeli a vallásos buzgóságot. – Mert a ki hiszi azt, hogy ő bűnös és büntetésre méltó, s hogy isteni elnéző kegyelemre van szüksége, az óhajtott isteni kegyelem pedig megjelenvén, a Jézus Krisztusban, biztosítva van mindenki számára az igazi hit feltétele alatt, az bizonyosan nem fog kételkedni, habozni, késlekedni, hanem hálára lobbant érzésekkel sietni fog megragadni az ajánlkozó egyetlen egy mentő horgonyt;⁵⁵ és benne az üdvkegyelmű isten iránti hála érzése, és az

51 Sic! A „visszavezetés” mint reformációs aktus annál is inkább indokolt kifejezés, mivel az negyvenéves tanári pályájára visszatekintő Orbán József az 1830-as éveket még „a szigorú erkölcsiség és szigorú *imputatio* ama korszaká”-nak nevezi: ORBÁN JÓZSEF: 40 év. Akadémiai tanári önéletrajz. In: *Jelentés a Sárospataki Ev. Ref. Főiskola (Akadémia és Gimnázium) állapotáról az 1887-88. iskolai évben*. XXII. évf. Szerk. P. NAGY Gusztáv – KÉRÉSZY István. Sárospatak, k. n. [Sárospataki Ev. Ref. Főiskola], 1888. 144. Kiemelés tőlem – KKÁ. Protestáns felfogás szerint a választottat a Szentlélek által Krisztusba és az ő érdemébe oltja (*imputatio*). KOVÁCS K.: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere, 11.

52 Utalás a *Titus*-hoz írt levél 2. rész 14. versére.

53 Az „illiberális” fogalom használatára lásd KOVÁCS K.: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere, 19–22.; Uő: A református neokonfesszionalizáció, 90–91.

54 KOVÁCS Ábrahám: *Hítvédelem és egyházjasság*, 67–70.

55 Utalás a *Zsidókhöz írt levél* 6. rész 19. versére.

önjavára s boldogságára törekvés ösztöne együtt munkálva oda fognak hatni,⁵⁶ hogy megjobbulván, valódi vallásos erkölcsi életet élni törekedjék.”⁵⁷

A keret a *Heidelbergi katekizmus*nak azon szakaszaira utal, melyek az igaz Egyház jegyeiként az Ige tiszta hirdetése (a prédikáció) és az egyházfegyelem gyakorlása (a méltatlan életűeknek a „kulcsok hatalmával élés” keretében a sákramentumokból való kizárása) után (82–85. kérdés-feleletek) a hármas (tükör – zabla – ösztöke) hasznú törvény kifejtésébe csupán a Krisztusban való öröm és „aki hálával áldozik, az dicsóít engem”⁵⁸ alapállására (86–91. kérdés-feleletek) építve kezd bele (92–115. kérdés-feleletek); végezetül pedig az imádságot a „háládatosság kiváltképpen való cselekedet”-nek nevezi (116. kérdés-felelet). Mindez az *Öreg-Szék-szainak* az „újjaszületés mint életgyakorlat” [értsd: az élet folyamatos megszentel-(tet)ése] koncepcióját is összefoglalja.⁵⁹

Végezetül foglalkoznunk kell a nyilatkozatkiadás késlekedésének okaival. Bár Kovács Ábrahám ezen kérdés tisztázására további kutatásokat tart szükségnek, véleményem szerint – egy kivételével – alaposan összeszedi az eredőket. Ezek pedig:

- A kultúrreformátus világi elit részéről mindenképpen várható volt egy kellemetlen indifferentista és ignorantista oppozíció. Ez volt a református egyház-társadalmiságban rejlő ok.
- A „Tiszántúl mint az ortodoxia / a Dunamellék mint a liberális teológia bástyája” koncepciók valós vitahelyzetben valószínűleg fenntarthatatlannak bizonyultak volna. Ahogy a „nyírbátori végzés” oppozíciója, úgy a Szász Károly – Szilády Áron-féle „ellenzék” is egyik és másik helyen is komoly „tüske a saját oldalban”, illetve a „másik hátában való szövetséges” lehetőségeként kerülhetett mérlegre. Magam is észrevettem, hogy az 1882-es Nagy Gusztáv-ügy országos jellegűvé dagadó botránya még később is megmutatta, hogy „... a szélső vagy doktrinér liberalizmus az általa elméletileg uralt Dunamelléken is hátrányba szorulhat az ortodoxiával szemben. Ez volt a református egyház sajátos térszerkezetében rejlő ok.”⁶⁰
- Az előző jelenséget ráadásul abban a kontextusban kell elhelyeznünk, hogy a szavazati mérlegek készítésénél már mindenki a határozatképes konventet létrehozó országos zsinat összehívására készült. Ez volt a református egyházkormányzatiságban rejlő ok. Nem véletlenül hozta elő Dobos János sem úgy és azért John Duncannel kapcsolatos 1842-es emlékeit, ahogy és amiért azt 1875 őszén megtette. Az akkori ceglédi, korábbi péceli református lelkész szerint „a Rabbi” időnként latinnal ve-

56 Utalás a *Heidelbergi kate* 1.; 86.; 87. kérdés-feleleteire.

57 S. N. [BALOGH Ferenc]: A debreczeni jelenlegi theologiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban. *EPL*, 1. (1875)

58 50. *szóltár* 23. vers.

59 Vö. KOVÁCS K.: A 19. századi református újjaszületés-viták eszmetörténeti háttere, 17–18.

60 Lásd KOVÁCS K.: A református neokonfesszionalizáció, 92–93.; 95–97. Idézet helye: 93.

gyített német beszélgetésüket az újjászületés kérdésével kezdte, és a magyar református autonómiaszervezet megteremtésének igényével zárta, ahol egy „constituált general-convent”-nek [értsd itt: nemcsak alkalmi tanácskozó, hanem alkotmányos erővel felruházott végrehajtó szervnek] a felállítása 33 esztendővel később is újult erővel kiáltja világgá a megoldatlanság szégeit.⁶¹

- A diaszpóra-munkát és az árvaházakat, a Biblia revízióját, valamint a magyar protestáns egyháztörténet feldolgozását zászlajára tűző Protestáns Egylet éppen 1875-re kezdett hanyatlani. Ez a folyamat különösen az amúgy igen komoly irodalmi tevékenységet folytató vállalkozás, a könyvkiadó vállalat munkáinak fedezésére befolyt tagsági adományok megcsappanásán volt lemérhető. Ez volt a félresikerült liberális egyház-reformban rejlő ok. Kovács Albert politikai fordulata kapcsán magam is leírtam ezt az eredőt, össze is kapcsolva az előzővel, illetve a Kovács Ábrahám által meg nem jelölt következővel. A jeles egyházjogász érdeklődése ugyanis annak hatására fordult a politika felé, hogy az 1870-es év második felében az általa oly igen szorgalmazott Protestáns Egylet pusztán vergődését látta, és nyilvánvalóvá vált az úgynevezett konventista mozgalom veresége a kvázi-kongregacionalistákkal szemben.⁶² Ezen a helyen ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy míg Frecska Lajos szerint 1872-ben a kormányzat még a felekezeti iskolák valamilyen formájú átvételének napirenden tartásával revolvertelte az egyházakat – mégpedig nem csak és nem is elsősorban a reformátust –, addig az 1873-as tőzsdekrach, depresszió, válság- és államcsődközeli helyzet teljesen átalakította a kormányzati egyházpolitikai nyomásgyakorlás irányát és dinamikáját.
- Az 1874-es kormányzati támadás éle már egyértelműen, és csaknem kizárólagosan a reformátusok ellen irányult. Hiába voltak államalkotó tényező [értsd: bevett vallás] tehát, a reformátusok éppen azt váltak képtelenné teljesíteni, hogy befolyásuk Európa virágzó északi államaihoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlóan mindinkább egészséges irányban érvényesüljön. Sőt mi több, egyetlen politikai menedékük (refugiumuk) az lett, hogy a katolikus egyház valódi nemzeti egyházként fogadta magába a nemzeti eszmét, vagyis a „magyar vallás” jelleg a katolikusok előtt is éppen a saját fajtának kijáró tiszteletet és kíméletet szerezte meg. A reformátusok politikai visszaszorulása nemcsak arra volt visszavezethető, hogy éppen egyetlen protestáns vezérférfit sem volt miniszteri stallumban, hanem az is, hogy a református egyház a változott viszonyok ellenére is a következetes és öncélú ellenzékieskedést fogadta politikai missziójául.

61 DOBOS János: Magyar adat Duncan életéhez. *EgPL*, 1. (1875) 356–357.

62 KOVÁCS Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898). In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2016. 16–17.

A kormányzati ellenvádak így főként arra irányultak, hogy a református gyülekezetek anyagi viszonyait a legnagyobb rendetlenségben tartják. Ez pedig a tanári és tanítói behivatalnokok késedelmes fizetése révén a lehető legkárosabb következményekkel járt a tanügyre nézve. Az egyházat egyenesen az a szégyen érte, hogy Ferenc József a negyedszázados császári jubileuma alkalmából nála tisztelgő református küldöttséget audienciáján figyelmeztette legfőbb kötelességének szem előtt tartására, oktatásügyének rendbe hozására. A „protestáns hanyatlás” egyenes következményként hozta magával, hogy elveszett a német Kirchenkampf és a nyomában kibontakozó olasz stb. egyházpolitikai küzdelmek által biztosított kedvező politikai környezet a magyarországi teljes és valós vallásегyenlőség megteremtésére. Persze a kormányzati kritika a politikai felelősségelhárítás, illetve az anyagi kötelességek alól való menekülés attitűdjei alapján született. Az országos [értsd: nem az egyházi] politikában érvényesülhettek ugyanis [korábban] olyan felelőtlen és túlköltekező tendenciák, melyek a magyar államháztartás akkori kritikus helyzetéhez vezettek. Dapsy László a „protestáns ügy” pozitív irányú megoldásának a kizárólagos belső erőnövelést tartotta, melynek fő eszköze a nagy ideákon túl a nyugati (amerikai, angol és skót) mintájú kötelességteljesítés apródonkénti gyakorlati meghonosítása az egyházban és főleg a presbitériumokon belül.⁶³ Ez volt a dualista állami valláspolitikai változásokban rejlő ok.

A Ghyczy Kálmánnal az államháztartási szanációs kabinet létrehozásáról 1874 márciusától kezdve folytatott tárgyalások révén tudni lehetett, hogy a meggyengült kormánypárt konszolidálásának valamilyen formában az úgynevezett Balközép is része lesz, ahogy az év végére már az is nyilvánvalóvá vált, hogy a párt katolikus vezetője (törtető) ambícióhiány okán inkább református vezetőtársát tolja előtérbe.⁶⁴ Ebben a helyzetben elfogyhattak azok az érvek, amelyek egy hitvallásszerű újortodox tanári vitairat közzétételét bármilyen felfogás szerinti egysegbontás címén ellenjavallták volna.

BEFEJEZÉS – A VITA LECSENGÉSE

A „[megújult] hit[élet] által (sic?) újjászületettek szabadságban nyert közössége”-t mint protestáns vezéreszményt az 1864-es *Syllabus* és az 1870-es pápai infallibilitás kimondása után viszonylag egyszerű volt a formalizált és merev [megmerevített] római vallásosság ellentétéként beállítani. Ráadásul a liberális teológusok biztosan alapozhattak arra a kultúrprotestáns büszkeségre is, mely a reformátori protestantizmusban – a klerikális katolicizmus rossz értelmű konzervativizmusával szemben – egy olyan, jobb értelemben vett modern kor dajkáját látta, amelyre

63 DAPSY László: A protestáns ügyhöz. *PEIL*, 17. (1874) 33–39.

64 KOVÁCS K.: Kossuth Lajos emigrációs vallás- és egyházpolitikai megközelítései, 181–182.

a derűs optimizmus szemüvegén át tekintett.⁶⁵ Nem véletlen, hogy a protestáns egyletek azon 1872–1876 közötti számtalan megszólalásai, melyekben – minden gyakorlati eredmény nélkül vagy éppen azok ellenére – magukat nevezték az egyházi újjászületés bajnokainak és előharcosainak, igazából csak erre az örökölt katolikusellenes attitűdre épített pózként és kliséként értelmezhető.

Míg az ortodoxoknál a lelki újjászületés soha nem következhetett be az alapvető bibliai hittartalmak újrafelfedezése nélkül, pláne nem azok ellenére; a liberálisok – ha beszélnek is „istenfiúság”-ról – annak kereteit az istenit az emberben érvényre juttató folyamatos fejlődés paradigmáján⁶⁶ belül képzelték el.⁶⁷ Ahogy ilyen közegben az sem volt meglepő, hogy a magyarországi protestáns közvélemény nemzetközileg úgy észrevételezte, hogy a Presbiteri Világszövetséget (PVSz) – legalábbis deklaráció szintjén – 1877-ben az infallibilitás-dogma kimondása (1870) utáni pápai véleményterror elleni tiltakozásul, a katolikus előretörés megakadályozása érdekében hozták létre.⁶⁸

1877-ben Fejes István is visszahozta a tíz évvel korábban megpendített tematikát, a protestáns szociális gondolatot a megtérés tematikájával vegyítve. Három kötetes „Egyházi beszédei”-nek fontos gondolata a szabadság, melynek terét és szerepét „a vallásban”, valamint a „polgári társaságban” nagytölencséje alatt is megvizsgálja. Kantiánus alapon lélekben gyakorolt⁶⁹ vallást az Isten létének, az ember erkölcsi valóságának és a lélek halhatatlansága hitének háromságára alapozza. Ezen szívbeli vallásosságon túlmenően hiszi, hogy többféleképpen (az eredeti szövegben „bármint”) is lehet vélekedni a betűkről és hitágazatokról. Ezen korlátokon belül nem félti a vallást semmi [szabad – vagyis dogmamentes] vizsgálódástól. Komjáthi Gedeon szerint ez teszi a sátoraljai lelkészt a *szabadabb* eszmék bajnokává.⁷⁰ A református körökben ismeretlen lelkész⁷¹ szerint ezt a fajta teológiai liberalizmust nem bűnül kellene felróni, hanem inkább érdemül kellene számítani. Az ezt elutasító ortodoxia ugyanis valójában egy olyan hagyománytisztelő konzervativizmus, amely a régebbi kedvenc beszédírók vérbe átment nézetei, amely idegenkedve néz minden attól eltérőre, amit azok írtak. Komjáthi ezen a helyen nem tartja magát hivatva azt megítélni, hogy a Fejes-féle beszédek mennyire ro-

65 BALLAGI Mór: A „Magyarországi protestáns egylet” alakuló gyűlésén 1871. október 3-án tartott megnyitó beszéd. *PEIL*, 14. (1871) 1291.

66 E nézet alaphangját megadta SZEREMLEI: A népiskolai kérdésről, 109–110.

67 A panteisztikus értelmezési lehetőségnek ezen a pontján korántsem biztos, hogy Hegel és Schleiermacher ellenfelei egymásnak. Lásd részletesen KOVÁCS K.: A filozófia nyelve, 256–261.

68 FARKAS József: A magyar reform. egyház conventje Budapesten november 15- és 17-én. *PEIL*, 20. (1877) 1488.; Az egyetemes konvent ülései (Tudósítói közlés). *PEIL*, 47. (1904) 378.

69 Utalás János *evangéliuma* 4. rész 23–24. verseire.

70 Sic! Értsd: a Fejes István-i definíció szerint az 1876-os Kossuth–Zafiri vitában a kormányzóelők még protestáns keresztyénnek tekinthető álláspontot foglal el, szemben a máramarosszigeti tanárral.

71 Személyének azonosítása folyamatban. Jelenleg az sem biztos, hogy nem írói álnévről van-e szó. Képzettségéről a „nem így tanultuk Pápán és Debrecenben” megjegyzés árul el valamit. A *PEIL*-ben megjelentetett három publikációjából kettő 1877-ből, egy 1881 elejéről való.

bertsoniánusak, avagy ellenkezőleg.⁷² Azt ugyanakkor megállapítja, hogy a sátorlajújhelyi lelkész a református vallási nyelvezet újjászüljője; valódi gyógyszer azon megromlott, beteg nyelvérzék számára, amely a szokott „gyűjtemények”, „tárak” nyakatekert szörnyűségein nevelődött. Nem kell az erőltetett népiességre sem törekedni, de a népet sem kell fölemelni egy olyan képzelt értelmiség magaslatára, melyet – némelyek – az egyházi beszéd elé kívánnának írni. Az igehirdetés legyen magyaros, érthető, világos és vonzó; a magasabb irány után törekvők sallangok és frázisok nélküli szépséggel prédikáljanak a főleg vármegyei központokban élő, nagyobb részt intelligensekből álló „fényes” gyülekezet számára. A bevezető egyértelműen jelezze a beszéd fonalát, akár pontokba szedve.⁷³ Újévi tanítását a megtérés-tematika alapozza meg az Úr oltárának megépítése és rajta a [bűnöktől megtisztított] szív áldozatának bemutatása képével.⁷⁴

72 Frederic William Robertsonnak (1816–1853) idősebb Révész Imre (1826–1881) fordításában három kötete jelent meg Debrecenben 1864–1869 között. Prédikációinak jellemzőire lásd Kovács Kálmán Árpád: A Trianon sorsszerűségét megörökítő magyar református emlékirodalom. In: DUBNICZKY Zsolt et al. (szerk.): *„A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét nagygyá”*. Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára. Budapest, Ráció, 2020. 342.

73 Példa: Textus: „Mikor Jézus a várost látná, síra.” (Luk. 19,41.) Tétel: „Jézus könyez a jövődön.” Beszédfonal: „Jézus a multat vizsgálta, kényezett a jövődön; tanuljunk meg tőle mi is ily nemes szorongással elmúlt életünk folyamának éber emlékezetével tekinteni a jövőbe.” Pontok 1.) általános szempont: mi jövődöt várhatnak az államok, társadalmak; 2.) „Tekintsünk be saját egyéni múltunk folyamába!” – s ennek alapján [3.9] látni fogjuk, hogy mi vár reánk a jövődönben.

74 „Én a Jézus látásával nem bírok, de erkölcsi érzetem világánál mégis látom jövődő sorsát annak, ki a becsület útját elhagyva, martalékból táplálkodik s ember társainak romlásán s bukásán építi fel a maga szerencsét, és e jövődő, a pillanatnyi fölemelkedés után, pusztulás és porba omlás. [...] Tekintetek hát kebletekbe. Hasztalan kívánjuk, hogy az új év legyen boldog, ha e boldogság számára nem építjük meg az oltárt az erényhez, a szeretethez, szóval Istenünkhöz megtérő szíveinkben. Ez az alap. A bűn és vétek születményein keresztül gázol az idő, kő kövön nem marad azon tetteinkből, melyeket az erkölcsiség oszlopai nem támogatnak; de idővel és viszontagságokkal dacol bennünk azon nyugodt és nemes érzés, hogy emberi tisztunket igyekeztünk betölteni.” Megjegyzék: a martalék, ragadomány vagy zsákmány képe gazdag bibliai ígebokorral rendelkezik. A kíméletlen megragadás bibliai antitézise a krisztusi alázat követése, amely szintén áldozatképpel, a kiöntött italáldozatával végződik, a *Filippi levél* 2. rész 1–18. verseiben található úgynevezett Krisztus-himnuszban található.

KOMJÁTHI Gedeon: Fejes István egyházi beszédei. *PEIL*, 20 (1877) 499–504.

*Petheő Attila*¹

A ROMÁNIAI MAGYARSÁGRÓL FELVIDÉKI SZEMMEL,
A REFORMÁTUS VILÁGSZEMLE 1931–1940-BEN MEGJELENT LAPSZÁMAI
ALAPJÁN

ABSTRACT

The Hungarian Community in Romania as Seen from Upper Hungary, Based on Issues of the Református Világ szemle Published Between 1931 and 1940

As a creative village pastor, Béla Csekés established and maintained excellent foreign relations for the benefit of his fellow pastors who were experiencing difficulties. He spoke several languages. He visited America and Canada, served in Bečej (Óbecse) in Hungary, and then returned to his small homeland. My aim is to raise public awareness of his life's work and publicise the magazine he published, Református Világ szemle (Reformed World Review), which provides an excellent insight into the situation of the Reformed Church in Romania in the 1930s.

Keywords: hungarian minority, Czechoslovak reformed, reformed church, Reformed Church in Romania

REFORMÁTUS EGYHÁZ A TRIANON UTÁNI CSEHSZLOVÁKIÁBAN

A Csehszlovák Köztársasághoz mintegy negyedmillió református magyar került, akik a két világháború között a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyházban éltek a maguk egyházi életét. Nagyon lassan indult meg a csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református egyház önszerveződése. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a felvidéki református egyház mindig az egyetemes magyar református egyház része volt, így egy váratlan helyzetben találták magukat Trianon után, ami nem csupán az új államiságot jelentette, hanem az

1 Petheő Attila (PhD), egyháztörténész, SZTE JGYPK főiskolai docense, SJE RTK tudományos munkatársa. Kutatási területe: Két világháború közötti csehszlovákiai magyar egyháztörténet. petheo.attila@szte.hu

egyházszervezet elvesztését is.² Az új államban az egyház képviselői memorandumokat fogalmaztak meg, de az állam részéről mindezek süket fülekre találtak egy szervezettség nélkülinek titulált egyház részéről.³ A felvidéki református egyház a hagyományos bázisait is elvesztette azzal, hogy a közösségtől egy határ vágta el az első világháború után a lelkészképző⁴ és tanítóképző intézeteket. A csehszlovák állam már 1919 szeptemberében hivatalosan felvette a kapcsolatot a református egyházzal. Štefan Štunda minisztériumi titkár, később kormánytanácsos szeptember 8-án Kassán a szlovenszkói teljhatalmú miniszter, Vavro Šrobár megbízásából felkereste Révész Kálmánt, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspökét. Elmondta, hogy a csehszlovák állam elismeri a református egyház autonómiáját, az egyház hivatalban lévő vezetőit, az egyház magyar nyelvű mivoltát, és kész továbbra is folyósítani a korábban Magyarországtól kapott állami segélyeket, de Csehszlovákia feltétlenül elvárja, hogy a megszállt területek reformátussága önálló egyházzá szerveződjék, vagyis hozzák létre a szlovenszkói református egyházat. Ezenkívül feltételül szabta, hogy a lelkészek tegyenek hűségesküet a csehszlovák államnak.⁵ Bethlen István, Magyarország miniszterelnöke 1922. február 25-i, a külügyminiszternek és az anyaországi konventnek írott levelében azon az állásponton volt, hogy az egységet fenn kell tartani. 1922. március 14-én Bánffy külügyminiszter az alábbi sorokat írta a miniszterelnöknek: „Megfontolandó volna tehát – nem-e felelne meg jobban a magyar érdekeknek, ha a felvidéki református egyháznak, Czinke püspök kérelmének megfelelően, szabad kezét adunk és így – mivel a fentebb kijelentettek szerint a régi kötelek fenntartására nincs kilátás – legalább azt a lehetőséget biztosítjuk neki, hogy saját belátása szerint szervezkedhessék.”⁶

A miniszterelnök ezzel az állásponttal való egyetértésről tájékoztatta a konvent elnökségét. Az 1923. június 17-én Léván tartott törvényhozó zsinaton már megjelentek a kárpátaljai egyházkerület hivatalos és választott képviselői is, így törvé-

- 2 SOMOGYI Alfréd: Felvidék reformátussága 1920-ban. In: *Határtalanul a határok között. Egyháztörténeti tanulmányok*. KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.): Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020. 182–198.; LÉVAI Attila – SIMON Attila – SOMOGYI Alfréd – SZARKA László – TÖMÖSKÖZI Ferenc: *Az első húsz év. A Szlovákiai Református Keresztény Egyház 1918–1938 között*. Komárno (Slovensko), Univerzita J. Selyeho, 2019.
- 3 TÖMÖSKÖZI Ferenc: A református egyház önszerveződésének folyamata Csehszlovákiában 1918–1923 között. In: *Múltunk*. Politikátörténeti folyóirat, Budapest, Napvilág Kiadó, évf.: 65, sz. 2 (2020), 101–136.; SOMOGYI Alfréd: „A memorandumos évek”: Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószececi esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján. In: LÉVAI Attila (szerk.): *Egyház és történelem: Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*. Szentendre, Tillingner Péter Műhelye, 2013. 77–124.
- 4 SOMOGYI Alfréd: *Református teológusképzés Felvidéken*. In: CSORBA Dávid – LAPIS József – SZATMÁRY Emília (szerk.): „Így szól az én Uram, az Úr...” *“Tisztelegő írárok Fodor Ferenc professzor úr 65. születésnapjára*. Hernád, Hernád Kiadó, 2021. 219–255.
- 5 LÉVAI Attila – SOMOGYI Alfréd: *A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története 1918–1938*. – 1., Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom, 2015. 22.
- 6 Bánffy Miklós levele a miniszterelnöknek., 1922., 2. fond, 1. doboz, MREZSL.

nyesen bekapcsolódtak az anyaországtól elszakított csehszlovákiai magyar református egyház egyetemes szervezetébe. Így alakult meg a felvidéki dunáninneni, tiszáninneni és kárpátaljai kerületeknek magasabb egyházi szervezetbe tömörüléséből a Szlovenszkoí és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház.

CSEKES BÉLA, LEKÉSZ ÉS LAPSZERKESZTŐ

Csekes Béla 1881-ben született a felvidéki Búcsón. Középiskolába a budapesti református főgimnáziumba járt, annak ellenére, hogy családja nem volt kifejezetten jómódú. A teológiát Budapesten kezdte, majd Torontóban és Auburnban végezte.⁷ Csekes Béla Kováchy Kálmánnal együtt húszévesen döntött úgy, hogy az első évfolyam elvégzése után dr. Moodynak és dr. Websternek, a budapesti skót misszió⁸ vezetőinek az ajánlásával Nyugat-Kanadába megy missziós lelkésznek. Nagyon mély nyomot hagytak Csekesben az Amerikában töltött évek. Később érdekes párhuzamként jelent meg nála az indiánoknál szerzett tapasztalata, és a kisebbségi sorba szorult magyarság többségi nemzettel való kapcsolatának átélésénél ez elő is bukkant. 1911. június 28-án New Yorkban Phoenixville-i lelkészként az egyike volt annak a kilenc lelkésznek, akik megalakították az Amerikai Keleti Magyar Egyházmegyét.⁹ 1912-ben a Dunamelléki Református Egyházkerületbe kérte bekebelezését, ahol segédlelkésznek iktatták be, és utazó segédlelkész lett öt hónapra.¹⁰ Ez idő alatt a Mátra aljától egészen Óbecséig beutazott minden fellelhető református szórványközösséget.

Hazatértében segített, hogy Gulyás Lajos dunaradványi lelkész lemondott a lelkészi állásról, és 1914. december 14-én őt választották meg a helyére.¹¹ Itt új templomot épített és felélénkítette a gyülekezeti életet. A gyülekezet egyes tagjaival való konfliktusok oda vezették Csekest, hogy több helyre beadta a pályázatát lelkészi állásra, a szapi lelkészi hely megüresedett, Csekes Béla választás útján foglalhatta el 1928. március 12-én.¹² Itt orgonaépíttetésbe kezdett, és helyreállíttatta az iskola tantermét, ahogy a lelkészlak, a tanítólakás és az iskola átépítéséhez is

- 7 Auburn Theological Seminary Catalogue 1916–17, New York, Auburn Seminary Record, 391.
- 8 1841-ben érkezett a Skót Egyház küldöttsége Magyarországra. 1865-től folyamatosan fogadnak magyar teológusokat Skóciában. A második világháborúig a zsidók közötti szolgálat jelentette a fő tevékenységüket. <http://www.reformacio.ma/v/skot-misszio-magyarorszag-szolgaltatana-kezdetek/> (letöltés ideje: 2024. december 10.)
- 9 TAKARÓ Géza – KOMJÁTHY Ernő – BÖSZÖRMÉNYI M. István (összeáll.): *Emlékkönyv az Amerikai Magyar Református Egyházmegye 25 éves évfordulójára*. Kiadja: Az Egyesült Államokbeli Református Egyház Keleti Magyar Egyházmegyéje. 1929. 27.
- 10 A Dunamelléki Református Egyházkerület 1912. november 2-ik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, Budapest, 1912. 274.
- 11 GYALÓKAY László egyházmegyei főjegyző (összeáll.): *Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban 1915. évi július hó 28. napján tartott rendes évi közgyűléséről*. 1915. 8.
- 12 SOÓS Károly egyházmegyei főjegyző (összeáll.): *Jegyzőkönyv a Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban 1927. évi augusztus hó 23. napján tartott rendes közgyűléséről*. 1927. 38.

hozzálátott.¹³ 1931-ben Magyarország részére való kémkedés miatt figyelte meg a rendőrség, illetve a katonai elhárítás. A sok utazásról írtak a jelentésekben, de ezek okát nem tudták biztosan. Fontos mondatot olvashatunk, amikor azt írta a titkosszolgálati jelentés, hogy Csekesről a magyar lakosság köréből senki sem adott használható, vagy elmarasztaló információkat.¹⁴ Ez egy feltétlen bizalmat mutat a közösség tagjai irányából a lelkész felé. Csekes Béla 1964. május 21-én hunyt el Szapon.

A REFORMÁTUS VILÁGSZEMLE ÉS A ROMÁNIAI MAGYARSÁG

Csekes 1931-ben kezdte kiadni a *Református Világszemle* című lapot, amelyet a Komáromi Református Egyházmegye is támogatott, így el tudta juttatni azt az egyházmegye összes egyházába és leányegyházába.¹⁵ Már az első számban rendhagyó írásokat közölt, hiszen nem csupán a csehszlovákiai magyarság helyzetével foglalkozott, hanem kitekintett az erdélyi és a délvidéki egyházak életére is, sőt foglalkozott a franciaországi, dél-amerikai, amerikai és kanadai magyar reformátussággal is.¹⁶ Kommunizmusellenességének is több cikket szentelt a lap hasábjain. Az első számot 2000 példányban jelentette meg, amelyből 1000 példányt küldött Felvidéken kívüli területekre.¹⁷ A *Református Világszemle* 1931 novemberében megjelenő első számában már írt az Amerikai Egyesült Államok reformátusairól. Az amerikai magyar reformátusság lelki gondozását kezdetben az angol egyházak, majd a magyar református egyház karolta fel. Az erdélyi és partiumi magyar reformátussággal – bár sosem járt a vidéken – barátainak köszönhetően kezdett el foglalkozni. Ami pedig öröm számunkra, hogy Csekes Béla forrást jelentett erdélyi kutatók számára is, mint például Higied István Levente, aki Gachal János püspök életútját kutatta.¹⁸ A romániai magyar református egyházzal a lap megjelenésének első évétől az Erdély visszatértéig tárgyalt időszakban 14 lapszám foglalkozik.

A REFORMÁTUS VILÁGSZEMLE 1931–1934-ES SZÁMAI

Csekes Béla az első említéséhez való háttéranyagot a romániai magyar református egyház 1930-ban kiadott névtárából vette ki. Onnan tudta, hogy Romániában 774 anyaegyház van 708.047 taggal. Ez a szám a társegyházak, a filiák és a szórványok lélekszámát is tartalmazza. A romániai magyar református egyház törvényhozó zsinata 1929-ben ült össze először. Érdekesség, hogy a Felvidéken 1923-ban ült össze az első törvényhozó zsinata a honi reformátusságnak. 1931-ben nagy küz-

13 A szap-csiliznyáradi református egyház 1929. július 21-i presbiteri gyűlésének jegyzőkönyve.

14 Vojenský historický ústav, sign. 53/31-28/1/6.

15 *Dunántúli Protestáns Lap*, 43. évf. 38. sz., 150.

16 *Dunántúli Protestáns Lap*, 42. évf. 45. sz., 214.

17 Csekes Béla levele Balogh Elemér püspöknek. Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: DREL), fond. I.2., 25. doboz, 60/1931. sz.

18 *Református Szemle*, 114. évf., 5. sz. 543.

delem kezdődött a királyhágómelléki egyházkerületben, amikor a kultuszminiszter rendelete alapján lelkészállásokat kellett volna megszüntetni. A püspök és az egyházkerületi közgyűlés nem vállalta a lelkészi állások 11%-ának megszüntetését, ezért a miniszter felé egy olyan levelet fogalmaztak meg, amelyben leírták, hogy a 11%-nyi csökkentésbe beleszámolták a központi tisztviselőknek adott 760.000 lejnyi évi segélyt, melyet az egyháztól elvettek, a megüresedett állások kongruáját, illetve a december 31-ig megüresedett állások kongruáját.¹⁹

A Teológiai karon az 1928/29-es tanévben 183 teológus tanult, ezek közül 113-an laktak kollégiumban, 8 hallgató pedig külföldön tanult. Trianon óta a középiskolákat érte a legnagyobb veszteség Romániában, hiszen 1931-ben a fiú főgimnáziumok közül csak a kolozsvári, a nagyenyedi, a marosvásárhelyi, a sepsiszentgyörgyi és a zilahi, a leány főgimnáziumok közül csak a kolozsvári működött. A székelyudvarhelyi tanítónő- és a nagyenyedi tanítóképző, a brassói fiú kereskedelmi iskola volt. Brassóban, Sepsiszentgyörgyön, Marosvásárhelyen, Tordán és Dicsőszentmártonon működtek leány algimnáziumok, illetve egy kétéves magán női kereskedelmi szaktanfolyamon is oktattak Brassóban. A középiskolai tanárok anyagi helyzete romlott, a bérterhek növekedtek, hiszen ezekbe az intézményekben sok román és francia nyelven oktató óraadó tanárt kellett alkalmazniuk a fenntartóknak.²⁰ Internátus működött a Bethlen-kollégium mellett, ahol 167 gimnázista és tanítójelölt élt, Zilahon 93 fő, Marosvásárhelyt 143 fő, Kolozsvárban 158 fő, a Sepsiszentgyörgyi kollégiumban 128 fő, a tanítónőképzőben 199 fő, a brassói kereskedelmi iskolában 26 fő, a sepsiszentgyörgyi leánygimnázium internátusában 28 tanuló nyert elhelyezést. Az elemi iskoláik életében nem volt lényegi változás. A felvidékitől eltérő módon az iskolákban az államalkotók felől névelemzés folyt, amiben a hírek szerint a háromszéki revizor járt az élen. Ő több helyen 10–15 gyereket tiltott ki a református iskolákból, mert neveik alapján román eredetűeknek mondta őket. Iskoláik száma az 1928/29. tanévben 366 volt, ahol 522 tanerő dolgozott.²¹ A romániai tankötelesek statisztikáját is bemutatja a lap, rámutatva arra, hogy az 1927/28-as tanévben a 7–15 éves korosztályban 60.450 volt a létszám, 1928/29-ben 2203 fővel fogyott 58.247 főre. 1930-ban 22.761 gyermek járt református iskolába, 1931-ben csak 21.996. Ugyanakkor a beiskolázatlan magyar gyermekek száma 486 fővel csökkent, viszont a román nyelvű iskolába járók száma az 1927/28-as és az 1928/29-es tanévekben 418 tanulóval növekedett.

Kiváló hírt tartalmazott a beszámoló, miszerint tíz év után birtokba vehette az egyház a bukaresti iskolaépületeit, amelyek közül egyet bérbe adtak, a másikba esperesi lakást tettek és a bukaresti egyházköztség négytanerős iskolája került oda. Marosvásárhelyen szanatóriumot is fenntartott az egyház, és ehhez kapcsolódva működött a diakonisszaintézetük is. Érdekesség volt, hogy már 1928-ban ez a marosvásárhelyi Szanatórium, bár fekvőbetegeket csak 1929-től fogadott, az egyház

19 *Református Világszemle*, 1. évf., 1. sz., 18.

20 *Református Világszemle*, 1. évf., 1. sz., 19.

21 *Református Világszemle*, 1. évf., 1. sz., 21.

betegjei részére ingyenes ambuláns (sebészet, nőgyógyászat, belgyógyászat, kvarc-kezelés) ellátást biztosított.²² Ebben az esztendőben fejeződtek be a kolozsvári főgimnázium felújítási munkálatai, valamint kibővítették az ottani szeretetházat is. Az 1929-es jegyzőkönyvben az igazgatótanács kérte a közgyűlést, hogy Kolozsváron létesítsenek kórházat is. Ennek támogatására az Erdélyben megjelenő *Református Szemle* 1931. július 20-i számában közpénzes sorsjátékot hirdetett 1.000.000 lei főnyereménnyel (150.000, egyenként 100 lei értékű sorsjegyet bocsátottak ki)²³, amit Csekes példaértékűnek tart. A királyhágómelléki egyházkerület püspöki jelentéséből szemlélte a lap, hogy az 1929/30-as tanévben a működő elemi iskolák száma 133 volt 240 tanítóval. Ebből férfi 143, női tanító 97. 12 tanító oklevél nélkül dolgozott – a pályázatoknál nem az okleveles pályázókat preferálták –, mert ők olcsóbb tanerők voltak a fenntartók részére. Hasonló esetről a Felvidéken nincs tudomásunk. A tankötelesek száma 23.491 fő volt az egyházkerületben, közülük 13.264 református magyar elemi iskolába járt, a többiek közül egyéb magyar tannyelvű elemi iskolába 4368 fő, román tannyelvű elemi iskolában 3692 fő, más tannyelvű elemi iskolába 80 (a nagyperegi cseh és a szemlaki német tannyelvű protestáns elemi iskolák 74 növendékét is tartalmazza ez a szám). A felvidéki adataink is hasonlóak, hiszen a korabeli Csehszlovákiában arról tudunk, hogy hányan jártak a szlovák iskolákban református hittanra, de arról nincs pontos adatunk, hogy mennyi magyar gyermek látogatott szlovák iskolát. A királyhágómelléki egyházkerületnek a következő tanintézetek voltak: a nagyváradai tanítóképző intézet (1931-ben nem működött), a nagyváradai református polgári leányiskola, a szatmári református főgimnázium, a szatmári református felső leányiskola. A szatmári főgimnáziumnak nem sikerült a IV. osztályát megnyitni, így liceális jellegét nem sikerült visszaszerezniük.

Dr. Makkai Sándor²⁴ jelentésében arról írt a *Református Világszemle*-ben, hogy az egyházkerületben 344 vasárnapi iskola működött, és ezekben 10.460 gyerek tanult, 409 csoportban. Őket 232 lelkész, 66 tanító és tanítónő és 146 laikus vezette. A vasárnapi iskolák vezetői számára kurzusokat is szerveztek. 74 ifjúsági bibliakört működtettek 881 résztvevővel, és emelet 9 főiskolai kört 160 taggal. Az iparostanoncok között 9 bibliakör működött 143 taggal, a falusi ifjúság körében 14 kör 110 taggal. Az ifjúsági utazótitkár folyamatosan koordinálta és látogatta ezeket, a lelki táplálékot pedig az *Ifjú Erdély* című lap adta. A női belmissziói munkát Pilder Mária²⁵, korábbi tanárnő, női utazótitkár vezette (ő 64 gyülekezetet

22 *Református Szemle*, 21. évf., 27. sz., 433.

23 *Református Szemle*, 24. évf., 19–20. sz., 1.

24 Makkai Sándor (1890–1951), író, tanár, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke 10 éven keresztül. <https://makkaisandor.hu/eletrajz/> (letöltés ideje: 2025. október 28.)

25 Pilder Mária (1888–1966), tanító, teológus. Nőszövetségi utazó titkárként az 1930-as évek elején szerkesztette a *Református Család* című folyóiratot. 1933-ban a Diakonissza Intézet helyettes igazgatójává nevezték ki, 1935-től kezdve pedig ő volt a belmissziós intézmény igazgatója. 1943-ban visszaköltözött Budapestre, ahol a Magyarországi Országos Református Nőszövetség utazó titkára lett. A Budapesti Teológiai Akadémia első női oktatója volt 1953–1956 között. <https://www.>

látogatott meg), majd hozzá csatlakozott 1930 januárjában egy női ifjúsági utazó titkár is. Leány bibliakörből 43 volt, amelynek székelyudvarhelyi nagykonferenciáján 300 leány vett részt. 10 egyházmegyében papné konferenciákat is tartottak, és létezett nőszövetség is, amelynek a lapja a *Református Család* volt.²⁶

A *Református Világszemle* 1932. májusi címlapján Sulyok István²⁷ királyhágómelléki püspök szerepelt, akinek életrajzát közölte a lap. Sulyok 1889-ben foglalta el nagyváradi lelkési állását. A bihari egyházmegye esperese lett 1903-ban, egészen a békediktátum utáni hatalomváltásig. Ezután az 1921. október 1-én a tiszántúli egyházkerülettől Romániához csatolt 183 anyaegyház püspöknek választotta. Erről a tisztségről azonban a főgondnokkal együtt lemondott, mert a román kultuszminisztérium az egyházkerületi szervezkedést minden eszközzel akadályozni próbálta. Az újból elrendelt püspökválasztásnál, 1925 szeptemberében ismét megválasztották. A román kormány a választás eredményét 1926 márciusában elismerte, a püspöktől a hűségesküet megkérte. Sulyok Istvánt 1929-ban a román koronarend főtisztje fokozatával tüntették ki.²⁸ Hasonló kitüntetésben felvidéki magyar egyházi személy a két világháború között nem részesült, viszont – ahogy szintén a *Református Világszemle* hasábjain olvashattuk – Délvidéken I. Sándor király Ágoston Sándor püspököt, a Szent Száva rend II. osztályával tüntette ki 1930-ban.²⁹

A kolozsvári református kollégiumról Bíró Sándor,³⁰ a kollégium történelemtanára írt 1933. április 6-án a *Református Világszemlének*. A háború előtti Erdélyben lakó magyar protestánsoknak, reformátusoknak hét főgimnáziumuk volt. „*Magyar református körökben úgy emlegették, mint a hét testvér intézet, melyeknek mindenkét ugyanazon anya tartotta fenn és irányította: az erdélyi magyar református egyház.*”³¹ Ezek közül Trianon után a székelyudvarhelyi és a szászvárosi református kollégiumok megszűntek, úgyhogy a kolozsvári református kollégium, a nagyenyedi református Bethlen kollégium, a marosvásárhelyi református kollégium, a zilahi református Wesselényi kollégium és a sepsiszentgyörgyi református Míkó kollégium maradtak fenn. Ezek közül a kolozsvárit tekintették a legjelentősebbnek, hiszen a város

arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/p-77238/pilder-maria-774BF/ (letöltés ideje: 2025. október 28.)

26 *Református Világszemle*, 1. évf., 1. sz., 26.

27 Sulyok István (1859–1944), tanár, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspökének három alkalommal választották meg. <http://www.komadi.hu/index.php/kultura/49-kultura/komadi-hires-szulottei/154-sulyok-istvan-magyar-reformatus-lelkesz-puespokek-egyhazi-iro-2> (letöltés ideje: 2026. június 5.)

28 *Református Világszemle*, 1. évf., 3. sz., 98.

29 PETHEŐ Attila: Csekes Béla, az Amerikából hazatért felvidéki lelkész. In: *Tanulmányok*, 2022/2., 107.

30 Bíró Sándor (1907–1975), a történettudományok kandidátusa, a Sorbonne-on tanult, a fiatal erdélyi értelmiség demokratikus mozgalmának egyik vezetője volt, a második világháború után Budapesten élt. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/b-74700/biro-sandor-74C19/> (letöltés ideje: 2025. október 28.)

31 *Református Világszemle*, 2. évf., 3. sz., 108.

lakosságának 65–70%-a még mindig magyar volt, illetve mert a növendékek száma elég magas volt ahhoz is, hogy ne jelentsen gondot a fenntartása. Bíró Sándor szerint ugyanis a legnagyobb gondot a tanulók létszáma jelentette az iskolákban, hiszen ettől függött az intézmény működtetése.³² Ezeknek az intézményeknek a világháború utáni viszonyok között még nagyobb volt a kulturális jelentősége, mint korábban. Ez a kulturális misszió azonban sok nehézségbe ütközött a román tanügyi törvények, illetve a gazdasági nehézségek miatt. A korban az állam írta elő a tananyag mennyiségét és minőségét, állapította meg a tantervet és az egyes tárgyak tanítási nyelvét.³³ A korszakban az 1925-es Angelescu-féle³⁴ törvény olyan rendelkezéseket hozott, amelyek a részletekig előírtak mindent. Angelescu törvénye szerint a román irodalmat, történelmet, földrajzot és alkotmánytant teljesen román nyelven kellett tanítani az I–VIII. osztályokban, függetlenül attól, hogy az adott felekezeti iskola kapott-e államsegélyt. Az említett tárgyak csak délelőtt 8-tól 11-ig szerepelhettek az órarendben, és ha tanításuk nem járt megfelelő sikerrel, úgy az illető tanár, valamint az iskola felelősségre vonható volt. Az Angelescu-féle törvény az erdélyi magyar iskolák ellen irányult, hiszen megerősítette a román nyelv oktatását a kisebbségi oktatási intézményekben. A tanító a törvény szerint csak románul tudó román állampolgár lehetett. A nem román tanítóknak nyaranta két hónapos román nyelvtanfolyamon kellett részt venniük.

A kollégium évek óta államsegélyt nem kapott, a tanulók és tanárok kedvezményes vasúti igazolványait is megvonták. Köő Artúr szerint 1922-ben Angelescu közoktatásügyi miniszter kiadta rögtön a tanügyi-közigazgatási hatóságoknak a feladatot: „*aki román földön él, mielőbb románná kell lennie – legalább nyelvileg.*”³⁵

A kolozsvári református gyülekezet történetét László Dezső³⁶ írta meg Csekes Béla felkérésére. Itt ismerteti az olvasóval, hogy az erdélyi városok java része szász alapítású, így szerinte Kolozsváron, Désen, Gyulafehérváron és Tordán kívül alig találunk olyan jelentős várost, amelyik az elmúlt század közepe előtt magyar jeleget mutatna.

Kolozsvárnak a korban közel 100.000 lakosa volt, és ebből hozzávetőlegesen 30.000 református, így a domináns egyház a városban a református. A kolozsvári reformátusság egy-egy rendes lelkész irányítása mellett négy templomban és négy újabban felállított imaházban hallgathatta az igét. Az egyházközség minden parochiális körben tartott fenn fiú–leány elemi iskolát, kiemelkedő volt a vasárna-

32 *Református Világszemle*, 2. évf., 3. sz., 108.

33 *Református Világszemle*, 1. évf., 3. sz., 112.

34 Constantin Angelescu (1869–1948), orvos, egyetemi tanár, romániai oktatásügyi miniszter és miniszterelnök <https://real.mtak.hu/179977/1/ethno-lore-2023-kis-meret-123-152.pdf> (letöltés ideje: 2025. október 28.)

35 Köő Artúr: Apponyi Albert oktatásügyi törvényeinek külföldi lejárata Trianon után. Constantin Angelescu és a Lex Apponyi. In: *Hitel*, 2020. 33. évf. 11. sz. 94.

36 László Dezső (1904–1973) társadalomtudományi és egyházi író, 1941–44 között magyar országgyűlési képviselő. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/1-76823/laszlo-dezso-768F2/> (letöltés ideje: 2025. október 28.)

pi iskolai és a nőszövetségi munka. A városban volt az egyház minden központi szerve, így a teológiai kar, szeretetház, püspöki székhely, leány főgimnázium, református diakonissza intézet és a református kórház is.³⁷

Maksay Albert³⁸ teológiai tanárnak a Presbiteriánus Világszövetség közgyűléséről írott beszámolóját is közli a lap 1933. novemberi számában. A gyűlés új döntései közül hármat emelt ki, az egyik a református és a presbiteriánus nők szervezett bekapcsolódásának a kérdése a világszövetség munkájába, a második a szövetségnek a világ reformátusságának nevében való állásfoglalása a közéleti és egyházi közérdekű kérdésekkel kapcsolatban, a harmadik a református és presbiteriánus ifjúság szorosabb, szervezeti bekapcsolása a világszövetségbe, ezáltal új generáció nevelése az anyaszentegyház szolgálatára. A gyűlésen a szerző felhívta a figyelmet arra a szerepre, melyet az Oroszországgal szomszédos Románia magyar reformátussága a kommunizmus elleni bástyaként jelenthet. Az a védelem szerinte az egyik legfontosabb földrajzilag és hitvallási hagyományok alapján is. A gyűlésen szóba került a német református, evangélikus, unionált felekezetek helyzete Hitler uralma alatt, akik ekkor még bizakodtak abban, hogy felekezeteik lelki szabadsága biztosítva marad. Boér Elek a Trianon utáni magyar reformátusság helyzetéről szólt, míg a szerző a Romániában élő magyarság és a magyar reformátusság ügyéről számolt be. Elmondta, hogy a társadalom elszegényedett, az egyház államsegélye 1930 óta nagymértékben csökkent. 1932-ben az államsegélyt már lélekszám szerint számolta ki a román állam, de ebbe az egyház által számon tartott kisegyházakat nem vette bele, így az állami illetmények esetében a református és az unitárius lelkészek az utolsó helyen voltak. Mindezek ellenére, vagy talán mindezek miatt Maksay beszámolója szerint új iskolákat tudtak építeni, a nőszövetség taglétszáma pedig 10 ezerről 25 ezerre nőtt. Megalakult a férfiszövetség, az ifjúsági munka terjedt, új kórházakat nyitottak, és a skót egyházzal együttműködve a külmissziós munkába is be tudtak kapcsolódni. Kifejtette azt is, hogy a román sovinizmus a gyülekezeti munkát hátrányosan befolyásolja a korban.³⁹

Csekes Béla a csehszlovákiai és romániai Református Irodalmi Társaságok helyzetéről írt a lap 1934. februári számában helyzetelemzést, összehasonlítva a két térségben lejátszódó folyamatokat. Felvidéken a Konvent dr. Magda Sándor indítványára 1922-ben kimondta az egyetemes egyház berkein belül egy református irodalmi társaság megalakításának szükségességét. Ezután 1925 márciusában Pálóczi-Czinke István indítványozta, hogy a Konvent tegye meg az első lépéseket az Irodalmi Társaság megalapításához, és az előkészítéssel megbízott 20 tagot meg is választották. 1925 szeptemberében Sörös Béla jelentést tett a Református

37 *Református Világszemle*, 2. évf., 4. sz., 177.

38 Maksay Albert (1897–1971) erdélyi magyar költő, műfordító, a *Kávinista Világ* és a *Református Család* főszerkesztője volt. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/m-76AF9/maksay-albert-76BAC/> (letöltés ideje: 2025. október 28.)

39 *Református Világszemle*, 3. évf., 1. sz., 41.

Irodalmi Társaság megalakulásáról, de az 1927–1934 között nem adott életjelet magáról.

Romániában a Károli Gáspár Irodalmi Társaság 1929-ben alakult meg Nagykárolyban. A társaság kétféle kiadványsorozat megjelentetését tervezte el, az egyik egy tudományos (forráskiadások), a másik népszerű irodalmi sorozat. Ez utóbbinak első kiadványa 1932-ben jelent meg, míg a tudományos sorozat első száma 1933-ban. A Nagy Géza által jegyzett *Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Szennvedő papok, szennvedő egyházak* című munka felvidéki vonatkozásaira is rámutat Csekés, hiszen Blasek Mihály nuszlaui református lelkész 1782-es levelében a cseh-morvatországi elhanyagolt egyházakban végzett missziós munkájáról írt, amelyet a magyar lelkészek a türelmi rendelet után végeztek.⁴⁰

A REFORMÁTUS VILÁGSZEMLE 1934–1937-ES SZÁMAI

Rendkívüli kántorképesítő tanfolyam Erdélyben címmel jelentetett meg a lap szerkesztőségi írást 1934 novemberében, az erdélyi református egyházkerület 1929. évi közgyűlésének határozata alapján. A kántorképző tanfolyam szabályzatát idézték, szóltak a tanfolyam elméleti és gyakorlati részéről is. Ezután beszámoltak a tanfolyam 1933-as lebonyolításáról a nagyenyedi tanítóképzőben, ahol 35 jelölt vizsgázhatott, de meglepő módon egy másik idézett határozat szerint az egyházkerületi közgyűlés még mindig nem döntötte el, hogy véglegesen alkalmazhatóak-e az itt végzett kántorok.⁴¹

Apostol János tollából Vargha Albertről közölt írást a lap, aki az első világháború után az erdélyi határmenti megyékből Brazíliába vándorolt magyar reformátusok lelki gondozásáért felelt São Paolóban. Vargha Magyarregénben született, és onnan települt ki családjával, miután édesapja nem tette le a hűségesküt a román államra. A budapesti Református Teológiai Akadémián szerzett lelkészi képesítést, majd 1931–1933 között Amerikában a Western Theological Seminaryban felsőbbfokú tanulmányokat végzett. Innen hazatérve Budapesten szolgált, majd a Konvent megbízta, hogy São Paolóban, a Brazíliai Magyar Református Keresztény Egyháznál álljon szolgálatba. Az ünnepélyes beiktatására 1934. április 15-én került sor. A cikk szerint Vargha nagy szeretetet és megbecsülést érdemelt ki a brazíliai magyarság körében már pár hónapos munka után is.⁴² Szintén a lapban olvasható, hogy az erdélyi magyarok első hírnöke Dél-Amerikában, Argentínában a 19. század derekán érkezett Czetz János honvédtábornok, aki a II. erdélyi hadtest parancsnoka volt 1849-ben. Mint katonai mérnök dolgozott, és ő alapította az argentinai katonai főiskolát.⁴³

40 *Református Világszemle*, 3. évf., 2. sz., 94.

41 *Református Világszemle*, 4. évf., 1. sz., 43.

42 *Református Világszemle*, 4. évf., 2. sz., 92.

43 *Református Világszemle*, 4. évf., 4. sz., 163.

A törökországi magyarokról írt 1936 februárjában Gönczy József építési vállalkozó, aki Erdélyből, református lelkési családból származott a Bihar megyei Élesdiből. 1922-ben költözött Törökországba, majd román honossága miatt 1927-ben kiutasították, de mivel az angol megszállás alatt is ott volt az országban, visszavonták a kiutasítását. Gönczy szerint bármennyire hangoztatják a történészek a török–magyar testvériséget, ennek kevés nyomát lehetett észlelni a korabeli életben. Létezett Turán Szövetség, ahol tudnak a testvériségről, de ennyi az egész a szerző szerint. A szövetség keretén kívül „*nincs rokonság, nincs koma*”.⁴⁴

Az 1936-os és 1938-as években csupán rövid cikkekben érinti Csekés lapja a romániai magyarság helyzetét. 1936-ban a Bánffyhunyadon született Ravasz László életpályájáról ír Dr. Incze Gábor. Megtudhatjuk, hogy Ravasz negyedéves teológusként szervezi meg a bukaresti magyar református esperességet. 1917-től az erdélyi egyházkerület püspökhelyettese, majd 1921-től a dunamelléki egyházkerület püspöke. Megtudhatta a felvidéki olvasótábor azt is, hogy ő egységesítette a református egyház istentiszteleti rendjét, szokásait, agendáját.⁴⁵

A leghosszabb, a romániai magyarságot érintő írás 1939 áprilisában jelent meg a *Református Világszemle*-ben. Itt W. H. Hamilton és J. McDonald Webster 1936 novemberében keltezett írásának Csekés Béla általi fordítását közli a lap. A szerkesztő előszava szerint a Presbiteri Világszövetség Romániába küldött bizottságának jelentése a szervezet 1937. évi montreali közgyűlésének jegyzőkönyvében látott napvilágot. Addig az időpontig mint szigorúan bizalmas iratot kezelték. Csekés leírta, hogy már korábban közölni akarta a jelentést, de a világszövetség főtitkára nem adott neki erre engedélyt. Szerinte a jelentés tárgyilagos, és a célja, hogy megszüntesse a népek közti ellenségeskedést. Azt, hogy az utódállamok a kisebbségi jogokat valamelyest tiszteletben tartották, leginkább a külföldnek köszönhattuk. A külhoni reformátusság helyzetének stabilitását nagyban a Presbiteri Világszövetségnek lehetett köszönni szerinte. A Presbiteri Világszövetség 1936. április 1-én Edinburghban mondta ki, hogy a szervezet keleti ágának képviselőjében bizottságot küld Romániába, hogy az informálódjon az ottani reformátusság helyzetéről, illetve arról, hogy a trianoni szerződés által biztosított vallásszabadság nem sérül-e. A delegátusok a következők voltak: Rev. Dr. F. I. Paul egyetemi rektor, a Presbiteri Világszövetség keleti ága kontinentális bizottságának elnöke, Rev. W. H. Hamilton a Presbiteri Világszövetség főtitkára, Rev. Dr. J. Macdonald Webster a keleti ág egyik elnöke.⁴⁶ Külön fejezetben szólt a szöveg arról, hogy a szerződés biztosította jogokat mennyire tartották tiszteletben. A jogok be nem tartását kétféleképpen lehet végezni: rendeletekkel és közigazgatási úton. A bizottság anyaga szerint a romániai reformátusság panaszai leginkább az oktatási-nevelési ügyekkel függték össze. A trianoni szerződésben rögzítettek szerint törvények születtek, de

44 *Református Világszemle*, 5. évf., 2. sz., 91.

45 *Református Világszemle*, 5. évf., 3. sz., 98.

46 *Református Világszemle*, 8. évf., 2. sz., 60.

ezek közigazgatási végrehajtása negatív hatással volt a közösségre.⁴⁷ Általános következtetésként a jelentéstevők megfogalmazták, hogy a küldetésük nem az volt, hogy bírósági vizsgálatot folytassanak, de hiteles tanúkat hallgattak meg, akik akár esküt is tettek volna az általuk elmondottak valóságtartalmára. Az sem volt küldetésük, hogy a román hatóságokat keresztkérdések alá vonják. A bizottság megpróbált független maradni minden külső ráhatástól, érkezzen az a reformátusok, vagy az állam oldaláról. Megállapították, hogy a romániai reformátusságnak jogos sérelmei vannak, Románia azokat a kötelezettségeket, amelyeket a trianoni szerződésben vállalt, sem betű szerint, sem szellemben nem tartotta be. Az elszenvedett sérelmeket viszont a bizottság nem kívánta nagyítani.⁴⁸ A bizottság tagjai több alternatívát felsoroltak, amit tenni lehetett volna a református hitért Romániában. Magyar részről – ami alatt a romániai magyarságot értették – fontosnak tartották, hogy a vezetőik lojalitást mutassanak a román kormány felé. Ezenfelül lehetőségét látták annak, hogy a különböző felekezetek egyházi hatóságai egymáshoz közeledhessenek. Találkoztak dr. Vascával is, a kolozsvári ortodox teológia igazgatójával, aki szívélyesnek mutatkozott. Találkoztak a vásárhelyi református püspökkel, aki református teológust akart az ortodox teológiára beadni, hogy a kölcsönös jó viszonyt ápolja, jobban megérthessék az ortodox papokat is. Nagyenyeden volt alkalmuk beszélni a kolozsvári egyetem angol tanárával dr. Grimmel, aki elmondta, hogy Románia saját kultúrájának, identitásának kialakításán dolgozik (ugyanő írt kedvező jelentést a nagyenyedi ünnepélyről). Míg Jencin kormánybiztossal beszélve kiemelték, hogy szükséges a felekezetek közötti együttműködés.⁴⁹

ERDÉLY CÍMSZÓ ALATT MEGJELENŐ ÍRÁSOK
A REFORMÁTUS VILÁGSZEMLE 1937–1940 KÖZÖTTI SZÁMAIBAN

Arcképek Amerikából címmel közölt cikket Csekes 1940 júliusában az *Amerikai Magyar Reformátusok Lapjából* átvéve. Itt bemutatta Fodor József rendőrügyészt, aki 1891-ben született Dicsőszentmártonban, és a nagyenyedi gimnáziumban végzett. A nagyszebeni tiszti iskolából 1914 júniusában az 50. gyalogezredhez osztották be. A háború végén a vezérkari főnökség budapesti irodájába került, ahol főként az erdélyi ügyek kerültek hozzá. Trianon után Amerikába vándorolt, Alliance-ba, ahol szülei éltek. 1930-ban elvégezte a jogi egyetemet, és ügyvédi irodát nyitott. 1935-ben Cleveland jogi osztályának helyettes igazgatója lett, majd 1939-től rendőrügyész. Ebben az időben a West Side Magyar Református Egyházban lett presbiter. Ezen túl aktív amerikai magyar életet élt. Az Egyesült Magyar Egyletek, a Kultúrkert Bizottság, a Magyar Club titkára, az Amerikai Magyar és Székely Szövetség elnöke volt.⁵⁰

47 *Református Világszemle*, 8. évf., 2. sz., 66.

48 *Református Világszemle*, 8. évf., 2. sz., 75.

49 *Református Világszemle*, 8. évf., 2. sz., 77.

50 *Református Világszemle*, 9. évf., 3. sz., 110.

Végül, de nem utolsósorban a *Református Világszemle* 1940. októberi számának vezércikkében köszönti Csekes Béla a visszatért Erdélyt: „*Szeretettel köszöntjük erdélyi testvéreinket, kik az idegen járom alá jutott magyarok közül a legtöbbet szenvedtek, akik közül olyan sokat szétszórta a nagyvilágban az önkényuralom, a szükség és nyomorúság. Óhajtuk, hogy Amerika gyáraiból, Brazília őserdeiből, Ázsia városaiból megtalálják az útját-módját a boldog hazatérésnek.*”⁵¹

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk arra kíván rámutatni, hogy a két világháború közötti időszakban létezett egyfajta kárpát-medencei kölcsönösség, és ezen túl természetesen kommunikáció is a nemzettestek között. Csekes Béla munkásságával egyedi kapcsot teremtett a világ magyarsága körében, és ezért méltán rászolgált arra, hogy neve ne tűnjön el a történelem süllyesztőjében. A *Református Világszemle*t olvasva megdöbbenő, hogy miként tudta a felvidéki Szap lelkészeként koordinálni a lap szerkesztését, és kapcsolatrendszerét folyamatosan bővítve csokorba gyűjteni lapszámonként a világ magyarságának híreit. Törekvése nem csupán ettől egyedi és nagyratörő, hanem annak az okán is, hogy kiváló kapcsolatban tudott maradni a külföldi, többek között a cseh, az amerikai és a brit protestánsokkal is. Fontos megjegyeznünk, hogy a Cseh Testvérek Egyház prágai iratanyagait tanulmányozva mindezt úgy tette, hogy hatalmas tekintélyt vívott ki munkásságával ezekben a körökben is, így a magyarság kérdéseiben adtak a szavára, sőt esetenként elsőként tőle kértek véleményt. Bízunk benne, hogy e tanulmánnyal is hozzá tudunk járulni ahhoz, hogy egyre többen fogjanak a lelkészéletrajzok tanulmányozásába, hiszen gyakorta a parochiális levéltárak mutatják meg igazán a korszak emberének igazi gondolkodását.

51 *Református Világszemle*, 9. évf., 4. sz., 1.

Pusztai Gábor¹

„KRISZTUS KIRÁLY EGYSZERŰ KATONÁJA”

KALYDY MIKLÓS (1912–1994) REFORMÁTUS LELKIPÁSZTOR ÉLETÚTJA

ABSTRACT

“A Simple Soldier of Christ the King”

The Life of Miklós Kalydy (1912–1994), a Hungarian Reformed Pastor

Miklós Kalydy (1912–1994) lived through most of the turbulent 20th century. As a child, he experienced World War I, the Spanish flu pandemic, the Asters Revolution, the Soviet Republic, the Red and White Terror, the Romanian occupation and the consequences of the Treaty of Trianon. As a young man, he witnessed Hungary's shift to the right during the Horthy era, the Vienna Award, and the horrors of World War II firsthand. Between 1933 and 1937, he studied at the Theological Academy in Sárospatak, after which he worked as a Reformed assistant pastor in Sárospatak, Sajókaza, Nagybarca and Miskolc. In 1941, he became a pastor in Bódvavendégi (now part of Slovakia), where he witnessed the horrors of the war in 1944–45. He and his family were expelled from Slovakia in 1945. After the communist takeover, he observed the church moving closer to power. He then worked as a religious education teacher in Sárospatak until 1952, before becoming a pastor in Tiszaszederkény. As a Reformed pastor, he was one of those priests who quietly carried out their work during the years of dictatorship. They built up the congregations entrusted to them, striving to hold on to their principles under the given circumstances without abandoning their congregation members or the Reformed Church. They did not seek higher positions or attention, but consistently stood by their convictions. He retired in 1981 and passed away in Miskolc in 1994.

Keywords: Miklós Kalydy, Sárospatak, World War II, Bódvavendégi, Reformed Church in Hungary, State Secutity, Tiszaszederkény.

1 Pusztai Gábor (dr. habil, PhD) néderlandista, irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Germanisztika Intézet, Néderlandisztika Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területe: holland–magyar kapcsolatok, holland posztkoloniális irodalom. gpusztai@unideb.hu

Kalydy Miklós élete felöleli a vérzivataros 20. század nagy részét. Gyermekként megéli az első világháborút, a spanyolnátha-járványt, az őszirózsás forradalmat, a tanácsköztársaságot, a vörös- és a fehérterrort, a román megszállást, a trianoni békeszerződést és annak következményeit. Fiatalemberként tanúja a Horthy-korszaknak, Magyarország jobbra sodródásának, a bécsi döntéseknek, közvetlen közelről látja a második világháború szörnyűségeit, a kommunista hatalomátvételt, az egyház hatalomhoz való dörgölőzését. Református lelkipásztorként azon lelkészek közé tartozott a diktatúra éveiben, akik csendben tették a dolgukat, inuk szakadtáig építették a rájuk bízott gyülekezetet, igyekeztek az adott körülmények között, elveiket nem feladva megtartani a gyülekezeti híveket, a református egyházat, akik nem vállaltak magasabb tisztségeket, nem igyekeztek kitűnni, viszont következetesen kiálltak meggyőződésük mellett.

CSALÁDI HÁTTÉR

Kalydy Miklós a Szatmár vármegyei Fehérgyarmaton született 1912. november 14-én. Apja Kalydy István gazdálkodó, anyja, Kormány Ilona édesapja második felesége volt. A kisnemesi család Csoma községből (ma Tiszacsoma Ukrajnában, a Beregszászi járásban) származik. A Kalydyak² évszázadokon keresztül Bereg vármegyében voltak földbirtokosok, illetve itt töltötték be hivatalt (alispán, szolgabíró, főszolgabíró). A családi legendárium számontartotta, hogy a Kalydy ősök harcoltak II. Rákóczi Ferenc seregében, tudniillik egy bizonyos Kalydy István ezredes, vagy ahogy emlegették, ezredeskapitány. De az 1848-as szabadságharcban is Kalydy Miklós dédapja vezette harcba a fehérgyarmatiakat Kossuth zászlaja alatt. Fennmaradt, hogy Kajdy Lajos és felesége, Bay Terézia Mezőgecsén kőtemplomot építettek. Az építkezés 1805-ben kezdődött, de a templomot csak 1817-ben szentelték fel.

ISKOLÁI

Kalydy Miklós a Kalydyak fehérgyarmati, református ágához tartozott. A huszadik század elejére a nemesi vagyonból nem sok minden maradt, apja már csak tíz hold földet örökölt, melyen azonban ügyesen gazdálkodott, és hamarosan megsokszorozta a területet, sőt még bérelt is hozzá. Kalydy Miklósnak összesen kilenc testvére volt, de csak öten éltek meg a felnőttkort. Elemi iskolába Fehérgyarmaton járt 1918-tól 1922-ig, majd beiratkozott a Beregszászi Főgimnáziumba, mely menekült gimnáziumként Fehérgyarmaton működött. Az iskola ekkor már negyedik éve volt Fehérgyarmaton, Beregszászból már egyetlen tanulójuk sem volt. A gimnázium jövője is meglehetősen bizonytalan volt, mert a közoktatási miniszter csak egy-egy évre hosszabbította meg a működési engedélyüket. Az elhelyezésük is

2 A családnévnek különböző írásmódja létezik: Kalydi, Kajdy, Kalydy.

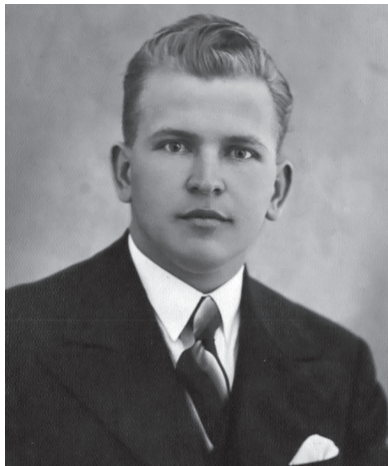
ideiglenes volt, a kaszinó épületében összesen hat, hevenyészett felszereltségű tanteremben folyt az oktatás, könyvtár, szertár és szemléltető eszközök hiányában, foghíjas tanári karral. Mivel sem tornaterem, sem tornatanár nem volt az iskolában, a testnevelés-oktatás szünetelt, egy önkéntes sportkör ezt csak részben tudta pótolni. Az iskola fenntartásáról a városnak kellett volna hivatalból gondoskodnia, de a valóságban a diákok lelkiismeretes szülei voltak azok, akik a szükséges javítási munkálatokról, világításról és tüzelőről gondoskodtak.³ 1924-ben az iskola megszűnt, ezért Kalydy Miklós a Debreceni Kegyes Tanítórendi Római Katolikus Szent József Reálgimnázium fehérgyarmati kihelyezett tagozatán tanult magántanulóként. Tanulmányi eredményei mindig kiválóak voltak.⁴ A gimnázium negyedik osztályának elvégzése után azonban nem tanult tovább, hanem két évig kereskedőnasként, majd további egy évig segédként dolgozott (először rövid ideig egy fűszerboltban, Duchnoszki Endrénél, majd egy rőfös- és divatáru-kereskedésben, Lebovics Bélánál).⁵ A továbbtanulás akadálya nem a tehetség vagy a szorgalom hiánya volt, sokkal inkább az azzal járó anyagiak, melyek a családi kasszárt terheltek volna. Szülei azonban tizenhét éves korában mégis úgy döntöttek, hogy támogatják Miklós továbbtanulását, és így beiratkozhatott a Nagykállói Magyar Királyi Állami Szabolcs Vezér Reálgimnáziumba. Gimnáziumi évei alatt a könyvek, a tanulás, a kultúra iránti elköteleződése erősödött. Tagja, később pénztárosa és titkára is volt a gimnáziumban működő Toldy Ferenc Önképző Körnek,⁶ aktív tagja volt a Szabolcs Sportkörnek (1932-ben a diszkoszvető csapattal bajnokságot nyertek)⁷ és a cserkészetben is szerepet vállalt. Kiváló tanulmányi ered-

*A nagykállói cserkészcsapattal a gimnáziumi évek alatt.
Kalydy Miklós a leghátsó sorban bal szélén áll*

- 3 TELEKES Sándor (szerk.): *A Fehérgyarmaton működő Beregszászi Állami Főgimnázium értesítője az 1922-23-as tanévről*, Fehérgyarmat, Kossuth Nyomda, [1923], 4–5.
- 4 LUKÁTS József: *A Debreceni Kegyes Tanítórendi Római Katolikus Calasanzji Szent József Reálgimnázium Értesítője az 1925-26-os tanévről*, Debrecen, Tiszántúli Hírlap, Könyv- és Lapkiadóvállalat R.T., 1926, 62.
- 5 Kalydy Miklós önéletírása kéziratban a szerző tulajdonában.
- 6 ÁRVAY Ede (szerk.): *A Nagykállói M. Kir. Állami Szabolcsvezér Gimnázium LVIII. értesítője. Az intézet fennállásának 61. évében. Az 1930-31. iskolai tanévről*, Nagykálló, Bárány József Könyvnyomdája, 1931, 26.
- 7 ÁRVAY Ede (szerk.): *A Nagykállói M. Kir. Állami Szabolcsvezér Gimnázium LX. értesítője. Az intézet fennállásának 63. évében. Az 1932-33. iskolai tanévről*, Nagykálló, Bárány József Könyvnyomdája, 1933, 29.

ményeit ösztöndíjjal is honorálták, 1933-ban a Bihari Ferenc alapítvány 30 pengő 68 filléres díját az iskolában egyedüli diákként ő nyerte el.⁸ 1933-ban kitüntetéssel tett érettségi vizsgát. Nagyállóban döntötte el, hogy teológiára fog menni, noha a tanári pálya is nagyon vonzotta. Ezt a kettősséget, a lelkészi és a tanári hivatás összefonódását egész pályafutása során megfigyelhetjük. Döntésében, hogy végül a teológia mellett tette le a voksát, a nagyállói igazgató és egyben osztályfőnöke, Árvay Ede biztatása is szerepet játszott. A gimnázium utolsó évében hittantanára, Deák Lajos azt tanácsolta neki, hogy ne Debrecenbe, hanem inkább a sokkal kisebb, de barátságosabb, emberközelibb Sárospatakra menjen. 1933–1938 között a Sárospataki Teológiai Akadémia hallgatója volt. Másik huszonnégy elsőéves teológushallgatóval együtt 1933 szeptemberében kezdte meg tanulmányait. Kiváló eredményeinek és szorgalmának hála a teológián több ösztöndíjban és kedvezményben is részesült (tápitézeti kedvezmény, Pataki Diákok Országos Szövetségétől már elsőéves korában 15 pengő ösztöndíj, 1934-ben a Pogány Istvánné-alapból 13 pengő, a Rácz Gábor-alapítványtól 2 pengő, 1936-ban a Pogány Istvánné-alapból 20 pengő, 1938-ban alapítványok kamataiból 100 pengő), ami számára azért is fontos volt, mert otthonról nem sok segítségre számíthatott. Már elsőéves korában teljes erővel bekapcsolódott a kollégiumi életbe. Mindenhol ott volt, legyen az sport, közművelődés, vallásos nevelés vagy önképzés. Kiváló és tudatos sportoló volt, a Sárospataki Akadémiai Atlétikai Klub atlétikai szakosztályának vezetője. A klub elnöke Szabó Károly volt.⁹ A Vasady Béla által vezetett Akadémiai Ifjúsági Olvasó Egylet bizottsági tagja volt.¹⁰ Teológushallgatóként nevelő volt a Kis-internátusban, de segédkönyvtáros – vagy ahogy akkor hívták, „alkönyvtárnok” –, tápitézeti felügyelő, a Hittanhallgatók Egyletének alelnöke és később főiskolai szénior is volt. Internátusi nevelőmunkájáért dicséretben is részesült,¹¹ 1936-ban, negyed-

Teológusként Sárospatakon

- 8 ÁRVAY Ede (szerk.): *A Nagyállói M. Kir. Állami Szabolcsvezér Gimnázium LX. értékeit. Az intézet fennállásának 63. évében. Az 1932-33. iskolai tanévről*, Nagyálló, Bárány József Könyvnyomdája, 1933, 17. A több mint 30 pengős összeg jelentősnek volt mondható, ekkor ugyanis egy napszámós bére kb. 1 pengő volt.
- 9 MÁTYÁS Ernő – NOVÁK Sándor (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értékeit az 1933-34-ik Iskolai Évről*, LXXVIII. évfolyam, Sárospatak, Kisfaludy László, 1934, 124.
- 10 MÁTYÁS–NOVÁK (szerk.): *A Sárospataki Ref.*, 1934, 121.
- 11 MÁTYÁS Ernő – NOVÁK Sándor (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értékeit az 1937-38-ik Iskolai Évről. (A 407. esztendő)*, LXXXII. évfolyam, Sárospatak, Kisfaludy László, 1938, 132.

éves teológusként Kálvin-émlékérmet és könyvjutalmat kapott.¹² Részt vett az Újszászy Kálmán (1902–1994) professzor által kezdeményezett ún. faluszemináriumban. A kiszállások alkalmával végeztek gyűjtéseket is, ahol kérdőíven információt gyűjtöttek a népszokásokról, régi használati tárgyakról, többek között Kovácsvágáson, Ricsén, Zemplénagárdon. Kalydy Miklós a Főiskolai Ifjúsági Egylet elnöki tiszttét is betöltötte. Az egylet három intézet, a teológia, a gimnázium és a tanítóképző felsőbb évfolyamainak ifjúságát fogta össze, feladata a március 15-i ünnepségek megszervezése mellett az *Ifjúsági Közöny* szerkesztése és kiadása volt. Az egylet népszerű szervezet volt, tagjainak száma 1937-ben 224 főt tett ki.¹³

A pataki kollégium falai között több cserkészcsapat is működött. Kalydy Miklós számára a cserkészlet már a középiskolás évek alatt is fontos szerepet játszott. A Timoteus öregcserkészcsapatban – melynek parancsnoka dr. Szabó Zoltán volt – őrsvezetői tisztséget töltött be. A cserkészcsapatuk jellegzetes tevékenysége szociális jellegű volt, amit „Pipacs cserkészletnek” neveztek. A cél az volt, hogy az utcán csellengő, rongyos, éhező gyerekek között szolgáljanak, rajtuk segítsenek, összeszedjék, összefogják őket, és köztük mentő, nevelő szolgálatot végezzenek. Ehhez pénzt és élelmiszert is gyűjtöttek, és aki támogatta őket, annak a cserkész szövetség küldött egy pipacs művirágot, innen eredt a „Pipacs cserkészlet” elnevezés.¹⁴

1937. szeptember 14–15-én tett lelkész képesítő vizsgát, melyen Jánosi Ferencel, Rózsai Tivadarral, Szilágyi Istvánnal, Tóth Gusztávval és Tussay Jánossal együtt jeles eredménnyel vizsgázott.¹⁵

Sárospataki tanulmányai befejezése után néhány hónapig ösztöndíjjal Németországban tartózkodott Lobetalban (über Bernau bei Berlin).¹⁶ A Brandenburg tartományban található intézetet 1905-ben Friedrich von Bodelschwingh lelkész alapította. A szociális intézmény célja az volt, hogy a berlini és Berlin környéki hajléktalanoknak és munkanélkülieknek segítsen. Jelmondata „Arbeit statt Almsen”, vagyis „Adomány helyett munkát” volt. Az intézmény vezetője ekkor Paul Gerhard Braune (1887–1954) volt. Kalydy Miklós önéletírásában így emlékszik erre az időre:

„Koncz Sándor Berlinben volt, s kértem, hogy szerezzen valami alkalmas helyet, főleg nyelvgyakorlásra. Szerzett is. Berlin mellett 30 km-re volt egy nagy szeretetintézmény, a bétheli fiókintézete. Vándorlegény otthon. Ide mindenkit befogadtak. Nem kérdezték a múltját. Nem volt »kerítése« az intézetnek. Ha

12 MÁTYÁS Ernő – NOVÁK Sándor (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1935-36-ik Iskolai Évről. (405. esztendő)*. LXXX. évfolyam, Sárospatak, Kisfaludy László, 1936, 48.

13 MÁTYÁS–NOVÁK (szerk.): *A Sárospataki Ref.*, 1938, 156.

14 MÁTYÁS–NOVÁK (szerk.): *A Sárospataki Ref.*, 1938, 168.

15 NN: Lelkészképesítő vizsgák Sárospatakon. *Sárospataki Református Lapok*, 32. évfolyam (1937) 38. szám, 218.

16 NN: Pataki tanárok külföldön. *Sárospataki Református Lapok*, 33. évfolyam (1938), 27. szám, 139.

valaki el akart menni, elmehetett. Nem gördítettek akadályt eléje. »Reménységvölgyi Intézetek«¹⁷ ez volt a hivatalos neve. Itt menedéket talált a sokévi börtönviselt, a volt idegenlégiós, a nemzetközi üldözött. Voltak ott zsidók is és az első világháború utáni orosz menekültek... csődbe jutottak, akik előtt már csak az öngyilkosság lehetősége állott. (...) Vagy 2000 holdnyi területen kertészkedtek, zöldséget, gyümölcsöt termeltek. Berlinben volt egy boltjuk, ott árulták. Önfenntartó volt ez az intézmény. Két lelkész vezette. Valamit fizettek is a munkáért.»¹⁸

Kalydy Miklós itt dolgozott, nyelvet tanult, ismerkedett a kultúrával, hallgatta az intézményben lakó elesettek történeteit, ahol tudott, segített. Mély benyomást tett rá a németek fegyelmezettsége, a tisztaság, a rendezettség, az emberek udvariasága, műveltsége. Az ekkor Berlinben vásárolt írógépet és fényképezőgépet később haláláig használta. A németekkel gyakran beszélgetett, és azok érdeklődtek, hogy honnan is jött.

„Amikor beszélgetés közben magyaráztam, hogy merre van a lakóhelyem, azaz Magyarország – ja...ja... a Balkán... Fájt és sértett, hogy így leosztályoztak, de amikor a határon átjöttem, s levagdalt ablakszíjakra néztem, amikor a W.C.-be kimentem, akkor igazat kellett adnom nekik.»¹⁹

1938 nyarán érkezett haza, és beiratkozott a Szegedi Tudományegyetem történelem–földrajz szakára. A lelkeszség mellett még mindig vonzotta a tanári pálya, de mivel a remélt ösztöndíjat nem kapta meg, és nem találta a helyét Szegeden, hamar kiiratkozott, tanulmányait sosem fejezte be, amit később őszintén megbánt. Visszatért Sárospatakra, és segédlelkészként Ablonczy Lászlóval együtt az Angol Internátus felügyelője lett.²⁰ Itt a diákok tanulását segítette, bibliakört vezetett, áhítatokat tartott, legációba ment és magántanítványokat is fogadhatott. Emellett az 1938-ban, az internátuson belül frissen alakult Magyar Nyelvű Szépirodalmi Könyvtár vezetője lett. A könyvtár különböző hagyatékokból az internátusra szállt könyvállományból alakult, szerény, 130 kötettel, és deklarált célja volt, hogy a diákságot esztétikai és etikai szempontból is megfelelő olvasmánnyal lássák el, ellensúlyozva a „lélekromboló” irodalmat.²¹ A könyvtár szerény állománya tudományos művek mellett elsősorban könnyű útleírásokból és cserkészirodalomból állt. Az ifjúság körében népszerű volt a könyvtár, egy év alatt több mint ötszáz kölcsönzést regisztráltak.

17 Hoffnungstaler Anstalten.

18 Kalydy Miklós önéletírása kéziratban a szerző tulajdonában. 7.

19 Kalydy Miklós önéletírása kéziratban a szerző tulajdonában. 10.

20 ZSIROS József – TÁRCZY Árpád (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimmáziumi Értésítője az 1938-39-ik Iskolai Évről*. Sárospatak, Kisfaludy László, 1939, 151.

21 ZSIROS–TÁRCZY (szerk.): *A Sárospataki Ref.*, 164.

1940. január 1-jétől Sajókazán segédlelkész, majd Nagybarcán helyettes lelkész volt.²² 1940 szeptemberétől Miskolcon Enyedy Andor (1888–1966) akkori egyházkerületi főjegyző, később a Tiszáninneni Egyházkerület püspöke (1942–1952) mellett volt segédlelkész.²³ Ebben az időben túlkínálat volt sok értelmiségi pályán, így a lelkészeknél is. Nagyon nehéz volt gyülekezeti lelkészi állást találni.

„Egy-egy megüresedett lelkészi állásra nagyon sokan pályáztak. Sok esetben az ígéretések, vesztegetések a korteseken keresztül (koca disznó, fejőstehén, pénz, díjlevélből elengedés, papkisasszony feleségül vétele, vagy ehhez hasonló ígéretek...) Ezt látva, hallva, megdöbbenve kellett tudomásul vennem, hogy én ilyen áron sosem leszek egy-egy gyülekezet papja.”²⁴

Ezért vallásanári képesítést szeretett volna szerezni. Miskolcon különböző egyházi iskolákban hospitált. A vallásanári képzést Kolozsváron végezte, de csak 1944. március 24-én tette le a képesítő vizsgát.²⁵

1941 tavaszán keresték meg váratlanul azzal, hogy legyen a bódvavendégi gyülekezet lelkésze.

„(...) munkában voltunk, mikor interurbán szól a telefon... s engem keresnek... Szól az illető, hogy ha egyhangúlag megválasztanak egy gyülekezetbe, elmennék-e lelkésznek oda. Mint ahogy mondani szokták, se köpni, se nyelni nem tudtam... de hebegtem azt, hogy igen... holnap megkapod a részletes tájékoztatást. Elég hihetetlen volt, hogy én erről eddig nem tudtam semmit. Pedig így volt! Kovács Feri volt a vonal másik végén, a hidvégardói segédlelkész-tanító.”²⁶

Bódvavendégi és Hidvégardó társgyülekezet voltak. Bódvavendégi (ma Szlovákiában, szlovákul Host'ovce) a trianoni békeszerződés után Csehszlovákiához tartozott, de az első bécsi döntést követően (1938 és 1945 között) ismét Magyarország része lett. Hidvégardó a trianoni határ magyar oldalán található. Bódvavendégiben a gyülekezetnek négy presbitere volt, a gondnokot Olasz Ferencnek hívták.²⁷ Kalydy Miklóst 1941. július 27-én iktatták be Bódvavendégiben lelkésznek. Enyedy Andor és a főispán, Ostorharits Horváth Elemér iktatták be a hiva-

22 ZSIROS József – TÁRCZY Árpád (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1939-40-ik Iskolai Évről*. Sárospatak, Kisfaludy László, 1940, 140.

23 KISS Gyula (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára 1941*. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1941, 150.

24 Kalydy Miklós önéletírása kéziratban a szerző tulajdonában. 14.

25 Az adatot Tasnádi István kolozsvári lelképásztornak köszönöm. Lásd még: *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1944. évi május hó 4. napján tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1944, 295.

26 Kalydy Miklós önéletírása kéziratban a szerző tulajdonában. 14.

27 KISS (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára 1941*, 171.

talába. Bódvavendégiben talán három család lehetett, akik addig nem voltak Amerikában, de volt olyan ember is a faluban, aki hatszor járt az Újvilágban. Sokan kint bányában dolgoztak és az ott keservesen megkeresett dollárokból otthon földet, házat vettek. Lassan megismerte a gyülekezetet és a gyülekezet is őt. Kölcsönös szimpátia, testvéri szeretet alakult ki a legtöbb gyülekezeti taggal.

*Lelkészbeiktatás Bódvavendégiben, 1941. június 27.
Kalydy Miklós az első (ülő) sorban középen, virágcsokorral*

„Ha orvost vártak a családhoz (Bódvaszilásról járt Dienes Endre nevű orvos hozzánk) előre elhívtak a családhoz, hogy ott legyenek amikor jön az orvos, mert akkor másként vizsgál, meg beszél. Ha valakit Kassára kellett kórházba vinni, akkor feltétlenül ragaszkodtak hozzám (...) Sőt, ha valakinek nagy kabátot vettek Kassán, oda is mennem kellett.”²⁸

Ő volt a falu mindenese, „orvos, jogtanácsadó, tanító, bevásárló, hivatalos ügyek intézője a különböző hivatalokban, kérvényíró stb.”.²⁹ A tehetséges diákokat ingyen tanította, készítette fel vizsgákra, egyengette útjukat. Az iskolában ő tartotta a vallásórákat. Telente tanfolyamokat szervezett a gyülekezetben (számolás, mérés, történelem), színielőadásokat, kirándulásokat szervezett, könyvtárat létesített, sőt az olvasóktól számon is kérte, hogy mit olvastak. Volt olyan idős földműves, akivel elolvastatta a *Bűn és bűnbódést*. Az illető kétszer is elolvasta egymás után, hogy jól megértse a cselekményt, mert tudta, hogy a „papocska” ki fogja kérdezni. A földműves felesége meg is kérdezte a lelkészt, hogy mit csinált a férjével, mert az „csak olvas és olvas, mintha fizetnének érte”.³⁰ Azt tervezték, hogy a faluban kultúrházat építenek, a tervrajz elkészült, a gyűjtés is elindult, de a háború miatt a terv nem valósulhatott meg. Kalydy Miklós az egyházi fenntartásban működő Bódvavendégi Irgalom-háza nevű intézmény igazgatója is volt, melynek lakói a tiszafüredi árvaházból kerültek ki. Sokan testi, szellemi fogyatékosok: „Epilepsziások, vakok, némák, süketek, verbajosok, madárfejúek, elefántvégtagúak, idióták, tele fekélyekkel, maguk alá végezve természeti szükségletüket,

28 Kalydy Miklós önéletírása kéziratban a szerző tulajdonában. 16.

29 Kalydy Miklós önéletírása (B) kéziratban a szerző tulajdonában. 16.

30 Kalydy Miklós önéletírása (B) kéziratban a szerző tulajdonában. 20.

bizony, szomorú sereg.”³¹ Az intézménynek folyamatosan pénzt, élelmet koldult a hatóságoknál, a gyülekezeteknél, gyűjtést szervezett. Ha valamelyik hivatalnokot sikerült rávenni, hogy látogassa meg az árvaházat, az élmény hatására, a sok betegség, nyomorúság láttán, a továbbiakban minden segítséget megadott. A front alatt tömegesen haltak éhen vagy fagytak meg az intézet lakói. Akik életben maradtak, azokat a háború után visszaköltöztették Tiszafüredre.

Kalydy Miklós 1942. március 10-én kötött házasságot a szintén fehérgyarmati Misky Jolán Katalinnal. A házasságból öt gyermekük született: István (1942), Éva (1944), Zoltán (1945), Katalin (1948) és Mária (1954). Ekkorra a háború szele elérte Bódvavendégit is. Egyre jöttek a behívók, egyre több férfinak kellett bevonulnia, apa, testvér, fiú, családfenntartó nélkül maradtak családok, a templom vásárnaponként már nem volt annyira tele, ritkultak a sorok. 1944-ben bombatámadás is érte a falut. 1944 őszén jelentek meg az első visszavonuló német egységek a faluban. „Többezer darabból álló birkanyáját hajtottak – német fedezet mellett – fogoly turkesztáni mohamedán katonák. (...) Öt hétig voltak ezek a német csapatok nálunk. Ők már látták a véget. Szomorú, fáradt emberek.”³² Aztán Kalydy Miklós is megkapta a behívóját. Felesége ekkor súlyos beteg volt, a front egyre közeledett, már hallották az ágyúdörgést, a faluban már jobbára csak asszonyok és gyerekek maradtak. Kalydy Miklós végrendelkezett, egy elvágott zsákból hátizsákot csináltak neki, amibe bepakolta holmiját és elment a kijelölt jelentkezési pontra, Tornára. De mivel túl sok volt a lelkész, nem tudtak vele mit kezdeni a seregben, ezért arra utasították, hogy további intézkedésig maradjon otthon. A visszavonuló magyar és német csapatok figyelmeztették a családot, jobb lenne elmenni a faluból, mert itt harcok várhatóak. Ilyen körülmények között született meg a család második gyermeke Éva, 1944. november 26-án. Felesége gyermekágyi lázzal fektült, mialatt a visszavonuló német csapatok több hullámban érkeztek a faluba. A fegyverropogást már közvetlen közletről hallani lehetett, majd december 18-án reggel megjelentek az első szovjet katonák a község határában. A lelkészcsalád több falusi családdal együtt egy szomszédos ház pincéjében húzta meg magát. Egyszerre jött a hír, hogy az oroszok lövik a parókiát, és a „pópát” keresik. Kalydy Miklós vette a kulcsokat, és ment a lelkészlakáshoz.

„Olyan kép tárult elém, amit soha nem felejték el (de ne is felejtsem). Láncban körülfogták az épületet, lövésre tartott puskákkal álltak sokan, egy katoná az utcai ablakot törte befelé, éppen mikor én odaértem, s engem azonnal körülfogtak. Egy szlovákul tudó ember is jött velem, de azt nem engedték be. (...) Vagy húszan jöttek velem be és minden zugot felkutattak, fegyver és germán után... Majd leültettek és italt követeltek, de az első pohárral nekem kellett meginnom. Mikor látták, hogy nincs megmérgezve, akkor bátran itták. Aztán, hogy el ne felejtsek a velem való találkozást, néhány emléktárgyat vittek magukkal, az egyik az órámat, a másik a harmadik, sokadik ... is valamit.

31 Kalydy Miklós önéletírása (B) kéziratban a szerző tulajdonában. 38.

32 Kalydy Miklós önéletírása (B) kéziratban a szerző tulajdonában. 31.

Úgyhogy estére igen megüresedett a ház. Evőeszközök, ócska borotvapengék is erre a sorsra jutottak. Jöttek román csapatok is. Azok mesterek voltak az emléktárgyak szerzésében, hogy ne mondjam, szenvedélyes gyűjtők voltak... A szekrények, a ládák kiürültek.”³³

Az első éjszaka után egy temesvári román katonaoorvos kíséretében mentek vissza a kifosztott parókiára. Román katonák éppen a lelkészi palástot, meg a bocskait vitték a zsírosbödönnel egyetemben. Az orvos a katonáktól a palástot és a ruhát visszavette. Később szintén egy Arad mellé való román katonaoorvos segített rajtuk, a parókiából hadikórházat csinált, és ez védelmet nyújtott a lelkészcsaládnak, mert éjjel-nappal őr állt az ajtó előtt, és csak paranccsal lehetett bemenni. Kalydy Miklós beteg feleségének a román orvos gyógyszert és felmentő írást adott, nehogy elvigyék munkára. A férfiakat minden éjjel kivezényelték az oroszok lövészárkot ásni, lőszert pakolni, sírt ásni. A parókia ajtaja egy darab madzaggal volt bekötve, mert a kilincset is ellopták. Hetekig állt a front, mert Szádelő (ma Szlovákiában, szlovákul Zádiel, Tornától 4 km-re) és Udvarnok (ma Szlovákiában, szlovákul Dvorníky, Galgóctól 9 km-re) többször is gazdát cserélt.

1945. május 13-án az új csehszlovák állam Kalydy Miklóst családjával együtt kiutasította az országból. Fél órát kaptak, amit a kezükben el tudtak vinni, azt vihették, egymáshoz szólni nem lehetett. Két kisgyerekekkel (István ekkor kettő és fél éves, Éva négy hónapos volt) gyalogszerrel mentek át a határon. A csehszlovák csendőrök, feltűzött szuronnal egészen a határig kísérték őket. Innen Hidvégar-dóba, Fehérgyarmatra, majd az apósáékhoz, Misky Katalin szüleihez, Jánkra mentek. Kalydy Miklós ekkor Miskolcon tanított, majd 1946-ban Bódvalenkére hívták lelkésznek, ahol két évig szolgált. 1947-ben tanítói oklevelet szerzett.

ISMÉT SÁROSPATAKON

1948-ban a Sárospataki Református Kollégium vallástanára, Bódy Dénes negyvenkét évi szolgálatot követően (melyből huszonnyolcat Sárospatakon töltött) nyugdíjba vonult. Az intézmény vezetése a megüresedett állásra Kalydy Miklóst hívta meg. A kollégium vezetése elismerő szavakkal mutatta be az új vallástanárt az iskola értesítőjében: „Működése elé az iskola nagy várakozással, sok reménységgel nézett és néz. Kollégiumi széniori és internátusi nevelői éve alatt az ifjúság lelkes barátjának s kiváló lelkigondozói és nevelői képességekkel megáldott embernek ismertük meg. Az iránta való bizalmat és reménységet ez évi működésével csak növelte.”³⁴ A kollégiumban vallástanárként heti tizenhat órát tanított, de emellett heti hat órában a sárospataki II. számú általános iskolában és az 1947-ben

33 Kalydy Miklós önéletírása (B) kéziratban a szerző tulajdonában. 32.

34 NAGY Barna et al. (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiájának, Gimnáziumának, Liceumának és Tanítóképző Intézetének Évkönyve (Értesítője) az 1948-49-ik Iskoláról*. Sárospatak, 1949, 24–25.

alapított Állami Kertészeti és Szőlészeti Középiskolában is oktatott.³⁵ Elnöke volt az I. Rákóczi György Egyesületnek, és mint ilyen, ünnepségsorozatot rendezett I. Rákóczi György születésének 300. évfordulója alkalmából. Nevelőtanár volt az Angol Internátusban, és a tanári kari jegyző tisztségét is betöltötte. A gimnázium mellett A Kis-internátusban és a Tompa Mihály Internátusban heti rendszerességgel tartott bibliamagyarázatokat, illetve áhítatokat.³⁶ A szupplikációs bizottság tagja és a szupplikánsok kísérő tanára volt. Az 1949-es virágvasárnapi SDG-konferenciára Sárospatakról érkezett a legtöbb diák, Kalydy Miklós vezetésével.³⁷ 1949-ben lett a Lorántffy Zsuzsanna Leányinternátus igazgatója. Itt dolgozott egészen 1952-ig, az iskola államosításáig. A sárospataki vallástanári évek számára örömteliek voltak, mert visszatérhetett szeretett alma materébe és megnyugvást is hoztak a front szörnyűségei és a háború utáni bizonytalan évek után. Életét szolgálatnak tekintette: „Mint az örökkévaló Király – Krisztus Király – egyszerű katonája végzem szolgálatom népünk iránti nagy-nagy szeretettel Isten előtti felelősséggel.”³⁸ A változások azonban már érezhetőek voltak, az iskola sorsa, az államosítás veszélye már az előző évben is ott volt a levegőben. 1951. november 30-i jelentésében a szupplikációról a következőket írja Kalydy Miklós:

„33 csoportban indultunk el. A belügyminiszteri engedély hiteles másolata minden csoportvezetőnél ott volt. Egy-egy gyülekezetbe való megérkezéskor a helyi tanácsnál, ahol rendőrség is volt a parancsnokságnál is jelentkeztünk. Az előző években szórványosan előforduló esetekhez hasonló kellemetlenségek nem történtek. Tudomásul vettük. Zavartalanul végezhattük munkánkat. (...) Az adomány nagysága nem a gyülekezetek lélekszámától függ, hanem a hívők számától. Egyszerű emberek megható ragaszkodással viselik szívükön a kolégium sorsát. Szinte kiérezzük a sorok közül, hogy hátha utoljára adhatunk, tehát adjunk utoljára.”³⁹

Felajánlották ugyan neki, hogy az államosítás után is maradhat az iskola tanára, de ezt nem vállalta. Inkább egyházi szolgálatban akart maradni. Döntését sosem bánta meg. 1952 augusztusában költözött a család Tiszaszederkénybe, ahol először helyettes lelkészként dolgozott. Majd Szalonnán lett helyettes lelkész (míg a megválasztása lezajlott Tiszaszederkényben). 1953. január 11-én választották meg lelkésznek a szederkényi gyülekezetbe. A gyülekezet, a templom és a parókia is igen elhanyagolt állapotban volt. A lelkészi fizetés elmaradozott, víz, villany

35 NAGY (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium*, 1949, 29.

36 NAGY, *A Sárospataki ...*, 55.

37 NAGY, *A Sárospataki ...*, 8.

38 B. Gy: Kalydy Miklós (1912–1994). In Benke György et al. (szerk.): *Pataki Tanáraink (1931–1952)*. Sárospatak, 2005, 91.

39 BILKAY Ruth – LACZKÓ Gabriella (szerk.): *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban 1945–1951*. Acta Patakina X. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2002, 182.

nem volt, a környezet ellenségesnek mutatkozott. Kalydy Miklós, látva az áldatlan állapotokat, eleinte igyekezett más állást keresni.

„Mint aki fogóba került, szerettem volna bármi áron menekülni innen. Es-peresünk hajthatatlan volt: ott kell maradni, azért tettünk oda, hogy ott fogsz maradni. Itt maradásomnak egyre jobban kidomborodott a büntetés jellege. Elmélyítette bennem ezt az érzést az ilyen hír: a Pataki Iskola politikailag megbélyegzett, a tanárai politikailag megbélyegzett személyek ... mindezek ellené-re szívvel-lélekkel patakinak vallom magam ma is – s ha ez bűn, akkor ezért a büntetést is vállalom.”⁴⁰

A falu az akkor épülő Tiszai Erőmű és a szocialista Leninváros (ma Tiszaúj-város) tőszomszédságában volt. Alig lehetett élelmiszerhez jutni (a helyi boltban hetente családonként egy kenyert lehetett venni, ami az akkor hattagú lelkészcsa-ládnak nem volt elegendő) ezért önellátásra kellett berendezkedni. A szórványban – Sajóörösön és Sajószögeden – Kalydy Miklós 29 évig szolgált, ellenszolgáltatás nélkül. Mivel sosem volt autój-a, kerékpárral járt.

Harangszentelés Tiszaszederkényben, 1962. július 22.

Konfirmandusokkal. Tiszaszederkény, 1958

Holland segítséggel – mely-ben Tüski István fontos szere-pet játszott – 1962-ben sikerült a templomot és parókiát felújítani, a harangokat újraöntetni. Ekkor került sor a harang vil-lamosítására és ekkor kapott fürdőszobát a parókia. A gyü-lekezetet is újra kellett építeni. A helyi szektákkal, a téeszési-tési propagandával, a hivata-los szervek ateista, ellenséges hozzáállásával a falun belüli ellentétekkel is meg kellett küzdeni. A gyülekezeti lelkészi munka mellett Kalydy Miklós helytörténeti kutatásokat vég-zett. Levéltári kutatásai alapján megírta Tiszaszederkény tör-ténetét. Munkáját csak halála után adták ki *Szederkényi töredé-kek* címmel. Többször szóba került ugyan, hogy esetleg egy

40 Kalydy Miklós önéletírása (B) kéziratban a szerző tulajdonában. 61.

*A Kalydy család Tiszszederkényben, a parókia előtt, 1965 körül.
Balról jobbra: Kalydy Katalin, Kalydy Miklósné Miskó Jolán Katalin,
Kalydy Zoltán, Kalydy Mária, Kalydy István, Kalydy Miklós, Kalydy Éva*

miskolci gyülekezetbe hívhatnák meg lelkipásztornak, vagy magasabb egyházi tisztségre jelölhetnék, de mindent határozottan visszautasított, mondván „ára van annak”.

Mindamellet, hogy nyugdíjazásáig egyszerű falusi lelkész maradt, és igyekezett nem feltűnni, Kalydy Miklós az állambiztonság látókörének legalábbis perifériájára került. Neve több jelentésében, a „Református egyházi reak-

ció területén levő ellenséges személyek elhárítása” dossziében is szerepel. Egy 1967. augusztus 3-i jelentésben, mely egy „Vári” fedőnevű ügynöktől származik, beszámolnak arról, hogy Kalydy Miklós (Ablonczy Dániellel, Kovács Pállal, Marsalkó Bertalannal, Pápai Tivadarral, Sarkadi Nagy Józseffel, Sipos Istvánnal, Sohajda Mihállyal, Szilágyi Istvánnal, Tussay Jánossal és Tóth Gusztávval együtt) részt vett egy lelkésztalálkozón, a Sárospatakon 30 évvel ezelőtt végzett teológusok összejövetelén, ahol ő volt az igehirdető.⁴¹ Egy 1970. május 27-i jelentésben, melyet egy „Avasi József” fedőnevű ügynök írt, arról számoltak be, hogy a tiszszederkényi parókián, Kalydy Miklósnál látogatást tett egy holland lelkész.⁴² Ez minden bizonnyal összefüggött a hollandoktól több évvel ezelőtt kapott jelentős anyagi támogatással, melyet a templom és a parókia felújítására fordítottak. Neve más összefüggésben nem fordul elő az ÁBTL-ben őrzött iratokban.

1981-ben (69 évesen) egészségügyi okok miatt (szívbetegség) kérte nyugdíjazását. Utóda Virágh Sándor lelkipásztor lett. Még három évig éltek feleségével Tiszszederkényben, a parókia utcájában vettek egy kisebb házat, majd 1984-ben Tiszadobra, ezt követően, 1990-ben Miskolcra költöztek.

*Kalydy Miklós és utódja Virágh Sándor,
Tiszszederkény, 1981*

41 ÁBTL-3.1.5. O-13586/4/1.

42 ÁBTL-3.1.5. O-13586/5/492.

Kalydy Miklós 1994. január 22-én, 82 éves korában, miskolci otthonában, agyvérzés következtében életét vesztette. A miskolci Deszkatemplom (Tetemvár) temetőjében nyugszik.

BIBLIOGRÁFIA

- A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1944. évi május hó 4. napján tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1944, 295.
- ÁRVAY Ede (szerk.): *A Nagykállói M. Kir. Állami Szabolcsvezér Gimnázium LVIII. értesítője. Az intézet fennállásának 61. évében. Az 1930-31. iskolai tanévről*, Nagykálló, Bárány József Könyvnyomdája, 1931.
- ÁRVAY Ede (szerk.): *A Nagykállói M. Kir. Állami Szabolcsvezér Gimnázium LX. értesítője. Az intézet fennállásának 63. évében. Az 1932-33. iskolai tanévről*, Nagykálló, Bárány József Könyvnyomdája, 1933.
- BARTHA ÁKOS: *A Sárospataki Református Főiskola faluszemináriuma (1931-1951) és előzményei.* Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem BTK, 2012.
- BENKE György: *Akik előttünk jártak* 2. Magánkiadás, Mezőkövesd, 2007.
- B. GY. [BENKE György]: Kalydy Miklós (1912–1994). in Benke György et al. (szerk.): *Pataki Tanáraink (1931-1952)*. Sárospatak, 2005, 90–92.
- BILKAY Ruth – LACZKÓ Gabriella (szerk.): *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban 1945-1951.* Acta Patakina X. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2002.
- BOJTOR István: *Misszió a Tiszán innen.* Kazinczy Ferenc Társaság, Miskolc, 1996.
- KALYDY Miklós: *Szederkényi töredékek. Tiszaszederkény és a református gyülekezet története a tiszaszederkényi református lelkész szemével.* Tiszaújváros Önkormányzata, Tiszaszederkény Kulturájáért Egyesület, Derkovits Kulturális Központ, Tiszaújváros, 2014.
- KALYDY Miklós önéletrajza kéziratban a szerző tulajdonában.
- KALYDY Miklós önéletrajza (B) kéziratban a szerző tulajdonában.
- KISS Gyula (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára 1941*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1941, 150.
- LUKÁTS József: *A Debreceni Kegyes Tanítórendi Római Katolikus Calasanzzi Szent József Reálgimnázium Értesítője az 1925-26-os tanévről*, Debrecen, Tiszántúli Hírlap, Könyv- és Lapkiadóvállalat R.T., 1926.
- MÁTYÁS Ernő – NOVÁK Sándor (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1933-34-ik Iskolai Évről.* LXXVIII. évfolyam, Sárospatak, Kisfaludy László, 1934.
- MÁTYÁS Ernő – NOVÁK Sándor (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1935-36-ik Iskolai Évről. (405. esztendő).* LXXX. évfolyam, Sárospatak, Kisfaludy László, 1936.

- MÁTYÁS Ernő – NOVÁK Sándor (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1937-38-ik Iskolai Évről. (A 407. esztendő), LXXXII. évfolyam*, Sárospatak, Kisfaludy László, 1938.
- NAGY Barna et al. (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiájának, Gimnáziumának, Líceumának és Tanítóképző Intézetének Évkönyve (Értesítője) az 1948-49-ik Iskolaévről*. Sárospatak, 1949.
- NN: Lelkészképesítő vizsgák Sárospatakon. *Sárospataki Református Lapok*, 32. évfolyam (1937) 38. szám, 218.
- NN: Pataki tanárok külföldön. *Sárospataki Református Lapok*, 33. évfolyam (1938), 27. szám, 139.
- Sz. M.: A Sárospataki Református Gimnázium államosítás előtti utolsó vallástanárára: Kalydy Miklóstra emlékezünk. *Tírek.hu*, LXII. évfolyam 2. szám. <https://honlap.tirek.hu/srl/cikk/798/>
- TELEKES Sándor (szerk.): *A Fehérgyarmaton működő Beregszászi Állami Főgimnázium értesítője az 1922-23-as tanévről*, Fehérgyarmat, Kossuth Nyomda, [1923].
- TÖMÖSKÖZI Ferenc: *Az Ige erejével. Lelkeszi életrajzok és adattár Gömörtől a keleti határig*, Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Komárom, 2022.
- ZSIROS József – TÁRCZY Árpád (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1938-39-ik Iskolai Évről*, Sárospatak, Kisfaludy László, 1939.
- ZSIROS József – TÁRCZY Árpád (szerk.): *A Sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1939-40-ik Iskolai Évről*, Sárospatak, Kisfaludy László, 1940.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL), Budapest

ÁBTTL-3.1.5. O-13586/4/1

ÁBTTL-3.1.5. O-13586/5/492

